

ELŐADÁSOK
A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ
DOKTOROK KOLLÉGIUMA
EGYHÁZTÖRTÉNETI SEKCIÓJÁBAN

„Álljatok meg a hitben...!” 1Kor 16,13.

PÓTOR IMRE

TANULMÁNYOK
EGYHÁZUNK MÚLTJÁRÓL

Vásárosnamény - 2002.

TARTALOM

ELŐSZÓ

- 1. BEÖTHY ÖDÖN - A PROTESTÁNS VALLÁSSZABADSÁGOT
VÉDELMEZŐ RÓMAI KATOLIKUS POLITIKUS**
- 2. HÁZIISTENTISZTELET ÉS EGYHÁZFOGALOM**
- 3. BOROSNYAI NAGY ZSIGMOND**
- 4. TÓTH ENDRE PÁPAI ÉVEI**
- 5. TÓTH ENDRE DEBRECENI ÉVEI**
- 6. UTRECHT ÉS A STIPENDIUM BERNARDINUM**
- 7. IFJÚSÁGI MISSZIÓ DUNÁNTÚLON**
- 8. KÁLLAY KÁLMÁN PROFESSZOR ÉLETE ÉS EGYHÁZÉPÍTŐ
SZOLGÁLATA**
- 9. MAGYAR GYERMEKMENTŐ AKCIÓ HOLLANDIÁBAN**
- 10. A PÁPAI KÜLMISSZIÓI CSOPORT TÖRTÉNETE**
- 11. VÁSÁROSNAMÉNYI KISS SÁNDOR**
- 12. FÜGGELÉK: *A SZERZŐRŐL***

ELŐSZÓ

A szerző egyetemi habilitációs dolgozata mellékletét tartja kezében az olvasó. Ilyen tudományos művet azért szoktak készíteni, hogy tudományos fokozatot, tegyük hozzá rangos tudományos fokozatot érjenek el segítségével. Tehát meghatározott céllal készül, a tudományos fokozat megszerzése céljával. Ebben az esetben azonban korántsem csupán erről van szó.

Pótor Imre PhD. doktori címmel, vallástanári oklevéllel rendelkezve nyújtotta be habilitációs értekezésével együtt e mostani kötetet, hogy sok éves felsőfokú egyháztörténeti tanítás, előadás gyakorlata mellé egyetemi fokozatot nyerjen habilitációjával az egyháztörténet felsőfokú oktatására. Legyen egy tiszteletreméltó minősítése arra, amit sok év óta nagy sikerrel művel.

E dolgozat előadásai a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekciójának ülésein ténylegesen, „élesben” már elhangzottak. Kritikus egyháztörténetet művelő, szerető, ismerő szakemberek hallgatták és szóltak hozzá, emelték ki erőnyeit, értékelték új eredményeit és tették szóvá azt, amit netalán szóvá tennivalónak tartottak. Pótor Imre kész és képes volt higgadtan, a tudomány előtti alázattal megválaszolni a kérdéseket, vitázni, ha kellett és korrigálni azokon a pontokon, amelyeken az érvek meggyőzték.

Kívánjuk, hogy az, aki kézbe veszi e könyvet, élje át azt a felemelő élményt és azt a szellemi gyarapodást, amit az Egyháztörténeti Szekció tagjai átéltek a könyvben lévő előadások elhangzása, megvitatása során. A szerzőnek pedig azt kívánjuk, hogy a magyar tudományos életet még számos munkával örvendeztesse meg és szóbeli tanításával, immár habilitáltan gazdagítsa hallgatóit.

Debrecen, 2002. január 19.

PhD. Dr. Dr. Csohány János
ny. tszv. egyetemi tanár,
szekcióelnök

1. BEÖTHY ÖDÖN - A PROTESTÁNS VALLÁSSZABADSÁGOT VÉDELMEZŐ RÓMAI KATOLIKUS POLITIKUS¹

„Mikor a linczi békét és a bécsi szerződést vérrel kellett kiküzdeni, ki merte volna jövendőlni, hogy 1833-ban a magyarországi gyűlésen Luther és Kálvin fiai hallgatva nézik, míg Pázmány hitének sorsosi érettük egymással vetekedve szólnak.”²

Kölcsey a szemtanú hitelességével számol be a liberális katolikus főurak és nemesek szolidaritásáról, a protestánsok védelmében végzett hathatós országgyűlési tevékenységükről. A protestáns követek hallgatása nem gyáva meghunyászkodásból fakadt. Hallgattak, mert nem akarták, hogy a katolikus többségben levő gyűlések megfosszák a protestáns vallás követőit az 1791:XXVI. tc. biztosította jogoktól. A katolikus liberális ellenzék viszont annál nagyobb rugalmassággal és szenvedélyességgel lépett fel szónoklataiban érdekükben. Soraiban állott Beöthy Ödön, aki a múlt század első felének országgyűlésein a hazafias ellenzék leghevesebb, leghatásosabb és legenergiusabb szónoka volt.

Életrajza

Beöthy Ödön Nagyváradon született 1796. december 2-án, és Hamburgban halt meg 1854. december 7-én. Nemesei család sarja; édesapja vármegyei alispán volt. Tanulmányai befejezése után korán - 16 évesen - a Chiemayer-féle huszárezredbe lépett; a kiváló katonát hamarosan hadnaggyá léptették elő. A lipcsei csatában részt vesz a Napóleon elleni küzdelemben. 1820-ban tér haza, és gazdálkodni kezd. 6 év múlva Bihar vármegye táblabírájává választják; 1830-ban már országgyűlési követ. Az 1832-36-os országgyűlésen az ellenzék soraiban található. 1839 augusztusától újból követ, majd 1841-ben egyhangúlag alispánná választják, és az 1843. évi országgyűlésen megyéje követeként vesz részt.

Az első magyar felelős minisztérium Beöthyt megyéje közkívánatára főispánná nevezi ki 1848-ban, majd ez év augusztus 26-án pedig az alvidéki lázadás kitörésekor kormánybiztos, 1849 júniusában pedig a főtörvényszék elnöke lett. Mindvégig a szabadságharc határozott híve volt. Hazájától távol - emigrációban - halt meg 1854-ben.³

Vallásügyi harcok a reformországgyűléseken

Az ország protestáns vallású vezetői és képviselői az országgyűlések határozataitól várták érdekeik, jogaik védelmét. A tényleges küzdő felek azonban - elnyomók és védelmezők - katolikus vallásúak voltak. A katolikus papság hatalmi fölényében bízva egyre keményebb

¹ Elhangzott a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekcióján. Debrecen, 1981. 08. 26; In: Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára. Szerkesztő: Barcza József. Debrecen, 1989. 199-216. Itt is köszönetet mondok Dr. Barcza József professzor úrnak a kutatásban nyújtott készséges segítségéért.

² Kölcsey Ferenc Országgyűlési Naplója 1832-33. Kölcsey Ferenc minden munkái; Pest, 1860-1861². VII. kötet. 91.

³ Bihar vármegye és Nagyvárad. Szerkesztő: Borovszky Samu. Bp., 1901. 653.
Magyar életrajzi lexikon I. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. Bp., 1967. 183.

csatát vívott a velük azonos hiten levő, de liberális elveket valló - a protestánsokkal teljesen együtt érezve - közép- és főnemesség nagy részével. A nemesek jól tudták, hogy a reformátusoknak és az evangélikusoknak jogtalanságok egész sorát kell eltérniük. Tudott dolog volt előttük, hogy a protestánsok a királyhoz irányított küldöttségek révén várták jogaik orvoslását, ám ígéreteken kívül mást nem kaptak. Így az országgyűléstől remélték a jogorvoslást.

A nemesek metsző éllel, ellenállást nem tűrő tárgyalagossággal sorolták fel a katolicizmus túlkapásait. Főleg a vegyes házasság területén kellett eltérni nagyon sok megaláztatást és visszaélést.

A liberális szellemű vármegyei vezetők a szűkebb páttriájukban történt túlkapásokat jelentették, felterjesztették a királyhoz, mikor azonban nyilvánvalóvá lett, hogy így csak megosztják erőiket, elhatározták, hogy közösen lépnek fel a katolikus nyomással szemben. A nemesség egyöntetű, testvéri magatartására „a protestánsok az 1825-ös országgyűlésre összeállították sérelmeiket, de csupán annyit tettek, hogy a liberális követek között köröztették a sérelmek jegyzékét. A hangulatkeltés sikeres volt.”⁴ Szövetségük megerősödött, és tartós is volt az 1848-as végső győzelemig, ám a katolikus többségű kormányzat nem fogyott ki érveléseiből; válaszaik, érveléseik változatosak, de egyértelműen negatívak voltak. Ha tettek is némi engedményt /pl. 1827-től protestáns vallású teológusok Berlinbe mehettek továbbtanulás céljából, a lelkészek és tanítók váltókkal történő fizetés-eszközlés helyett ezüstforintban kapták járandóságukat/, félni lehetett, ugyan milyen megszorításokkal, jogtalanságokkal lepik meg a protestáns kisebbséget.⁵

Az 1830-ban tartott országgyűlés

Ez az országgyűlés igen rövid ideig tartott. A törvényhatóságok utasították követeiket, hogy a vallások méltányos megoldásán munkálkodjanak. Ám minden jel arra mutatott, hogy a vallás felmerülő kérdéseinek tárgyalását eltussolják, „de Bihar vármegye követe, Beöthy Ödön még talált alkalmat arra, hogy a 29-ik ülésben a vegyes házasságok, a gyermekek vallása és az áttéréseknél alkalmazott hat heti oktatás körül előforduló visszaélésekben felszólaljon. Felszólalásának hatása alatt az alsó tábla feliratot is intézett a Felséghez, melyben az 1827. április 3-i felirat 3. pontjára hivatkozva kérte, hogy a vallásügy rendezése érdekében tegyen előterjesztést, és addig is intézkedjék a visszaélések megszüntetése körül.”⁶

Beöthy felszólalására megmozdul az egész alsótábla. Az eddig felterjesztéseket író, királyt járó követek a fiatal, éles szavú munkatárs szónoklatára reményteljes ösztönzéseket nyertek. „Beöthy - a titkosrendőrség szerint - nem tehetség és ismeret nélkül való ember..., aki már az 1830. évi országgyűlésen az ellenzék leghevesebb embereként volt ismeretes.”⁷ Bihar vármegye második követeként érkezett az országgyűlésre, azonban hamarosan felváltotta László nevű fivére, táblabíró. Beöthy Ödön rövid ideig tartó országgyűlési működése alatt „az ellenzék legtüzesebb és legbátrabb szónoka lévén, a kormány előtt hamarosan gyűlölt emberré lett. Ezt a gyűlöletet a titkosrendőrség ellenséges jelentései folyton növelték.”⁸

⁴ Csohány János: Magyar protestáns egyháztörténet 1711-1849. Debrecen, 1973. 59-60.

⁵ Zsilinszky Mihály: A magyarhoni protestáns egyház története. Bp., 1907. 639.

⁶ Uo. 643.

⁷ Takáts Sándor: Hangok a múltból. Bp., é.n. 279.

⁸ Uo. 278.

Beöthy Ödön működése az 1832-36. évi országgyűlésen

A következő, 1832-36. évi országgyűlésre Bihar megye Beöthyt küldi a kormánypárti Tisza Lajossal együtt. A két küldött barátsága nem tartott sokáig. Tiszát megyéje visszahívta 1833-ban, Beöthy pedig levelet írt Nagyváradra jelöltje érdekében, kit második követnek meg is választottak. Ravaszdy az országgyűlés végéig Beöthy híveként képviselte megyéjét.

Az országgyűlés főbb irányítói az udvar általános akaratát akarták megvalósítani. I. Ferenc király öreg tanácsosaival ragaszkodott az abszolutizmushoz, a fennálló viszonyok változatlan megtartásához. Reformot „csupán néhány igen művelt fő akart a vagyonos köznemesség köréből, akikben Széchenyi tana jó talajra hullott, akik a... liberalizmus humanista programját ... elhalaszthatatlannak tartották Magyarország számára. Közöttük szerepelt Kölcssey, Deák, a hevesvérű, ellenzéki természetű Beöthy Ödön, Balogh János, Wesselényi Miklós.”⁹ Az országgyűlési nemesi ellenzék a gyűlési iratok szerint 3 millió evangéliumi vallású sérelmei miatt emelte fel szavát.¹⁰

A két protestáns egyház küldöttei közös ülésen beszéltek meg az elkövetkezendő gyűléseken követendő eljárást. Sérelmeik jegyzékét az országgyűlés elé terjesztették. Állandó bizottságot választottak, hogy az a gyűlések eredményeit figyelemmel kísérje. 1832 novemberében közös tanácskozáskor abban állapodtak meg, hogy nem kérvény formájában adják be sérelmüket az országgyűlés elé, hanem egy képviselő tegyen indítványt, amit természetesen írásban is felterjeszt érdekükben.

A király decemberben hívta össze az országgyűlést. Az ügyek tárgyalandó sorrendjében a vallásügyeket az urbárium megtárgyalása előzte meg. Ám „az urbárium tárgyalása még javában folyt, mikor Beöthy Ödön, Bihar megye katolikus vallású követe 1833. január 9-én meglepetésszerűen azt indítványozta, hogy az alsótábla küldjön ki egy bizottságot olly törvényjavaslat elkészítésére, mely a protestánsoknak 1830-ból ismert sérelmeit orvosolja.”¹¹ Az indítvány előterjesztését tehát a protestáns bizottság okkal olyan emberre bízta, aki hatáskörében indítványt is készített és aki egész lényével azonosult annak tartalmával, ily módon adva elő a reformátusok és az evangélikusok sérelmeit. „Heves, ingerlékeny vérmérséklete révén lángszavakkal, a gúny metsző fegyverével ostromozott mindent, amit hazájára károsnak vélt. Ellenfeleivel szemben semmi kíméletet nem ismert. Szóvivője volt a más felekezetek sérelmeinek, páratlan bajnoka a lelkiismereti szabadságnak. Katolikus létére a protestáns felekezetek legnagyobb védelmezője lévén, a katolikus főpapság, mint félelmetes ellenségét, mód nélkül gyűlölte.”¹² Beöthy fellépése olyan határozott volt, hogy „felszólalására az alsótábla csaknem egyhangúlag elfogadta azt a határozatot, hogy a vallásügyben törvényjavaslat készítésére bizottság küldessék ki.”¹³ Beöthy javaslatát a katolikus papság természetesen vétőzta, ám a tervet hamarosan elkészült. A bizottság a következőket javasolta: „...minden törvényesen bevett vallás gyakorlata szabad; az áttétérést egy vallásról másra bármiképpen akadályozni tilos; a hat heti oktatás s a vegyes házasságoknál a gyermekek katolikus vallásbeli

⁹ Hóman Bálint - Szekfü Gyula: Magyar történet. V. kötet. Bp., 1936. 288.

¹⁰ Magyarország gyűléseinek írásai. Posony, 1832/3. I. kötet. 70.

¹¹ Uo. 65-70; Vö. Meszlényi Antal: A jozefizmus kora Magyarországon. Bp., 1934. 346.

¹² Takáts i.m. 277.

¹³ Zsilinszky i.m. 644.

neveltetését illető divatos kötelezvény a múltra nézve is érvénytelen s eltöröltetik; az 1791. évi 26. törvény azon pontja, mely a protestánsoktól a lakás és birtoklás jogát Horvátországban megtagadja, érvénytelenítettik; a protestáns ifjúság a külföld bármely egyetemét megszorítás nélkül látogathatja; a katolikus szülők gyermekeiket protestáns iskolákba járathatják, protestáns nevelők által taníttathatják; minden magyar serezedben protestáns tábori pap is alkalmaztassék; a protestáns céhbeliak a katolikusok ünnepeinek megtartására nem kötelesek...”¹⁴

A javaslatok megvitatására 1833. február 4-én került sor a kerületi üléseken. A liberális nemesek pártfogolták a vallásügy területén az általános és teljes lelkiismereti- és vallásszabadságot. Lonovics azonban társaival együtt a rendelkezésükre álló minden eszközzel és erővel meg akarta akadályozni, hogy a bizottsági javaslatot a kerület elfogadja. De Beöthy, a vita megindítója február 21-én szót kért, hogy a bizottság javaslatait megvédje. Előbb általánosságban tiltakozott az ellen, hogy a hat heti oktatás helyett 20-30 évig terjedő cenzúra vár az áttérőkre. Erélyes hangon kérde: „Kitől kapott Husz János biztosító levelet? Ki küldött Püspököket a Reformáció védelmében a Tridenti zsinatra?”¹⁵ Majd egy konkrét esetet hoz fel megyéjéből: „Egy 70 esztendő agastyánnak Biharban azért kellett meghalnia, mielőtt áttérhetett volna, mert a hathetes oktatás éveken át tartó megszakításokkal nem bírta a végére jutni. Ennek következtében házasságot sem köthetett, ágyasságban élt, s emiatt nem részesülhetett egyházi temetésben. E bejelentés óriási megbotránkozást idézett fel, s miközben ez végigmorajlott a liberálisok közt, Tágen János nagyváradi prépost közbeszólt, és tagadta az eset valóságát. Ez még nagyobb ingerültséget okozott.”¹⁶

A kerületi előlülő zavarában a botránnyá fajuló ülést feloszlatta. Mind a rágalmazás, mind a válaszdadás lehetőségének megtagadása sebet ütött az önérzetes bihari követ lelkén, hiszen ha a nagyprépostnak van igaza, úgy Beöthy becsületén, megbízhatóságán esik csorba, - az esetet egyébként Beöthy követi utasításából olvasta fel -, ám ha a bihari nemes állítása igaznak bizonyul, úgy még nagyobb lehet a valószínűsége annak, hogy a tervezetet törvényerőre emelik.

„A nádor mindent elkövetett a viszály elhárítására. Beöthynek megígérte, hogy Tágen bocsánatot fog kérni tőle. Beöthy azonban még aznap este, tanácskozáván követ társaival, elhatározta, hogy másnap indítványozni fogja Tágen perbefogását. A főpapság hatvanezer forintot ígért Beöthynek, ha indítványát nem adja be, ám a nemes hajthatatlan maradt.”¹⁷

Február 22-én a gyűlés kezdetén Mérey előlülő felszólította Tágent, hogy magyarázza meg előző napi kijelentését. Ám Tágen felállása előtt Beöthy pattant fel a helyéről, megtámadva az előlülőt, amiért feloszlatta a gyűlést, így nem tisztázhatta magát s 24 órán át kellett a hazugság vádját viselnie. Mire a liberálisok egyértelműen követelték az elnöktől Tágen kiutasítását a teremből, majd bíróság elé állították. Ez felmentette, a király pedig címzetes püspökké léptette elő.

Mivel az alsótábla elfogadta a 12 pontos javaslatot, a felsőtáblához küldték azt, ám hétszeri üzenetváltás után az alsótábla kénytelen volt későbbre halasztani a törvényjavaslat fölötti vitát.

¹⁴ Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből. Pest, 1866. I. kötet. 3. kiadás. 321.

¹⁵ Országgyűlési jegyzőkönyvek 1832/3. I. kötet. 1833. február 21. 190.

¹⁶ Meszlényi i.m. 349.

¹⁷ Takáts i.m. 284.

Beöthy 1833 február 26-án azzal a javaslattal állt elő, „hogy az Evangelica Hitet követőkre nézve akárminemű vallásos dolgaik felett a törvényben megnevezett Királyi Fő felvigyázat a fennálló törvények értelmében gyakoroltasson, továbbá meglévén a törvényben engedve, hogy az Evangelicusok Ekklesiáiknak belső rendelkezésekről magok gondoskodhassanak, a közönséges zsinatok tartására nézve megszorítást szenvedni ne kényteleníttessenek.”¹⁸ Követeli, hogy bármikor tarthassanak zsinatot az evangélikusok, a királyi biztos, kiküldött felvigyázói körén túl ne menjen, a király az eklézsiái előljárók által alapított vallásos rendszabályzatot erősítse meg.

A hazafias ellenzék szónokaként nemcsak a különböző vallásfelekezetek szabadságáért, jogaiért és azok gyakorlásának lehetőségéért, de a polgárosodásért is küzd Beöthy Ödön. „A Polgári társaságban élő ember szívében két hatalmas ösztön létezik, a szabadság vágya és a sorsa jobbítására való törekvés, e kettő vele születik.”¹⁹

Beöthy egyéniségének vázlatos rajza bontakozik ki egyik, a Debreceni Nagykönyvtárban megtalálható kéziratából, ami minden bizonnyal egy országgyűlési felszólalásának tervezete. 1833. május 21-i keltezésű ez az irat.²⁰ Panaszolja, hogy harmadszor is hiába szólnak a főrendekhez. Cáfolat sem érkezik, de tervezetük elfogadásának sem adják semmi jelét. Feliratukat agyonhallgatják. Hiába hivatkoznak sérelmeik felsorolásakor az 1790-91. országgyűlés XXVI. törvénycikkére. Világos történelemlátásából, a bel- és külföldi események precíz ismeretéből következik: törvényszerűnek tartja, hogy a katolikus elnyomás, a szólás- és lelkiismereti szabadság nélküli tömegek állapotuk megváltoztatására törekszenek. Részletesen szól Spanyolország hajdani és közelmúltbeli /1830/ nagyságáról, ám virágzó ereje megszűnésének fő oka: Németalföldön a lelkiismereti szabadság elnyomására fordított erőszak. Franciaországban kiirtották a hugenottákat, miközben a szomszédos országokat virágzásra emelték. Lakosainak szépét száműzte az ország; vallásszabadságuk eltiprásának következménye: a népesség és a nemesség erejének csökkenése és a polgári szabadság elnyomása. Franciaország tündöklő csillaga lehanyatlott a vallásszabadság, a lelkiismereti szabadság elnyomása miatt. Beöthy figyelmeztet, hogy az elnyomás kivándorláshoz vezet, ami kikezdi az ország békességét. „A lelkiismeret megbilincselésére való törekedés belső meghasonlottságot okozott, az pedig elenyészését szülte azon polgári létnek, melynek felforgatása egész Európa... nyugalmit megsemmisítette.”²¹

Beöthy megyéje utasításának engedelmeskedve szólal fel az országgyűlésen 1833. augusztus 9-én. Hangsúlyozza, hogy „a jövőre minden törvényesen bevett Vallásnak Lelki Pásztori és Oskola Mesterei mindennemű adózástól mentek legyenek. Megyéjében a Protestáns Papot nemelly helyeken arra vette a földes Úr, hogy csak in recognitionem Domini csekély adózást tegyen, és most már dézsma alá vette. Az Egyházi Munkálatokat nem kívánja a gazdasággal össze keverni, szinte a nevelést sem; akinek gondviselésére biztatott a szellemi plánták és virágok nevelése, más növényekkel ne foglalatoskodjék, és az, kire a hívek nyája hagyattatott, más féle tenyésztéssel ne foglalatoskodjék. Talál a Státus majd olly módot, melly által biztosítva leend; Jó Lelki Pásztor rossz gazda, jó gazda rossz Lelki Pásztor.”²²

¹⁸ Országgyűlési jegyzőkönyvek 1832/3. I. kötet. 1833. február 26. 258.

¹⁹ Uo. 1833. július 23. 270-271.

²⁰ Beöthy Ödön kézírata. Debrecen, 1933. május 21. A Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára /Továbbiakban: TtREK/. R. 607/109/f.

²¹ Uo.1.

²² Országgyűlési jegyzőkönyvek 1832/3. III. kötet. 1833. augusztus 9. 102.

A protestáns lelkészek és tanítók ügyét felkaroló nemes urat a klérus nem tudja sem megfélemlíteni, sem megvesztegetni, sem egyoldalú, a protestánsok felé történő részrehajlással vádolni. Nemcsak a protestáns, de a görög nem egyesült vallású papok lelkipásztori illetőségét is javasolja az országgyűlésen.²³ Míg egyrészt az elnyomottak oldalán ügyükért, jogaikért küzd Beöthy, másrészt követi minőségében éles és csípős hangot alkalmaz a pápai hatalom ellen. A liberális közszellem megerősödése megengedhetetlennek tartotta, hogy Róma uralkodjék Magyarország fölött; azt követelték, hogy a nemzetnek vesse alá magát a katolikus egyház is. „Bihar Vármegye 2-ik Követje ... a Római Pápától való függést az országnak nem esmérheti el, és csak arra tesz ... figyelmetessé, hogy régi időkben Róbert Károlynak való választását is tíz esztendeig ellenezte az Ország, tsak azért, hogy a Római Pápa akaratja ne történjék.”²⁴

Az ellenzék szoros egységben lépett fel a vallás-, szólás- és lelkiismereti szabadság ügyében. Beöthyt a legjobb barátság fűzte Deák Ferenchez, Széchenyi Istvánhoz, Wesselényi Miklóshoz.

Miután csak nem akarták újból napirendre tűzni a vallási sérelmek és javaslatok tárgyalását, Bihar követeit 1835. augusztus 5-én történt felszólalásuk szerint azzal bízták meg, hogy a vallás tárgyának újbóli felvételét kérik, mivel a megyében újabb visszaélések történtek. Beöthy türelmetlenül jelentette ki: „addig fogok trombitálni, míg Jerikó falai össze nem omlanak.”²⁵ Ez igen jól jellemzi az alsótábla hangulatát. Az erőteljes katolikus ellenállás eredményeként a követek és számos szabadelvű főrend annál erélyesebben állott a protestánsok és a vallásszabadság oltalmazására.

Beöthy feltétlenül újra az országgyűlés elé akarja vinni a vallásügy kérdéseit: „Olly nagy hite lévén, mellyel a Szent Írás szavai szerint hegyeket mozdíthat ki helyeikből... Egykori mondása szerint: ‘hadd nyugodjon még a vallásos letett tárgy, mint a kapernaumi századosnak, Jairus leánya, kiről azt mondotta édes Üdvözítőnk, hogy nem halt meg a leány, hanem csak aluszik. - Alussza igenis a vallás letett tárgya csendes, szendergő, de nem halálos álmát, hijjával töltöget akárki is azon alvó ügynek ereibe ópiumot, fel fog támadni és díszesebb fényben fog tündökölni’ „.”²⁶ Nem a rezignáltság, hanem a bizonyosságba vetett hit szavai ezek.

1935. augusztus 7-én újra hallatja szavát Beöthy, mikor küldői megbízásából két kirívó esetet említ. Prezsáka községet harminc éve görög nem egyesültekkel népesítették be. Közülük többen görög egyesült hitre tértek át. Egyik görög egyesült lakos a szomszéd községből egy görög egyesült leányt vett feleségül, ám mikor lakhelyére vitte, a plébános annyira üldözte, hogy vasra verve faluról falura küldözgette, míg elméje teljesen megzavarodott. - A másik eset is ebben a faluban történt. Egy görög nem egyesült ember halt meg, akit - a község két görög papjának szörnyű veszekedése után - a görög nem egyesült pap temetett el. Erre a görög egyesült pap a temetőbe ment, s a hullát kiásatta. - Beöthy nyomatékosan kéri, hozzon rendeletet az alsótábla, hogy az ilyen és ehhez hasonló esetekben, melyek a közcsendet és bátorságot háborítják, okozóikat a Törvényszékek keményen büntessék meg. Felszólalását így fejezi be: „míg a földön vagyunk, felebarátunkat ne háborgassuk!”²⁷

²³ Uo. 1833. október 9. 141-142.

²⁴ Országgyűlési jegyzőkönyvek 1832-36. VIII. kötet. 1834. május 13. 104.

²⁵ Zsilinszky i.m. 645.

²⁶ Országgyűlési jegyzőkönyvek 1832-1836. XI. kötet. 1835. augusztus 5. 298.

²⁷ Uo. 1835. augusztus 7. 315.

Bár az előlülő a vallás tárgyalásának újbóli felvételét nem javasolja, ám a beregi követ a hatheti oktatás eltörlését követeli, s azt, hogy a protestáns lelkészek mint keresztyén felekezet felkent papjai a köz-státus szerint fizetessenek.

November 28-án Beöthy azt javasolja az alsótáblán, hogy végképpen töröltessék el a tized, főképpen a protestánsoknak, mert ugyan azok abból semmi hasznót nem látnak.²⁸

A kormányzat végül is nem tárgyalta érdemben a vallási sérelmek ügyét. Az egyelőre sikeres agyonhallgatás módszerét választották. Hátrányt jelentett az ügyre nézve a protestáns követek visszahúzódó magatartása, ami igen megnehezítette a liberális nemesség protestáns vallási jogokért vívott küzdelmeit, akik így támogatás nélkül maradtak a tűzvonalban. Országgyűlési működésük eredménye, hogy a katolikus egyháznak a nemzeti szuverenitást sértő kiváltságos helyzetét megtörték. Ezután az áttérések ügye könnyebben és simábban történt, de a párbér ügyekben még mindig a protestánsok kerültek ki vesztesen. A gyűlés befejeződése után a liberális megyei vezetők a reverzálisokat törvénybe ütköző cselekedetnek minősítették, s azok érvényesítéséhez a karhatalmi segédletet megtagadták.

Beöthy és az 1839-40. évi országgyűlés

Az országgyűlés kezdete előtt a kormány hatalmas összegeket áldozott azért, hogy a haladó szellemű egyéniségeket - így Deákot Veszprémben, Beöthyt Biharban ne válasszák meg követnek. Beöthy igen népszerű volt megyéjében, „de ellenségei is akadtak bőven, a váradi káptalan harmincezer forintot küldött a diétai választásokra, nehogy Bihar megye olyan követet választhasson meg, aki szélsőséges nézeteivel igen sok borsot törhetett a kormány orra alá.”²⁹ Maga a nádor is azon fáradozott, hogy Beöthyt megyéjében megbuktassák a választásokon. Ez be is következett 1839. május 7-én. De miután július elején a megye megválasztott két követe - Hodossy Miklós táblabíró és Bernáth József szolgabíró - a diétán nem küldöik utasítása szerint, hanem meggyőződésük alapján szavaztak, visszahívták őket és helyettük két liberális képviselő - Beöthy táblabíró és Balogh - lett Bihar követe augusztus 8-án.

Beöthy azzal a feltétellel fogadta el jelölését, ha szabadságot kap arra, hogy küldői olyan útmutatásokkal látják el, hogy lelkiismerete szerint szavazhat. A küldők ezen feltétel alapján olyan utasításokkal bízták meg követeiket, hogy elsődlegesen a megye közéletét is súlyosan érintő vallásügyi kérdésekkel foglalkozzanak a diétán.

Lajcsák Ferenc nagyváradi püspök „1839. március 15-én körlevelet bocsátott ki papjaihoz, s április 22-én egy instrukciót, amikben arra utasította papjait, hogy csak olyan vegyes házasságot részesítsenek egyházi áldásban, hol a követelni szokott biztosítékot a protestáns fél megadja, különben pedig maradjanak a passiva assistentia mellett.”³⁰ Erre Szilágyi Lajos, Bihar tanácsbírája szenvedélyes hangú felterjesztést intézett a királyhoz Lajcsák ellen. A király megintette a püspököt, hogy tartózkodjék a felesleges izgatástól. - A bihari vezetők úgy értelmezték a kormány magatartását a többi liberális megyei vezetővel, hogy az nem kíván tevékenyen fellépni a püspökkel szemben. De nyugtalanította a megyei vezetőket az is, hogy a papság többre becsülte a kánoni előírásokat, mint a királyi rendeleteket és a vegyes házasságokat amazok szellemében kezelte. Biharban sok protestáns lakott, gyakori volt a

²⁸ Uo. 1835. november 28. 349.

²⁹ Meszlényi i.m. 387.

³⁰ Takáts i.m. 288.

vegyes házasság, és a felek között a sok az egyházi rendelkezés súrlódásokat okozott. Ha a bihariak nem tesznek megfelelő intézkedéseket az 1790/1791. évi XXVI. törvénycikket súlyosan megsértő püspök ellen, várható, hogy a többi püspök is követi Lajcsák példáját.

A nagyváradai püspök azonban még tovább merészkedett: személyes támadásként megintette Beöthyt május 27-én kelt levelében, mint a katolikus egyház fiát. Erre a levélre Beöthy június 22-én válaszol. A püspök papként ír Beöthynek, mivel igen aggódik lelke üdvössége miatt. Ez már - amint írja - a harmadik figyelmeztető levele. Retteg és fél, mert úgy látja, hogy Beöthy a katolikus egyház tévelygő vaksággal megvert juha. A püspök lelkét bánat emészti Beöthy diétai vakmerősége miatt, valamint azért, mert a megyegyűlésen kijelentette: ő ünnepélyesen visszaadja vegyesházasként - felesége evangélikus - a katolikus egyháznak a tőle kapott áldást. A püspök figyelmezteti: „hódolni tartozik azon közértelemnek, mely a vallást minden esetben sérthetetlen szent ügynek tekinti.”³¹ Lajcsák kifejti, hogy Beöthy „nem szűnik meg sértegető,... önkényes beszédekkel a vallásnak tiszteletét gyengíteni,... lealacsonyító gúnyolódások által nyilvános helyeken közbotráncozást szülő példáit megnyitja a vallásbéli tiszteletlenségnek,... méltatlan és igazságtalan dolognak tartja a házassági áldás megtagadását, megvető nevetség tárgyává teszi azon hitbeni szertartást.”³²

Beöthy szellemes, finom, bántó élel, sziporkázó logikával és bibliai citátumokkal válaszol aggódó pásztorának, ugyanakkor a megmaradt dokumentumok közül éppen itt, ebben a válaszlevelében vall legőszintébben önmagáról. A vallásról ezt írja: „...soha gúny tárgyává nem tettem, az erős támasz a gyengének, vigasztaló a kétségbeeséssel küzdőnek, mennyei jó szer, jótékonyság a sors által üldözötnék.” A hitről ezt mondja: „Higyen bárki mit, higye azt igazán, belső tiszta meggyőződéséből, nem ... önzés, világi tekintet, nyereség ösztönéből, szent és tisztelet lesz előttem meggyőződése.” Majd hozzáfűzi: „bár embertársaim hitbeli meggyőződését lelkiismerete szabadságát mindenki úgy tisztelné, mint én, aki azért annyit és olly hévvel harcoltam.” Mikor a vallás védelmében emelt szót Beöthy, nem római vagy protestáns állt előtte, hanem az ember, lelkiismereti szabadsága és a jézusi szent türelem. A klérus tagjainak többségéről így nyilatkozik: „...ők a más felekezet embereit, mintha azok nem is emberek, nem is Isten teremtményei volnának, vég és határ nélkül még házi viszonyainkban is háborgatják, üldözik; kik sokszor hivatásuk és rendeltetésük magas ösvényéről leszállva, világi, sokszor alacsony dolgokban ögyelegnek, a vallást mint eszközt a magok hatalma terjesztésére tekintik, a színmutatásra tárt kaput nyitnak, mert legyen bár valakinek mind nyilvános, mind magános élete erkölcsi fogatkozásokkal, hibákkal és vétkekkel bélyegzett, csak hódoljon a vallás külső szertartásainak, húzza a papság győzelmi szekérét, takarva és felejtve lesz minden, számot tarthat pártfogásra és világi jutalmakra.” Vallásosságáról Beöthy így vall: „... a személyválogatás és felekezetre tekintés nélkül szeretettel ölelő s boldogító Istennek hite él az én keblemben. Ezen legszebb hitem következtében embertársaimat én is felekezetre tekintés, személyválogatás nélkül szeretve ölelem, s azok erőmtől telhető tettleges boldogításának szent ösztöne mozgatja irántok testvéri szívemet mind magános, mind közöséges életemben.”³³

³¹ Uo. 295 - 296.; Országgyűlési jegyzőkönyvek. Posony, 1939. III. kötet. 1839. augusztus 10. VIII/1.

³² Meszlényi i.m. 388.

³³ Beöthy Ödön levele Lajcsák püspöknek. Ujj marja, 1839. június 27. TtREK R. 607/111/c.; A levelet közli a Sárospataki Füzetek 1864. 349-355.

Beöthy őszinte lélekkel küzd a meggyőződése szerinti jó ügyért. Az országgyűlés 1839. június 2-án kezdődik. Beöthy hiányát nagyon megérzi az ellenzék, de mivel a Deák Ferenc ellen irányuló megbuktatási kísérletet sikerült megyéjében elhárítani, így a liberálisok köréje csoportosultak. Beöthy augusztus 12-én Pestről gőzhajóval érkezett Pozsonyba. A titkos-rendőrség jelentése szerint: „ilyen általános és erőteljes ünneplésben még egyetlen követnek sem volt része, ... mert addig csak éppen olyan szatirikus hiányzott, aki Beöthy módszere szerint tud harcolni.”³⁴

A legújabb kutatók közül Csizmadia Andor állapítja meg, hogy „az 1832-1836. évi gyűlésen a vallásszabadságra, illetve a felekezetek közötti egyenlőségre vonatkozó javaslat fiaskója után Jauris leánya - Beöthy javaslata szerint - a következő, 1839-1840. évi országgyűlésre ébredt fel.”³⁵ A szeptember 18-i ülésen Beöthy kezdeményezésére történik a „leányka ébresztése”. Az alkalmazott indus mese a követ optimizmusáról és bizonyosságáról vall: A kolibri szép tollú, aranyos madárka. Fészkéből kirepülve neki ment a szörnyű fekete sasnak. Az szép tollát igen megirigyelte. Azt mondta a kis kolibrinek: ha adsz nekem egy tollat, felviszlek a magas fellegekig. A sas szárnya alá vette, repültek, repültek. Mire a magas felhőkhöz felértek, kicsi kolibri tolla nélkül maradt - a gonosz fekete madár minden tollát kiszaggatta.³⁶ Konklúzióként Beöthy hangsúlyozza, hogy a vallásügyi kérdésben feltétlenül összefogásra van szükség. Nem szabad magukra hagyni a protestánsokat. A közérő legyőzheti a fekete madarat!

Beöthy felszólalásában - az előzőkkel összevetve - józanabb, megfontoltabb. Tudja, hogy csak szívós harc eredménye lehet az általános és teljes vallásszabadság. Véleménye most már kiforrott. Céltudatossága elismerésre méltó. Aprólékos megokolásaival, ritkábban történő, de annál határozottabb felszólalásaival nagy hasznára van a protestantizmus ügyének. Harcol a közteherviselés bevezetéséért,³⁷ és elismerésre méltó példával is szolgál, hiszen „már a negyvenes években adót fizetett és jobbágyait felszabadította.”³⁸

Az év végén a klérus újabb akcióba kezd. Ezúttal az 1791:XXVI. törvénycikket gyalázzák. Megvetéssel szólnak róla, az esztergomi káptalan nagy beszédet mond arról, hogy az említett törvénycikk ütközik a sérthetetlen katolikus egyház elveivel. Beöthy erre nem válaszol, kis ügyekre nem pazarolja különben is romló egészsége erejét. A rendek is hallgatással tiltakoznak a XXVI. törvénycikk megváltoztatása ellen.³⁹

A vallási sérelmek és a vallásszabadság ügyének a tárgyalása az 1840. január 20-i kerületi ülésen történt, mikor is Beöthy Lajcsák püspöki körlevelét tárta az országgyűlés elé.⁴⁰ Ám ennek, valamint Szcitovszky János volt rozsnyói püspök 1836-ban kiadott, hasonló tartalmú pásztorlevelének érdemleges megvitatására csak február 18-án került sor. Ezen a napon a gyűlés tárgya az említetteket túl a szólásszabadság. Beöthy Ödön és Szegedi Sándor somogyi követ - időközben kerületi elnökök - az ülés megkezdése előtt a szólásszabadság tárgyában készült írásukat adták át az ügyvezetőnek. A vegyes házasság kérdéseinek megtárgyalása

³⁴ Takáts i.m. 297.

³⁵ Csizmadia Andor: Jogi emlékek és hagyományok. Bp., 1981. 391.

³⁶ Országgyűlési jegyzőkönyvek 1839-40. I. kötet. Pozsony, 1839. szeptember 18. 252.

³⁷ Uo. Pozsony, 1839. október 10. 332.

³⁸ Bihar vármegye és Nagyvárad. i.m. 569.

³⁹ Országgyűlési jegyzőkönyvek 1839-40. I. kötet. Pozsony, 1839. november 11. 353.

⁴⁰ Csizmadia i.m. 392.

folyamán napirendre kerülnek a püspöki körlevelek - Beöthy tárgyi bizonyítékként bemutatja a nagyváradi püspök pásztorlevelét -, és az azokkal kapcsolatos „üzenetet”. Ezeket változtatás nélkül elküldték a felsőtáblához.

Miközben a rendek tiltakoztak az 1791:XXVI. törvénycikk súlyos megsértése miatt, végre az ellenzék vezére kap szót. Küldői csendet, békességet akarnak és a nyugalom helyreállítását. A pásztori levelet őfelségéhez is elküldték vallási sérelmük bizonyítékeként, „onnan várták panaszuk orvoslását ... és csak akkor folyamodtak ide /a diétához/, midőn négy rendbeli Felírások felelet nélkül elhangozván panaszok ezútoni orvoslásával felhagyni kényszerítették ...”⁴¹ - Panaszolja Beöthy továbbá, hogy a Helytartótanácsához érkezett rendeletet a XXVI. törvénycikknek a király által is jóváhagyott megerősítését a törvényhatóságokkal nem közölték. Ezért megyéjükből a béke angyala eltávozott. A katolikusok nem tisztelik a törvényeket, s ez milliók lelki nyugalomát megzavarja. Azt kívánja, hogy a vallási sérelmeket külön terjesszék fel. „Őt vigasztalni fogja azon meggyőződés, hogy mindent elkövetett, melyek a törvényhozásnak tehetségéven állottak.”⁴² Felhívja a rendeket, hogy követeljék a nevezett két püspök hivatalától való megfosztását az 1647:VI. törvénycikk és az Ulászló Dekrétum alapján.

E beszédre hatalmas vita támad az egri főkáptalan, veszprémi káptalan, valamint a borsodi, békési, honti, gömöri követek között. A klérus képviselői a királyhoz apellálnak, a passiv resintentia módszerét követik. A liberálisok sérelme oka az, hogy a katolikusok megtagadják reverzális nélkül a házasság megáldását. Deák követeli, hogy a püspökök vonják vissza pásztorlevelüket. A Beöthy indította vallási vita a világiak nagy győzelmével végződik. A Rendek egyértelműen követelik a levelek visszavonását.

Ez a gyűlés igazolja, hogy Beöthy bátran vállalja az ellenzék vezetését az országgyűléseken. Április 24-én a vallási sérelmek újbóli tárgyalását kéri, ám az előlülő a tárgy mellőzését, a király ezen tárgyra adott válaszána megvárását javasolja. Ám Beöthy kijelenti: „... jöjjön bár királyi Válasz vagy sem ..., küldői ezen szózatát e helyen megnémulni nem hagyja engedni.”⁴³ - Ezennel az alsótábla a püspökök kivételével elfogadja a törvényjavaslatot, ami többek között azt is tartalmazza, hogy „... a reverzálisok a jövőben elvesztik érvényüket ..., a vegyes házasságok áldás nélkül is érvényesek ..., s a vegyes házasságok a vőlegény lelkésze előtt kötendőek ...”⁴⁴ A király azonban - arra hivatkozva, hogy túl későn kapta meg a törvényjavaslatot - május 13-án bezárta az országgyűlést anélkül, hogy a vallási javaslatokat törvényerőre emelték volna. A diétának a vallási egyenjogúságra való törekvése nem ért cél. A liberális szellemben kormányozó vármegyékben ezután olyan határozatokat hoztak, „hogy azokat a katolikus papokat, akik a reverzális megtagadása esetén csak passiv assistentiában részesítették a vegyes házasságokat, pénzbüntetéssel sújtják, ... Lonovics József elérte 1840 szeptemberében Gergely pápánál a passiv assintencia engedélyezését, ... a protestáns lelkész előtt kötött házasság hallgatólagos elismerését.”⁴⁵

⁴¹ Országgyűlési jegyzőkönyvek 1839-40. II. kötet. Posony, 1840. február 18. 53.

⁴² Uo. 53.

⁴³ Uo. III. kötet. Posony, 1840. április 24. 37.

⁴⁴ Meszlényi i.m. 401-402.

⁴⁵ Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i.m. 391.

Beöthy az 1843-44. évi diétán

Ezen a gyűlésen a protestánsok a liberális nemesi követekkel együtt hangoztatták: „... mi nem kegyelmet kérünk, hanem jogokat követelünk!” Az udvar azonban a klérussal együtt még mindig túl erősen tartotta pozícióit, tehát csak részleges, de lényeges eredményeket lehetett elérni.⁴⁶

Az országgyűlés 1843. május 18-án kezdődött. A főpapok a liberális nemesek vezetőit erkölcsileg próbálták megsebezni. Beöthyről azt terjesztették, hogy vallástalan. Ő azonban június 1-én a Klauzál Gábornál tartott tanácskozáson kijelentette: „jól tudom, hogy a papok engem vallásgúnyolónak, vallástalannak hirdetnek, de én igaz keresztyén vagyok, aki a Szentírást áttanulmányoztam, aztán Szent Ágoston, Szent Jeromos és Christomos segítségével igyekeztem azt megmagyarázni. Még ma is életem legszebb pillanatának tartom azt az időt, amikor a Szentírás tanulmányozására szántam magamat! Ez a pillanat döntötte el gondolkodásmódomat, ez állapította meg alapelveimet, melyeknek most mint ember s állampolgár hódolok ... Éreztem, hogy a Szentlélek járta át lelkemet, mikor azon pillanat jelentőségét felfogtam, melyben Krisztus a halálnak szánta magát az emberiségért és mindnyájunknak azt a tanítást adta, hogy az igaz keresztyénnek, az igaz nemes embernek az Isten való képmásává kell lennie, s a megismert igazságért, a jóért és az igazért életét is fel kell áldoznia! Én ezt a tanítást követem. Ez az én hitbeli vallásom.”⁴⁷

Beöthy ellenzéki vezető szerepe ezen az országgyűlésen is kétségtelen. Az ellenzék értekezleteinek többségét az ő szállásának kertjében rendezte meg.

Vallásvédelmező magatartása mindjárt az országgyűlés elején megnyilvánul, mikor május 29-én kifejti véleményét, és szeretné, „ha minden vallások ... állása egyenlő és ugyanaz volna;”⁴⁸ majd pedig azt panaszolja, hogy a legutóbbi gyűlés óta ezen a téren semmi javulás nem történt, ezért „... küldői a sérelmek orvoslását tették fő kötelességévé.”⁴⁹

A nagy érdeklődéssel várt királyi leiratot július 5-én hirdették ki. Ez csalódást okozott, mivel a felség az előbbi diéta vallási törvényjavaslatát nem szentesítette. Az alsótábla roppant apparátussal újra akcióba kezd. Beöthy augusztus 11-i beszédében felszólítja a rendeket: elég volt a vitából, a tettek mezejére kell lépni. Majd napokig hallgat, a vallási viták is elcsendesednek. Későbbi időkre tartogatja mondanivalóit, s ezzel a taktikával megtéveszti a klérus tagjait.

Beöthy humánusára jellemző, hogy következetes állásfoglalásaiban védelmezi a zsidók ügyét.⁵⁰ Közben azonban kipellengérez a katolikus papok nevelési fonákságait, mivel ennek ő is szenvedő alanya volt, és példának állítja a magyar falvakban az írni és olvasni tudó protestáns gyermekek nevelését a katolikus gyermekek nevelésével szemben, „akik között bizony ritka, aki olvasni tudna, de ha valamelyikük katolikus módon tud köszönni, arra azt

⁴⁶ Csóhány i.m. 61.

⁴⁷ Takáts i.m. 300-301.

⁴⁸ Országgyűlési Napló 1843-44. I. kötet. Pest, 1843. május 29. 31.

⁴⁹ Uo. Pest, 1843. június 22. 85-86.

⁵⁰ Uo. II. kötet. Pest, 1844. február 9. 310; Pest, 1844. február 10. 332; Pest, 1844. február 21. III. kötet. 160.

mondják, hogy azon gyermek erkölcsileg jól van nevelve.”⁵¹ Beöthy tehát cinizmusát kis alkalmazza ellenfelei megalázására és a protestáns vallásügy előmozdítása érdekében.

A liberálisok heves ellentámadását váltja ki az 1841. november 18-án kiadott pápai bréve. Ez engedélyezte ugyanis a passiva resistenciát. A reverzálisok nélküli házasságot a katolikus pap továbbra sem áldotta meg, de tudomásul vette. A vegyes házasság megáldása nem katolikus lelkész előtt tilos, de érvényes.

A protestánsok ettől sokkal többet akartak: a reverzális eltörlését és a vallási egyenlőséget. Ezt a király 1844. március 5-i leirata is támogatta. Beöthy botránkozással vette tudomásul a katolikus papság által hangoztatott véleményt, hogy tudniillik ‘a protestánsoknak semmi sem elég’. Ezért „elhatározta, hogy a királyi leiratot még akkor is védelmezi, ha kisebbségben marad.”⁵² Jól tudta ugyanis, ha a király vallásügyi állásfoglalását el nem fogadják, az antikatólikus tábor még az 1791. évi XXVI. törvénycikket is elveszítheti. Beöthy előrelátását, bölcsességét és józanságát igazolta is az 1843-44. évi III. törvénycikk, mely szerint a vegyes-házasságok protestáns lelkész előtt is köthetnek házasságot, a törvényhatóságok ezeket a házasságokat is kötelesek anyakönyvezni. Engedélyezték a protestáns vallásra való áttérést, amit két tanú előtt jelentett ki az áttérendő négy heti várakozási időt követően. Az áttérésről a Helytartótanács köteles a királyt értesíteni.⁵³ Beöthy Ödön működésének eredménye végső soron az 1848-as országgyűlésen lesz teljesen nyilvánvaló. Ez azonban már más dolgozat témakörébe tartozik.

Beöthy egy volt a legnagyobbak között, akik a reformkorban végzett tevékenységükkel kivívták a protestáns vallásszabadságot. Beöthy Ödönnek az 1844. június 18-i gyűlésen elhangzott hitvallása a reformáció örököseire is kötelező érvényű: „... én mind a diplomáciában, mind a törvényhozásban legjobb tacticianak tartom a tiszta kebelt, becsületességet, igazságosságot, egyenességet és őszinteséget.”⁵⁴

⁵¹ Országgyűlési Napló 1843-44. III. kötet. Pest, 1844. február 14. 15.

⁵² Meszlényi i.m. 442.

⁵³ Csohány i.m. 61.

⁵⁴ Országgyűlési Napló 1843-1844. IV. kötet. Pest, 1844. június 18. 204.

2. HÁZIISTENTISZTELET ÉS EGYHÁZFOGALOM⁵⁵

„Jere Házass társam, jösztek Gyermekim, szolgálók el egy kevéssé dolgotokat: O melly nagy édesség vagyon az Istennel való egyesülésben, nagy gyönyörűség vagyon, melly származik a jó Lélekben a buzgó könyörgésből: Nem akarom, hogy csak e világnak moslikjával tápláltassatok, holott nem csak Lelki Kenyér, hanem ugyan Lelki Csemegék vannak az Isten keresésében. Nem akarom, hogy mindenkor e világot izzetek és Istennel jövevények legyetek. Jertek hát, mert az én Lelkem óhajtja, hogy amit én megkostoltam, ti is megkostoljátok.”⁵⁶

Ezekkel a kedves, megnyerő szavakkal hívja fel **Köleséri Sámuel** a rábízott gyülekezet tagjainak a figyelmét a családi lelki alkalmak jelentőségére a „**Jósué szent maga eltökélése**” című művében.

Egyháztörténeti dokumentumaink szerint a háziistentisztelet és családi istentisztelet vonatkozásában sajátos terminológiai zűrzavarral kell számolnunk. Háziistentiszteletről - mai értelemben vett módon, amit a lelkész az egyes hívek házában tart, kisebb gyülekezet részvételével - csak a XX. század harmincas éveinek végétől beszélhetünk. Makkai Sándor 'Az egyház missziói munkája' című művében egyértelműen meghatározza a háziistentisztelet, illetve a családi áhítat fogalmát.⁵⁷

a./ A háziistentisztelet bibliai alapjai

Az újszövetségi gyülekezet történetének kezdetétől találhatók olyan kis gyülekezeti közösségek, lekipásztorok, családok, hitvalló férfiak és asszonyok, akik kegyességük gyakorlása céljából lelki testvérekként megvallják szóval és tettel Krisztusba vetett hitüket.

„Az első keresztyének a jeruzsálemi templom pitvarába mentek naponként imádkozni /Acs 2,46; 3,1/ és házanként gyülekeztek össze a kenyér megtörésére. Pál apostol leveleiből az Aquilla és Priscilla /Kol 5,15/ és Filemon /Tit 2/ házában tartott istentiszteletekről tudunk.”⁵⁸ Nem a felszentelt személy, a szent hely a fontos, hanem Jézus Krisztus jelenléte, Igéje és a gyülekezeti közösség. Az istentisztelet lényegére és helyére vonatkozóan a Ján 4,25 /"Akik őt (az Atyát) imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják"/ és az Acs 17,24 /"Az Istent, aki teremtette a világot és mindazt, ami abban van, mivelhogy ő mennynek és földnek ura, kézzel csinált templomokban nem lakik"/ irányadó.

A jeruzsálemi keresztyén gyülekezet néhány évtizedig nem különült el teljesen az ószövetségi kultusztól, ugyanakkor magánházaiknál is tartottak összejöveteleket. Idővel nyilván nőtt a gyülekezet, hamarosan kialakult az állandó istentiszteleti helyiségek használata.⁵⁹ Jézus

⁵⁵ Elhangzott a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekcióján. Debrecen, 1982. 09. 03. Itt is köszönetet mondok Dr. Barcza József professzor úrnak a kutatásban nyújtott szíves segítségéért.

⁵⁶ id. Köleséri Sámuel: Jósué szent maga eltökélése. Debrecen, 1682. C1 - C1/b.

⁵⁷ Makkai Sándor: Az egyház missziói munkája. Bp., 1938. 187; 203.

⁵⁸ Czeglédy Sándor: Liturgika. Főiskolai jegyzet. Debrecen, 1978. 23.

⁵⁹ Uo. 22.

személyesen adott példát a háziistentiszteletek gyakorlására. „Az Idvezítő, aki szent helynek nevezte a jeruzsálemi templomot, felkereste igéje terjesztésére a családi otthonokat is, mint azt a poklos Simon és a bethániai Lázár példái is mutatják.”⁶⁰ Pál apostol levelei is tanúsítják azt a gyakorlatot, hogy sok helyen magánházaknál gyülekeztek össze istentiszteletre, és bizonyára ezzel párhuzamosan a családi áhítatok is a gyülekezeti élet szerves részét alkották.

A kor egyháztörténetének első dokumentuma egyértelmű útmutatást ad témánkat illetően: Krisztus népe kezdettől fogva összegyűlt testvéri közösségük gyakorlására, ápolására, ami „István határozottabb fellépésére súlyosabb üldözést vont maga után, ezért szorultak az első keresztyének istentiszteletükkel magánházakhoz /Acs 12,12/.”⁶¹ A háziistentisztelet és családi áhítat a keresztyén gyülekezetben nem szektás jelenség. Isten Krisztus vére árán megváltott gyermekeinek kapcsolatban kell lenniük Urukkal és egymással úgy a gyülekezeti közösségben, mint otthonaikban.

b./ Háziistentisztelet a XVI. és XVII. századi kánonok tükrében

„A családi áhítatoknak, háziistentiszteleteknek szilárd evangéliumi alapja van, és ezen a fundamentumon egy több mint XVIII. évszázadra terjedő gyakorlat épült fel.”⁶² Esze Tamás református kegyességtörténeti kutatásai nyomán hangsúlyozza Árva Bethlen Kata, Komáromi János, Thököly Imre, Zrínyi Ilona példái nyomán a személyes kegyesség, a Krisztusban való élő hit megnyilvánulásait.⁶³

Magyarországon a reformáció térhódítása előtt a katolicizmus istentiszteleti gyakorlatában a hívek áhítatosságának a helye a templom, ahol a pap végzi a szertartást. Templomba menni kellett. „Vasárnapokon és ünnepeken rendeltetett ugyanis, aki illy napokon a plébánia templomába nem megy, veréssel lakoljon. Ha a templom nagyon messze van, valamennyiért legalább egy jelenjen meg.”⁶⁴ Ez a XI. századból való dokumentum a hívek templomhoz kapcsolódó, pap jelenlétében történő kegyességi gyakorlatát ábrázolja.

Seprődi János szerint „a magyar népnek különös, életmentő szerencséje, hogy politikai romlása összeesik a vallásos élet megújulásával, a reformációval. A magyar nép sohasem volt olyan vallásos, mint a XVI. században.”⁶⁵

A század első feléig - a zsinati dokumentumok értelmében - a kegyességi élet templomcentrikus volt. Az 1555-ben tartott II. Erdődi zsinat XV. cikkelye szerint: „...míg a templomban az egyházi szertartások folynak, addig házi vagy világi dolgokat /a hívek/ sem maguk ne végezzenek, sem pedig házaiknál végeztetni ne engedjenek, hogy így együtt énekelvén dicsőíttessék folytonos dicséretekkel az Isten.” A zsinati végzések között még nincs utalás házi vagy családi istentiszteletre.

⁶⁰ Sütő Kálmán: Új stílus, új típus. Lelkészegyesület 1933. 324.

⁶¹ Czeglédy Sándor - Hamar István - Kállay Kálmán: Bibliai Lexikon. II. kötet. Bp., 1931. 540.

⁶² Hajdú Gyula: A házi istentiszteletek. Lelkészegyesület 1928. 4-5.

⁶³ Esze Tamás: A magyar református kegyesség múltja. Református Egyház 1953. 181.

⁶⁴ Sörös Béla: A magyar liturgia története. Bp., 1904. 28.

⁶⁵ Seprődi János: Vallásos élet a XVI. és XVII. században. Protestáns Szemle 1905. 218.

Méliusz Juhász Péter 1563-ban kiadott 'Válogatott praedicationok' című munkájából viszont már arra lehet következtetni, hogy nem volt ismeretlen ez az istentiszteleti forma. A szerző könyve ajánlása szerint azért készítette ezt a munkáját, hogy „segítse a tudatlan közösséget, magyar írás olvasókat és azokat, kik fogságban vannak, vagy praedikátort nem hallhatnak vagy praedikátort nem kaphatnak.”⁶⁶ Méliusz jó olvasnivalót ad az írni és olvasni tudók kezébe. 1567-ben készült munkáját a magyarországi árus népnek ajánlja, akik Debrecenben, Szombatban, Kassán és Váradon laknak.⁶⁷

Az első anyanyelven nyomtatott prédikációk Huszár Hál, Méliusz Juhász Péter, Dávid Ferenc és Beythe István munkái. Bornemissza 1573-ban „az együgyű keresztyéneknek üdvösséges tanulságokra” írta le és adta ki prédikációit.

A gönzi zsinat 1566-ban elrendeli, hogy „minden lelkipásztornak legyen saját bibliája, és semmit se forgassanak úgy kezeikben és ne olvassanak, mint a Szentírást.” Az 1567-ben Debrecenben tartott zsinat az istentiszteleti helyekről is rendelkezik, s a „keresztyének összegyűlésének helyét a Szentírás szabadságában hagyja ... És egy helyhez sem köti, hanem minden helyen felemelhetik tiszta kezüket, dicsérhetik az Urat és összegyűlhetnek minden helyen.”⁶⁸

Vannak esetek, mikor háznál kell tartani az istentiszteletet. Ennek ékes példája egyik 1568-ból való kánonunk, amely a tiszta evangéliumi látás és élő hit megnyilatkozása. „Mivel hogy az beteg ember környül az Ördög igen forgolódik, hogy ötet kétségbe ejthesse az Istennek irgalmassága felől és a bűnnek bocsánatja felől; ezokáért minden tanétótul megkévánjok, hogy mikor az beteg ember az ő vigasztalásokat kívánja, és őket hivatja, elmenjenek és az Isten Igéjének orvosságával gyógyítsák /az Ördög/ késértete ellen, hogy kétségbe ne essenek, és az Ördögnek praedái ne legyenek, hanem nagy bátran és vígan múljanak ki az világbul, és mehessenek be Ábrahám kebelében.”⁶⁹ A tanító vagy lelkész Igét és lelki vigaszt vitt a beteg otthonába. Ez a háziistentisztelet keretében gyakorolt személyes lelkigondozás sajátos formája. „A betegek látogatása általában liturgikus cselekménnyel állt kapcsolatban ..., az úrvacsora pedig a beteg köré gyűjtött gyülekezetben volt kiszolgáltatandó. Közössége és nyilvánossága megőriztetett.”⁷⁰

A helyi közösségi alkalom nem elvont a templomtól, de éppen szerves része volt a gyülekezeti életnek. A Hercegszölösi kánonok /1568/ IV. articulusa felszólítja a prédikátorokat: „...miért hogy a fő gondviselőknek néha az ecclesianak közönséges szükségért helyekből ki kell távoznuk, az okáért azt akarjuk, hogy a szomszédságban ... való praedicator - ha hívatik -, bemenjen és ott ... praedicationban ... szolgáljon.”⁷¹ A lelkész nem csupán beteg-úrvacsoráztatás alkalmával szolgál igével a családban, de őt is felkeresik a gyülekezet tagjai személyes lelkigondozás céljából: „...a megrettent lelkű emberek Praedicatorhoz el mehetnec és tölöc

⁶⁶ Régi Magyar Nyomtatványok 1473 - 1600. 196.

⁶⁷ Uo. 229.

⁶⁸ Sörös i.m. 146.

⁶⁹ A XVI. században tartott református zsinatok végzései /Továbbiakban: A XVI. században.../. Bp., 1881. 158.

⁷⁰ Sörös i.m. 278-279.

⁷¹ A XVI. században... i.m. 146.

vigasztalást vehetnek.”⁷² A IX. articulus egyértelműsíti a házi - azaz a családfő vagy lelkész vezetésével tartott - istentisztelet gyakorlatát: „Végezetünc ez, hogy az Keresztyenec Szentellyec magokat csak az Istenec, és az ő napját nagy szentségben, iózsásgban és az atyafiúi szeretetnek gyakorlásába szentellyec meg, akkor ugyá csak az Istenec igeit hallgassac, imadhassanac mind Templomban, mind templomon kívül.”⁷³ A háziistentisztelet főbb jellemzői a közösség, a nyilvánosság, az imádság, az ige és ige hirdetés.

A pápai közzsínat 1630-ban így rendelkezik a templomon kívüli istentiszteletről: „Ha pedig valahol estvéli könyörgésre a templomba menni nincs alkalom, azért esti szürkületkor a harangot meg kell húzni, hogy annak szava, mint valami intő jel, magukban való buzgólkodásra gerjessze a hallgatókat.”⁷⁴ Az 1646-ban tartott gönczi zsinat határozata szerint: „... Isten igéjét nem szükséges felcicomázott kőtemplomokban hirdetni, hanem lehet bármi házban, akár ott van a gazda, akár nincs, és nemcsak fölszentelt lelkésznek, hanem lelkészi pályára készülőknek is alkalmasan el lehet végezni.”⁷⁵

Az 1555-1650 közti időszakban a zsinati rendelkezések nem tulajdonítanak jelentős szerepet a házi gazdának a háziistentiszteleten. A lelkipásztorok személyi felelőssége, példaadó családi élet viszont meghatározó a gyülekezetre vonatkozóan. A Bars megyei kánonok /1629:XV, articulus/ szerint: „... a prédikátor legyen foglalatos az isteni szolgálatban, imádkozásban, hálaadásokban, az szent életnek követésében, hogy legyen így példaadó az ő alatta levő községnek és építsen mind tanításával, mind kegyes erkölcsével.”⁷⁶ A komádi zsinat kötelelőségévé teszi a lelkipásztoroknak /1623: XV. articulus/, hogy „... a próféták és apostolok írásait magyarázzák a népnek, hogy a jóban naponként gyarapodhassanak és a mennyei tudomány ismeretével növekedhessenec...”⁷⁷

A lelkipásztor egyéni élete, Krisztus és egyháza iránti hűsége nem öncélú, hanem „... így maga is az ő tudományában épülhet, az község is az praedicationa inkább reá szokik.”⁷⁸

Jóllehet a ráckevei /1629/ és a farkasi /1654/ zsinati rendeletek még a szentségek kiszolgáltatását is megengedik háziistentiszteletek alkalmával, a gyülekezeti élet és istentisztelet tisztaságának megőrzése érdekében igen figyelemreméltó viszont a Fejérvári Synodus 1626-ban alkotott rendelete, amely megtiltja a templomon kívüli prédikálást és sákramentum kiszolgáltatását. Háziistentiszteletet csak a templomtól nagyon távol eső lakóhelyeken vagy a téli rossz időben vagy a patrónus kérésére lehet tartani.⁷⁹ Mivel bizonyos tendenciákból arra lehetett következtetni, hogy a háziistentiszteleti közösség jelentőségét egyes gyülekezetekben túlhangsúlyozták, nyomatókosan különbséget tettek a családi áhítat és a háziistentisztelet között. Fontos tehát, hogy a háziistentisztelet helye maradjon meg a gyülekezeti élet szerves

⁷² Makos Gyula: A hercegszölősi kánonok más egybeszerkesztett egyházi kánonokkal. Bp., 1901. CiCj.

⁷³ Uo. Aiiij.

⁷⁴ Thury Etele: A dunántúli református egyházkerület története. Pápa, 1908. 251.

⁷⁵ Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban /Továbbiakban: Zoványi 1911./ Bp., 1911. 108.

⁷⁶ A XVI. században... i.m. 247.

⁷⁷ Thury i.m. 409-410.

⁷⁸ Ráckevei kánonok. 1629:XVIII. articulus. In: Makos i.m. 105.

⁷⁹ Szilágyi István: Synodus. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 1872. 9.

egységében, ugyanakkor építő, termékenyítő hatást gyakoroljon a gyülekezet közösségében a családi istentisztelettel együtt.

c./ A puritánusok háziistentiszteleti gyakorlata

A magyar puritánusok háznál tartott istentiszteleti gyakorlatának gyökerei Angliába nyúlnak vissza, ahol „a nonconformisták 1571-től mind sűrűbben és tömegesen tartottak vallásos összejöveleteket, ahol állásukból elmozdított lelkészek vezetése mellett olvasták a bibliát, erősítették, vigasztalták s lelkiileg építették egymást.”⁸⁰ A nem templomban tartott istentiszteleti gyakorlat célja tehát a kis közösség lelki erősödése, fejlődése, építése. „Ceremóniák és külsőségek helyett az Istennel való belső kapcsolatot keresték, ... éppen ezért a puritanizmus nem annyira hitvallás, ... inkább élet, életgyakorlat.”⁸¹ Ennek a hitvalló életnek, életgyakorlatnak a megvalósítását látta az 1633-ban Angliába ment Tolnai Dali János társaival, akik ennek és ehhez hasonlóknak meghonosítását óhajtották és szorgalmazták.⁸²

A korabeli egyházi kegyességi állapotokat így jellemzi Esze Tamás: „Isten igéje hallgatására semmi gondot nem viselnek, nem akarnak úrvacsorával élni, szombatot nem szentelnek, ezek helyett hitetlenkedők, paráznák, veszekedők, nyüzökök, fosztók, ... azt ítélik, hogy a szent rendelkezésnek a megtartása nem igen nagydolog.”⁸³ A rendkívüli istentiszteleti cselekményeket elvileg a templomban kellett elvégezni, kizárólag a betegek lelki vigasztalása és a foglyok lelkigondozása történhetett kinek - kinek a tartózkodási helyén.⁸⁴ A puritánok fellépése kezdetén is volt háziistentisztelet, az egyházi vezetők hangoztatták, hogy ez nyilvános alkalom legyen, ahol bárki megjelenhetik feszélyezettség nélkül.⁸⁵ Ezen az istentiszteleten a lelkész hirdeti az igét és szükség esetén kiszolgáltatja az úrvacsora sákramentumát.

A puritánok azonban a háziistentisztelet családi, egyéni kegyességéből fakadó jellegét hangsúlyozták. Tolnai Dali János Angliából történt haza jövetele után rendszeresen háziistentiszteleteket tartott, ami rendkívüli dolog volt, bár még akkor nem tekintették ezt a templom méltóságának ártó és a gyakorlati elvet sértő merényletnek.⁸⁶ Tolnairól pataki - 1638. november 10-i - választását megelőzően ellenfelei azt terjesztették, hogy „járt Göncön is, ahol házról-házra járva hívogatták össze megbízottai az általa végzendő istentiszteletre; számadásra is vonta az odavaló lelkész, hogy kinek az engedelmeiből tartotta azt, mire ő azt felelte, hogy senkinek az engedelmeiből, hanem igenis az ‘Lélektől melegítettik’,”⁸⁷ Majd választását megelőzően kötelezvény aláírását kéri Tolnaitól, miszerint eleget tesz annak a követelménynek, hogy „a szent hivatal botrányára azon egyházban, melynek kebelében állást fog nyerni, különböző tanulókat nem fog gyűjteni, mint eddig tette, se társainak számát se szóval

⁸⁰ Erdős Károly: Az angol puritanizmus. Debrecen, 1912. 27.

⁸¹ Erdős i.m. 27.

⁸² Bodonhelyi József: Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai. Debrecen, 1942. 104.

⁸³ Esze i.m. 179.

⁸⁴ Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-1600. Debrecen, 1977. 327-328.

⁸⁵ Zoványi i.m. 331.

⁸⁶ Zoványi 1911. 37-38.

⁸⁷ Szilágyi Benjámin. Protocollum II. kötet. Sárospataki Lapok 1857. 117.

vagy írással ... nem növelendi.”⁸⁸ Ugyanis Tolnai a lakásán a diákoknak áhítatossági gyakorlatokat tartott.⁸⁹ A Rákóczi Györgynek összeállított protocollum szerzője szerint közismert volt a puritánus eszméket terjesztő Tolnairól, hogy „mindenhol tartott házi áhítatokat.”⁹⁰

Bodonhelyi szerint „a puritánizmus gyakorolta ezt a különös, atyafiúi, hitbeli támogatást, s a külön kisebb összejövetelek, bibliai beszélgetések, kölcsönös bizonyoságtételek és négyszemközti találkozások számos alkalmával éltek.”⁹¹ Igen nagy a hasonlóság tehát a XVI. század és a puritánusok háznál tartott istentiszteletei, kegyesség gyakorló formái között.

A puritánok egyik alapelve: „a magyar református egyház gyülekezeti önkormányzata és istentiszteletének az egyéni áhítat alapján való fektetése.”⁹² Egyik legfőbb céljuk, hogy a kegyesség életforma, életgyakorlat legyen. A fegyelmezetlenségeket a keresztyén pedagógia eszközeivel akarták kiküszöbölni, s „a formálisan gyakorolt egyháztagságot élő hittel, belső kegyességből gyakorolt egyháziassággá akarták nemesíteni.”⁹³ A presbitérium - mint élő hitű szent mag - kötelességévé tették, hogy viseljenek gondot az egyház minden egyes tagjára, családonként, egyénenként is élete folytatására, hitbeni felfogására.⁹⁴

A puritánusok által kegyesség ápolása céljából használt lelki könyvek közül kiemelkedő szerepet kapott a Praxis Pietatis, mely magyar népkönyvé lett, nemzedékeken át nevelte a lelkipásztorokat és a híveket a Bibliával és Szikszai ‘Keresztyén tanítása’-val együtt a puritán kegyességre. Esze Tamás ‘A magyar református kegyesség múltja’ című írásában egy szabolcsi kisnemesnek a vármegye székhelyén 1741-ben kegyességét jellemző bizonyoságtételét idézi. Porkoláb István egy kis közösséget gyűjtött maga köré - egy cigány is volt köztük -, s vasárnaponként mivel nem akartak hivalkodni, a templomi igehirdetés után újból elővették a Szentírást, a Praxis Pietatist, meg más kálvinista könyveket, ezekből olvasgattak, majd együtt imádkoztak és zsoltárokat énekeltek. Porkoláb maga vallotta: „másokat nem egyébre, hanem isteni, igaz tiszteletre intettem..., hogy magokban is Isten félve mindenütt tisztelnék.”⁹⁵

d./ Háziistentisztelet Debrecenben 1682-ben

id. Köleséri Sámuel háromszáz évvel ezelőtt - tíz éves debreceni szolgálata jubileumán - adta ki a „JÓSUÉ SZENT MAGA ELTÖKÉLÉSE, avagy Házbeli Isteni tiszteletnek és könyörgésnek gyakorlása Jósué 25,15 alapján /Én pedig és az én házam tisztellyük (:szolgallyuk:) a Jehovát/” című munkáját. Ez egy kézikönyv, háziistentiszteleti rendtartás, amely az egy házban lakók, egy családhoz tartozók által tartott istentisztelet gyakorlására ad segítséget.

⁸⁸ i.m. 162.

⁸⁹ i.m. 51.; és Protocollum I. kötet. 75; Bodonhelyi i.m. 25.

⁹⁰ Szilágy Benjámin: Protocollum I. kötet. 175.

⁹¹ Bodonhelyi i.m. 104.

⁹² Zoványi 1911. 389.

⁹³ Esze i.m. 180.

⁹⁴ Uo.; Zoványi 1911. 380.

⁹⁵ Esze i.m. 180.

Kölesérit - leydeni és oxfordi tanulmányutak, váradi teológiai tanárság, több helyen végzett lelkészi szolgálat után - 48 éves korában, 1672-ben Debrecenben választja esperesévé a debreceni egyházmegye. Szorgalmas egyházi író, aki prédikációkat és gyakorlati teológiai műveket készített, főleg a katechézis tárgykörében.

A háziistentiszteletről szóló dolgozata bevezetőjében ezt írta: „E mű készült a háznépbeli porban heverő kegyesség felállítására /nem a tudosok kedvéért, kik e könyv nélkül nem szűkölködnek, hanem a Christus gyenge juhaiért/.”⁹⁶ Köleséri célja, hogy Debrecen városában minden házigazda, gazdasszony, cselédek „ezt az Isteni tiszteletnek szép modgyát felvennék, és Istent az egész városban egy szívvel és szájjal dicsőítsék.”⁹⁷

A nyolcadrét, A-H-ig /négy levelenként/ 30 számozatlan levél - mely két imát is tartalmaz - Méliusz és Bornemissza köznépnek készült műveinek szellemében készült. Köleséri azért tartott prédikációs sorozatot a debreceni gyülekezetnek a háziistentiszteletről, hogy a város lakóinak kegyességi élete megépüljön. Gyülekezete tagjai és más kegyes személyek kérésére gyakorlati útmutatóként adta ki ezt a munkáját, ami a Bibliához, mint naponkénti kifogyhatatlan lelki táplálékhoz irányít.

Gyakorlati tanácsokkal látta el olvasóit s azt javasolja:

a./ Tartson háziistentiszteletet a lelkész és a presbiterek, - a tanács tagjai pedig járjanak elől a maguk jó példájával, indítsák a községet a ‘háznépbeli kegyességnek gyakorlására’.

b./ Szerezzenek be házanként Szentírást és egyéb prédikációs könyveket.

c./ A családi áhítatot lelki önvizsgálat előzte meg ilyen kérdések alapján: Ki vagyok én? Ki elé járulok? Most mi körül forgolódom? Kire haragszom és miért? Majd pedig olvassák el többször is a könyvekből amit nem értenek.

d./ A házi- és családi istentiszteleti kézikönyv szerzője feltételezi, hogy az egész háznép /családfő, feleség, gyermekek, szolgák gyermekeikkel/ résztvesz az istentiszteleten. Isten színe előtt alázatosan, egymás kölcsönös tisztelete mellett - Jézus és tanítványai példája szerint - egy asztalnál ül mindenki.

e./ Ahogy a lelkészt terheli a felelősség a gyülekezet kegyessége gyakorlásáért, úgy a családfőre hárul a felelősség háza minden tagjának lelki táplálásáért. „Nem elég az Istentől tanéttatott embernek csak magányosan, rejtek helybe, avagy közösséges helyen a gyülekezetben Istent tisztelni és könyörögni, hanem lelki esmeretének kötelessége alatt szükségesképpen tartozik minden családos gazda /gazdasszony/ és háznépe össze kötött könyörgéséről minden napon az Urat szolgálni és könyörögni. Hogy e könyörgés a háznépnek lelki épülésére gyakoroltassék, még kívántatic a Gazdában, hogy illő tudománya és ajándéki legyenek néki az ő állapottyához, mellyben Isten helyhezette.”⁹⁸

f./ A családfői kötelességek sorába tartozik a háziistentisztelet naponkénti, folyamatos, rendszeres, meghatározott időben való megtartása. Ha a gazda nincs jelen akadályoztatása folytán, felesége köteles helyettesíteni. A közös könyörgés minden akadályozó tényezőjét ki kell küszöbölni. Ha Isten a háznép fundálója, bírója, Ura, aki regulákat ad, jótéteményeket is tőle várnak a hűségesek. Figyelmeztetésként a háziistentisztelet komolyan vételére így tanít

⁹⁶ Köleséri Sámuel: Jósué szent maga eltökélése. Debrecen, 1682. - Ajánlás -

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ I.m. A4-A4b.

Köleséri: „Tanuld meg hát, hogy a családbéli könyörgés olyan tiszte mindenkinek, melyet igen nagy vétök el nem mulathat.”⁹⁹

g./ Míg a kánonok a háziistentisztelet alkotórészei közül a közösségre, a nyilvánosságra tették a hangsúlyt, a puritánusok Isten Igéjére, Köleséri művében a könyörgés áll a középpontban. A szerző javasolja az egyéni imádságot a közösségben, de nem szabad ezt minden résztvevőnek kötelezően előírni. Ily módon serkenti a kis házi közösség tagjait az imádkozásra: „Amint azért együtt esztek, úgy együtt is könyörögjetez,... ha szégyellsz másokkal könyörögni, szégyenled tisztet tenni... Az ítélet napján azt fogod-e Istennek mondani, hogy szégyenlettel könyörögni Háza népe között?”¹⁰⁰ Mert Isten nem az ajándékokra tekint, nem is a könyörgés folyamán frissen folyó szókra figyel, hanem az „alázatos, megtért, megtörődött és hívő szívre.”¹⁰¹

h./ Az egy házban lakók istentiszteleti gyakorlatának módszerét illetően Köleséri arra buzdít, hogy napjában kétszer könyörögjenek. Imádság után olvasson fel valaki egy bibliai szakaszt, majd egy zsoltár eléneklése után egyenkénti könyörgés következik. A felolvasott szakasz magyarázatára akkor kerül sor, ha prédikációt olvas fel a családfő.

i./ Köleséri nagy alaposággal elkészített munkáját kettős - egy pozitív és egy negatív - figyelmeztetéssel zárja. Az első figyelmeztetés így hangzik: „... az Istennek segítségül való hívásának elmulasztása az Isten átkát hozza az ház népre /Jer 20,25/, mivel ha fel nem állatod az igaz Isteni Tiszteletet háza népe között, annál több bűn lesz rajta, benne és bővölködő gazság, gonoszság.”¹⁰² A másik figyelmeztetés pedig: „... a megjobbítás kezdődik az személyeken, onnét alá vitetie az Háznépkekre, onnét a Gyülekezetre, onnét a Falura, Városokra és az egész Országra ... /mert/ valamelly Országokban Háznépbeli Isteni Tisztelet erejében gyakoroltatic, tanuld meg, hogy a Religio azokban virágzik leginkább! ... ellenben valahol elmulattatic, - a nagy temérdek szerencsétlenség /ott/ lészen, /már/ lábra kapott, mint ebben a mi nyomorult Hazánkban...”¹⁰³

Az istenfélő, kegyes Köleséri hallgatói és olvasói előtt így ábrázolta a házi-, családi istentiszteletről szóló kézikönyvében a hitvalló Józsuét, aki a honfoglalás előtt népe vallásos, istentiszteleti reformjának nyitját az Istenhez való odafordulásukban, kegyességi életük döntő módon való megváltozásában látta: mikor Józsué kijelentette, hogy „... én pedig és az én házam tisztellyük a Jehovát, mintha ezt mondaná, így szólana: ‘Íme, én az Isten nagy és sok jó téteményinek lajstromát előtökbe adtam, és intettelec a nagy és örökkévaló Istennek nevében, hogy ötet féllýetec és szolgállyatoc: - de ha nem tartjátok az én szándékomat - én magam eltökélését hirdetem az Orzágnak, minden előljáróságnak és az ország népének, tudtokra légyen, hogy én nem csak magam szolgálom és tisztelem az Istent, hanem az ő tiszteletét fel állatom az én házamban is, mind én, s mind az enyémek szolgállyuk a Jehovát.’”¹⁰⁴

⁹⁹ I.m. D1b.

¹⁰⁰ I.m. C1b.

¹⁰¹ I.m. C2.

¹⁰² I.m. F3 - F2b.

¹⁰³ F2b-D1-D2.

¹⁰⁴ I.m. A2.

3. BOROSNYAI NAGY ZSIGMOND:

„Az igaz keresztyén embernek papi tisztiról, annak pedig legnemesebb részéről, úgy mint a könyörgésnek tudományáról Amsterdam, 1736.”¹⁰⁵

„Kivánnám, hogy Édes Nemzetünkben az Apostoli Nemes Vallásunkban...valóban való keresztyének lennének, mindenek tudók és tanítók e méltóságos név erejét. Lennének Istentől tanítottak és másokat is tanítanának az Idvesség útjára., hogy tudnának imádkozni mind magokért, mind másokért s így másokat is taníthatnának imádkozni s így Isten eleiben kedves és kellemetes áldozatot vinni...” /15-16./

Ez a szándéka Borosnyai Nagy Zsigmondnak csaknem 250 évvel ezelőtt kiadott művével. A kitűnően képzett termékeny és jó tollú szerzőnek ez az imádságelméleti kézikönyve ‘a köznép’ számára készült, mert mindenkinek kell tudnia, hogy a keresztyén embernek mit kell hinnie, cselekednie és kérnie. Így foglalta össze az imádság lényegét: „A könyörgés a legnemesebb /dolog/ melly az embernek az ő Istenével való alázatos és bizodalmas beszélgetése.”/3./

I. Borosnyai tanulmányai és pedagógusi tevékenysége

Borosnyai Nagy Zsigmond /1704-1774/ 13 éves korában kezdte meg tanulmányait Nagyenyeden és 1730-1737 között Oderafrankfurtban, Leidenben, Franekerben, Utrechtben képezte magát tovább, de járt Groningenben, Herderwijkben és Angliában is. Ezután a Bethlen Kollégiumba tért vissza, ahol teológiai tanárként működött haláláig.

Pedagógiai munkáját meghatározta a szülői ház imádságos légköre. Művében írja: „emlékszem szüntelen arról, és bizonyságok mások is,... hogy édesapám mily szorgalmatossággal volt mind a közönséges gyülekezetben, mind pedig a maga házában” /146./. Ugyancsak meghatározta családi életét iskoláinak reformatori hagyománya és korának kegyességi irányzata: az ortodox és puritán eszmék egészséges ötvöződéséből fakadó bibliás, élő hitű bizonyágtevők munkája.

Ismerte és imádságos könyve készítésekor felhasználta kora külföldi és hazai építő irodalmát. Rájuk hivatkozik is. Életét meghatározó indíttatásokat kapott pl. Francke 1711-ben Halleben kiadott, de még ugyanabban az évben magyar nyelvre is lefordított imádságelméleti könyvéből, a „Rövid és együgyű de fundamentumos útmutatás”-ból /ford. Vásonyi Márton. Halle, 1711/, Köleséry Sámuel „Josué szent maga eltökélésé”-ből /Debrecen, 1682/, Patai Balogh János „Arany csésze” című művéből /1701/ és Szathmári Pap János „Kegyes ajkak áldozó tulkai” című munkájából /Kolozsvár, 1707/. E gazdag örökség folytatójaként Borosnyai 1735-ben, 21 évesen már könyvet ír. Külföldi tanulmányútja idején 7 műve jelenik meg: egyháztörténeti, újtestamentumi dolgozatok. Több disputáción vesz részt, és kortársainak stipendiumokat szerez németalföldi egyetemeken. 1737-ben mint teológiai doktor tér haza. Itthon folytatja irodalmi munkásságát.¹⁰⁶ 33 évig tartó nagyenyedi működése idején

¹⁰⁵ Elhangzott a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekcióján. Debrecen, 1983. 08. 23; In: A Magyarországi Református Egyház Teológiai Doktorai Kollégiumának évkönyve 1983. Szerkesztették: Dr. Aranyos Zoltán és Dr. Barcza József. Bp., 1984. 289-299.

¹⁰⁶ Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp., 1977³. 92-93.

munkatársaival a Bethlen Kollégium felvirágzását készítette elő az ellenreformáció támadásai ellenére hűségesen és eredményesen. Tevékenyen részt vett tanítványai értekezéseinek kiadásában, külföldi kapcsolatai révén pedig gyűjteményekkel gazdagította a Kollégiumot.

II. A könyv szerkezete és tartalma

Borosnyai imádságos kézikönyvét 1736-ban Amsterdamban nyomatták ki először, majd fia Pál 1765-ben változatlan formában újból kiadja, a harmadik kiadás pedig 1786-ban jelent meg.

1. A könyv szerkezete

12 rét, 270 számozott, elől 12, hátul 1 számozatlan lap. Majd az imádságról írtak taglalása következik 12 részben, amihez 22 számozatlan lapon „Elöljáró beszéd” és 6 lapon „Toldalék...” csatlakozik.

2. A könyv tartalma

Az „Elöljáró beszédben” a „keresztyén” szó értelmét vizsgálja. Keresztyén az, aki Krisztushoz tartozását gyakorolja a mindennapi életben. Az imádság a keresztyén ember felelete Isten megszólítására. Akit nem lehet megszólítani Istennek szíve hitelensége miatt, annak az embernek az imádsága képmutató és beszéde önámítás.

A könyörgésről 264 oldal terjedelemben ír. Szól annak /1.r./ szükséges voltáról, /2.r./ megnevezéseiről, /3.r./ az ótestamentumi áldozatokhoz való viszonyáról, /4.r./ az imádság részeiről, /5.r./ fajtáiról, /6.r./ a magános és /7.r./ közösleges könyörgésekről, /8.r./ az imádság kútfejről, /9.r./ az Úri imádságról, /10.r./ az Isten előtti kedves könyörgésről, /11.r./ valamint a hiányos könyörgésről, és /12.r./ imameditációkat ad szentírásbeli helyek alapján az Atya, Fiú, Szentlélek megszólítására. A „Toldalék...” arról ad eligazítást, hogy mit kell hinnie, cselekednie, kérnie a keresztyén embernek.

A keresztyén élet lételeme az imádkozás. Hogyan kell imádkozni? Lélekben és igazságban, megfelelő előkészülettel. Isten Igéjére figyelve, arra kell választ adni Istennek. Imánk célja: hogy Isten akarata megvalósulhasson bennünk, erre való készségünket mondjuk el Urunknak.

Borosnyai hangsúlyozza: Isten előtt csak az alázatos szív és a töredelmes lélek kedves /74. p; 113.p./ „Minden ember pap, jó ha maga tud formálni imádságot, ami hozzá tartozik papi tisztéhez.” /166. p./ Az imakönyvek arra valók, hogy azokból tanuljunk magunk is imákat formálni. A keresztyén imája tartalmát - hála, bűnvallás, kérés - az Úri ima szerkezete szerint mondja az Atyának, Krisztus nevében, a Szentlélek vezetését kérve.

Borosnyai - amint hangsúlyoztuk - a köznép számára készíti művét, hogy megtanítsa minden keresztyén embert imádkozni. Hiszen a lelkipásztorokat tanítgatják erre feletteseik, vezetőik, sőt maguk is felolvashatják a szószéken az ige szolgálatra készüléskor papírra vetett imádságaikat. Borosnyai viszont a köznép önálló imára tanítása céljából írja munkáját. A keresztyén ember szívből imádkozzon, röviden és minél gyakrabban. Szüntelen. „Nem is az az én czélom, hogy valakit formulákra szoktassak, hanem inkább az, hogy azokról valamennyire elsoktassak, hogy így a Templomban, Házadban utad és munkád között is magadtól, mint igaz keresztyén, mint Istennek Papja, igaz könyörgéseket tudj formálni” /218. p./.

A szentírásbeli legszebb könyörgéseket elemzi, idézi és a citátumokat követően néhány mondatos imádságokra buzdít. Az imádkozó ember imameghallgatás megtapasztalásának bizonyosságával hathatósan érvel a lélekből való szabad imádkozás mellett. Beszél a könyörgésről, ami „mennyei lajtorja” /1Móz 28/, „aranylánc” /Mt 15,25/, „mennyei kulcsa” /nyit - zár/, „csatorna” /általja az ég harmatja és a föld zsírja száll hozzánk/, „Istent győző eszköz” /Jákób imája/, „hasznos orvosság” /Jairus imája/, „szívből szálló galamb”, „igaz áldozat” /14. p. /.

III. Tanításainak jellemző vonásai

1./ Szentírással alapozott könyörgések

A cartéziánus eszmékkel rokonszenvező Borosnyai a magyar puritán hagyományok tovább folytatója. Imádságra tanító munkáját meghatározza a hitvallásos reformatori örökség. Csak tevékeny keresztyénség képes környezetében Isten akaratát megvalósítani. Így nevel: „Vadnak Mózesed, Prófétáid és Evangélistáid, olvassad azokat ... buzgóságos és igaz könyörgések példáit meríthetsz abból a kútforrásból ...” /218. p./, majd pedig: „... igen hasznos dolognak ítélem, ha a könyörgő ember amennyire lehet, a maga imádságát a Szentírás szavaiból szedegeti: ugyanis kétségtelenül kedvesebb Istennek a maga beszéde, mint sem a világi bölcseségtől táplált cifra stílus...” A Szentírás a „könyörgésnek elfogyhatatlan, bőséges kútforrás” /74. p./.

A könyörgés minden nemére ad példát Isten Igéje. A Zsoltárok könyvének verseiből válogatva egész gyűjteményt állít össze a szerző. Arra tanítja olvasóit, hogy vegyék komolyan Isten szavát, ez legyen az életük és az imádságuk alapja. Hiszen csak az Isten által tanítottak tudnak Isten akaratát szerint imádkozni /2. p./.

Erre a 19. Zsoltár 9. versére hivatkozva példát is ad. „Meggyűjtottad miközöttünk is a te drága beszédednek szövétnekét, hogy megvilágosodnánk a mi szemeink” /242. p./.

2./ Az egyetemes papság elvének hangsúlyozása

„Minden idvezülni vágyó igaz keresztyén embernek tisztiben áll, hogy mind a hármad /Tízparancsolat, Apostoli Hitvallás, Miatyánk/ kívülről tudja és magyarázatját jól értse. Sőt minden Gazdának és Gazda-Asszonynak mind a maga házában levő Isten Papjának kötelességében jár, hogy ezekre ne csak a maga gyermekeit, hanem minden cselédit, akik az Ő számadása alá bízottak, megtanítsa” /266. p./.

- Borosnyai nem tesz különbséget férfi és női vezető között. Mindegyik felelős a maga posztján úgy a maga gyermekeiért, mint minden más hozzátartozójáért. „Ki-ké a Krisztusról vallást tenni kész legyen, s őtet az emberek előtt meg ne tagadja. Az ő Felebarátját, Háza népét és családját oktassa azokra, a melyek a hitre és kegyességre szükségesek. Intsen, vigasztaljon másokat és a nála letett ajándékokat az Ekklesiának hasznára fordítsa” /7-8. p./.

Kiváltképpen vonatkozik ez a tanítókra. „Szükség pedig ezt cselekednie az egyházi tanítóknak a maguk házában, hogy az ő magok példájukkal a reá bízott Hallgatókat is azon kegyességre gyakorlására jobban felindíthassanak” /146. p./.

3./ Szentháromság-centrikus könyörgések

Kihez kell könyörögni tehát? Ahhoz, akit egyedül illet minden dicsőítés „a mindentudó, mindenható, kegyelmes Istent imádjuk, aki megadja, amit kérünk ..., megtartja ígéreteit” /164./. Szükség tehát az Atya - Istent úgy szólítani meg, mint a kegyelem tanácsának fő szerző okát, aki a maga akarattjának jókedve szerint örök időktől fogva tanácskozott afelől, hogy minket a maga fiaivá fogadna a Jézus Krisztus által ..., úgy szólíthatjuk meg a Fiú Istent, mint egyszülött Atyánkfiát, aki adta magát érettünk engesztelő áldozatul, hogy az Ő Atyját velünk megbékéltetné. Akiben egyedül vagyunk a mi Idvességünk. Aki megváltott minket az Ő vére által. Aki a maga tökéletes áldozatával ezt cselekedte, hogy valamit az Atyától az Ő nevében kérünk, azt kinyerjük, és az isten minden jótéteményének örökös légyünk...”/109-110. p./.

Borosnyai imádkozni tanító kézikönyvében Istennel szoros egységben látja az imádkozó embert, aki a Szentírás szerint a Szentháromság Istenhez könyörög: „...Isten állapotjában egy, személyében pedig három, úgy mint Teremtő Atya, Megváltó Fiú, Megszentelő Lélek Úr Isten, - azt mint egy titkot csak egyedül az Istennek Igéjéből lehet megtanólni...”/1-2. p./.

4./ Imameghallgatás bizonyossága

Az imameghallgatásnak feltétele van. „Ki az Istent tiszteli és annak akarattját cselekszi, azt hallgatja meg „/210. p./. Isten nem hallgatja meg azt az imát, amikor nem igazán, nem helyesen kéri őt. Az imádkozó feladata: vesse alá a maga akaratát Isten akaratának. Kérje és kérdezze meg az Urat: Mit akarsz Uram, hogy cselekedjem?

Mivel Isten mindent a maga idejében visz véghez, lehetséges, hogy az imameghallgatás később következik be vagy éppen el is marad - így hallgat meg, mivel gyermekei javát munkálja. „Nagy Ágensünk, Jézus Krisztus által kegyelmes választ bizonyosan remélhet /az imádkozó ember, keresztyén/ s várhatja az Atya Istentől az ő könyörgésének meghallgatását..., a meghallgatás pedig különféle igékkel tétetik a Szentírásban...” /183. p./. Ha hittel imádkozunk, bizonyos, szilárd, Istenbe vetett bizalommal könyörgünk, Isten válaszol, amikor neki tetszik /169. p./

5./ A közbejáró felelőssége

Mivel a keresztyén ember Isten gyermeke, ezért fokozott felelősséggel tartozik imádkozni minden emberért. Jézus Krisztus közbenjárói könyörgése, szolgálata, teste minden tagját erre serkenti, kötelezi. „...Lettél minékünk közbenjárónkká, hogy az örökkévaló örökségnek ígéretét el-vennők.” /235. p./. Imádkoznunk kell az előjárókért. Íme két minta: „Tartsd meg Uram a mi Nemzetünknek hatalmasait, akiket Előjárókká rendeltél, hogy nekik engedjünk. Rm 13,12” /226-227. p./. Ima a királyért: „Hajtsd tehát Uram az ő szívét a mi megterhelt Nemzetünkhöz való könyörületességre. Essék meg az ő szíve a mi papjainkon, Lévitáinkon és Főembereinken, akik siratják az Úr házának fogyatkozását...Esd 3,12” /226. p./.

Közbejáró könyörgéssel tartozunk imádkozni minden betegekért, az anyaszentegyház munkásaiért, akiket a szolgálat munkájára rendelt Krisztus titkos testének építésére /241. p./. „Kell legelsőbb könyörögni az Anyaszentegyháznak békességéért. A pogányoknak és zsidóknak abba bójövetele által való öregbüléséért és a lelki tanítókért...” /117. p./. Azokért, akik nem tartoznak bele krisztus testébe: pogányok, zsidók. Imádkozni kell, hogy testvérekké lehessünk Krisztus Jézus váltságmunkája révén. „Ímé mi is a Jézus nevében nyújtottuk bé te

elődben a dicséretnek áldozattát, légyenek Uram kedvesek tenálad a te nevedről vallást tévő ajakinknak gyümölcsei...”/230. p./.

IV. Útmutatások a jelenre és jövőre

Milyen távlatokat nyit Borosnyai Nagy Zsigmond imádságelméleti kézikönyve a jelenre és a jövőre nézve?

1./ Tanulni és tanítani imádkozni

„Szükség azért, hogy az „Egyházi Tanítók az Ő hallgatóikat, a Skólamesterek az ő tanítványaikat; a Tselédes gazdák az ő Gyermeküket efféle magános fohászkodásokra jó idején szoktassák, oktassák, hogy az isteni félelemben, amely a bölcsesség kezdete, nevelkedjenek...”/51. p./.

Fontos a felnőttek és gyermekek imára való tanítása és nevelése Isten Igéjével. Sokan imádkoznának, de nem tudnak, mivel nem tanították magános imádkozásra őket, így imaáldozatot adni nem tudnak.

Mindenki tartozik megvizsgálni személyes imaéletét. Kérjük mindnyájan a tanítványokkal: „Uram, taníts minket imádkozni!” „Énnékem ez csekély munkácskában fő célom: hogy én és én általam minden igaz keresztyének ezt a célt elérjük, hogy a mi Tanítónknak az Úr Jézus lábainál leboruljunk..., és tőle tanuljunk imádkozni” /16. p./.

Vizsgáljuk és kövessük Jézus imaéletét. Kérjük meg naponként: mit akarsz Uram, hogy cselekedjem? Igeolvasás után tegyünk fel önmagunknak és tanítványainknak is lelkiismeret-vizsgáló kérdéseket. Borosnyai így veszi vizsgálat alá az Úri imát. Legyen állandó eleme imáinknak a bűnvallás és a hálaadás. Figyeljük meg: amilyenek az imádságaink, - olyan a lelki életünk. Ne „mondjuk fel”, hanem imádkozzunk az Úri imát.

Legyünk segítségül gyermekeknek és felnőtteknek: a keresztyéneket tanítsuk meg beszélni Mennyei Atyjukkal, mint édesanya segíti szavakat formálni nyiladozó értelmű gyermekét. Imádkozzunk gyakran, röviden, mindent beszéljünk meg kegyes Ágensünkkel, Jézus Krisztussal. Legyen imádságunk őszinte, világos, gyermeki.

2./ Az imádság áldozat, szolgálat, jog és kötelesség

Borosnyai külön fejezetet szentel arra, hogy a könyörgést összehasonlítsa az ótestamentumi áldozatok fajtáival. Áldozatra a bűn miatt van szükség. Bűnbánat nélkül Istenhez közeledni lehetetlen vagy életveszélyes. A jeruzsálemi templomban naponként mutattak be áldozatot. Ebben az egész gyülekezet tevékenyen részt vett. Hiányzik jelenlegi istentiszteleti formánkból a gyülekezet aktív ima-résztvétele. Az imádság nem kegyes fecsegés, de áldozatot igényel, - életért esedezés a könyörgés: pogányokért, zsidókért, ateistákért is. Az imádság jog: a fiak joga és kötelessége. Aki elmulasztja e téren való kötelességét, önmagát fosztja meg a fiak jogától. Ma úgy felnőtt mint gyermek gyülekezeteink óriási százaléka nem tud, nem akar, szégyell imádkozni vagy rosszul imádkozik.

3./ Lélekkel és a Lélekért

Úgy szólíthatjuk meg...”a Szentlélek Istent, mint az újjászületésnek, megszentelődésünknek és vigasztalásunknak elkezdőjét és elvégzőjét, mint minden igazságnak Tanítóját, mint a mi könyörgésünknek formálóját...”/110. p./.

Borosnyai maga is imádkozó keresztyén lévén,

megtapasztalta a Lélek vezetését könyörgéseiben: „néha a Szentlélek is hirtelen felbuzdítja az embert a könyörgésre” /148. p./. Hiszen a Szentháromságból a Szentlélek a könyörgés Lelke. A könyörgést formálja és diktálja. A „Szentlélek által nyújtjuk be kéréseinket az Atyához” /163. p./.

4./ Háziistentiszteletek gyakorlása

Őseinktől átvett örökségként beszélünk csendesóráról. „A rendes és mindennapi kegyesség gyakorlásának pedig akár magános, akár Házi, akár közönséges legyen az, szükség bizonyos órát és időt szentelni” /148-149. p./. A lelki munkás nem tölthet csak csendes perceket az Úrral. Sőt úgy a maga számára minden szolgálattévő, mint családfő önmaga és házas egész népe részére alkalmat kell biztosítani, hogy csendesórájukat bizton megtarthassák” /145. p. /. A csendesóra megtartásáért a gazda a felelős. - Személyes imaéletünk megújulása nélkül sem igeszolgálatunk, sem semmilyen más gyülekezeti forgolódásunk nem lesz szinkronban a formai újításokkal. Személyi, tartalmi újulás eredményez formai újításokat.

Borosnyai lelki munkája családjában is meghozta a maga jó gyümölcseit. Pál nevű gyermekének 15 éves korában már második művét adatta ki a nagyenyedi kollégiumi nyomda: „Szent és buzgó Fohászkodások” címmel. Nem csupán másoknak tudott tanácsokat adni, hanem családjában élte is a buzgó, imádságos keresztyén életet, hűséggel végezte keresztyéni, papi tisztét és gyermekeit Isten igaz félelmében igyekezett nevelni. Ahol komolyan veszik a csendesórát, ott a családi áhítat is nélkülözhetetlenné válik. Ebben a légkörben meg lehet tanítani a keresztyén gyermekeket mennyei Atyjukkal való beszélgetésre.

Legyen mindnyájunk előtt példa Borosnyai szép közbejáró imádsága: „Minket vad olajfákat letörettetett természet szerint való ágaknak helyébe beoltattál, hogy az olajfa gyökerének és zsírjának részesei lennénk,... akik a Sionban sírnak, nyújts azoknak vigasztalást és a bánat helyében légy azoknál örömmek kenete, hogy öltöztess fel /őket/ az idvességnek palástyával és vedd körülül őket az igazságnak palástyával” /242; 256. p./.

4. TÓTH ENDRE PÁPAI ÉVEI¹⁰⁷

Mély tisztelettel és alázattal kutatom a lelkésznevezéseket tanító kiváló pedagógus életpályáját. Tóth Endre több mint 300 önállóan vagy újságcikként megjelent munkájával századunk egyik legjelentősebb, meghatározó egyéniségű magyar református egyháztörténésze.

1. Életrajza

Tóth Endre Hajdúszoboszlón született 1899. december 7-én. Édesapja Tóth Lajos református kántortanító, ének- és zenetanár, édesanyja Bíró Erzsébet 15 gyermeknek adott életet, kik közül három tudós pedagógusként szolgálta népünket, egyházunkat. Endre másodikként született. Elemi és polgári iskolai tanulmányait Hajdúszoboszlón végezte és mivel édesapját a Pápai Református Kollégium ének- és zenetanárának választották, a család Pápra költözött. Tóth Endre a kollégium diákja lett, „ahol példás magaviselete, éles esze, vas szorgalma is nehezen feledtette, hogy ő polgárista volt.”¹⁰⁸ Nyolcadikos gimnazistaként behívták katonának, de tüdőcsúcsburjánzása miatt mégsem vitték ki a harctérre. Jelesen érettségizett 1918. április 26-án. Még ebben az évben a pápai főiskola hallgatója lett. Teológusnak is kiváló volt, jó fellépéssel, kitűnő vitakészséggel, remek orgánummal rendelkezett. Átlagon felüli képessége, szolgálatkészsége hamar magára vonta professzorai figyelmét, kik közül is a nagytekintélyű Antal Géza több kitüntető feladattal bízta meg. Ő küldte ki Hollandiába a III. évfolyam elvégzését követően. Utrechtben a Stipendium Bernardinum segítségével két évet töltött ösztöndíjasként. Mentora jól ismerve a holland források lelőhelyét, pontosan tájékoztatta tanítványát, hogy hol és mit kutasson.¹⁰⁹ S hogy milyen szoros szálakkal kapcsolódott aztán Tóth Endre Hollandiához, megfigyelhetjük irodalmi alkotásaiban is: 17 munkáját tartjuk nyilván - köztük két könyvet is -, melyek a holland népről és történelméről szólnak. Ösztöndíjas tanulmányait megszakítva első lelkészképesítő vizsgáját 1922. szeptember 7-én tette le Pápan. Aztán újra visszatért Utrechtbe és ott töltötte az 1922-23. tanévet.

Hollandiai tanulmányútját követően Kaposváron lett állami hitoktató 1923-24-ben. Jelesen tette le Pápan második lelkészképesítő vizsgáját. „A református kollégiumok életében gyakorlat volt, hogy végzett ifjakat emeltek professzori székbe. Ezzel utat nyitottak a tehetség széleskörű kibontakoztatására, a tanítva-tanulásban rejlő lehetőségek kihasználására, a szaktudományok jól megalapozott, elmélyült művelésére és előbbre vitelére és nem utolsósorban a nevelési képességek érvényesítésére.”¹¹⁰ Így lett Tóth Endre a pápai teológia egyháztörténeti tanszékének helyettes tanára mindjárt lelkészi oklevele megszerzése után 1924-ben. Nem okozott csalódást, megfelelt a bizalomnak. Életére és pályafutására rányomta bélyegét a bibliás kálvinista kegyesség. Előadásokat tartott, teológiai jegyzeteket készített, tudományos

¹⁰⁷ Elhangzott a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekcióján. Budapest, 1993. 08. 31; Református Egyház /Továbbiakban: RE/ 1993. 258-261.

¹⁰⁸ Csohány János: Tóth Endre élete és működése. In: Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára. Szerkesztette: Barcza József. 1989. 131.

¹⁰⁹ I.m. 132.

¹¹⁰ Módos László: Emlékezés Dr. Tóth Endre professzorra. Kézirat. A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára I.8.b.49.

munkára ösztönözte tanítványait, levéltári kutatásokat végzett nagy szorgalommal. Beilleszkedett kora egyházpolitikájába. Részt vett az egyházi közéletben is, sokat prédikált, vallásórákat tartott. Kutatási eredményeit önálló munkákban és cikkekben közölte, litografált jegyzetei voltak. Irodalmi alkotásainak száma meglepően nagy már pályája elején. A kutatás felé forduló lelkület határozta meg tudományos munkálkodását. Mivel soha nem volt egyháztörténész szakprofesszora, neki magának kellett megkeresnie és kialakítania sajátos módszerét s feldolgozási szempontjait. Tudományos munkái kiválóságát főleg az adja, hogy többnyire primer forrásokból dolgozott. Módis László szerint: „Tóth Endre szakadatlan bűvárolta a levéltárakat, gyűjtögette az adatok halmazát és ezekből elevenítette meg a múltat. Beszélgetés közben nem egyszer utalt arra, hogy az egyháztörténetben voltaképpen az üdvtörténeti mozzanatokat kellene felkutatni és előtárni, az lenne a lényeg megragadása.”¹¹¹

Nem csupán külső mozzanatok, összefüggések érdekelték, hanem ezek mögött főleg az Ige, a Szentlélek egyházban végzett munkája. Egyháztörténeti rangot és értéket nyert nála a levéltárakban felkutatott és feldolgozott anyag. A jövőendő egyháztörténet-írásának ezzel alapvetéssel szolgált. Életművében ez az előremutató, ez az eredeti. Ezért is nem lehet Tóth Endrét besorolni sem történeti iskolába, sem teológiai irányzatok sorába.

1928. június 23-án kötött házasságot Tóth Endre Pitze Ilonával. Házasságukat Isten négy gyermekkel áldotta meg: Ilona, Gabriella, András /születése után pár órával meghalt/ és István.

A pápai főiskola rendes tanárává 1927-ben választják s az egyháztörténeti tanszék rendes tanára 1947-ig. Közben 1931-38 között ellátta a gyakorlati teológiai tanszék teendőit is. Az 1932-33. és 1934-35. tanévekben a pápai akadémia igazgatója volt. 1935-38-ig egyházkerületi missziói előadó Dunántúlon. Az 'Élet Útja' című egyházkerületi lap szerkesztője 1937-1939. 1943-1947-ig a dunántúli egyházkerület főjegyzője. 1941-ben egyházkerületi vallásoktatási szakelőadónak és egyházmegyei tanácsbírónak választották. 1944-ben köztartási felügyelő volt. Az 1947-48. tanévtől 1970-ig nyilvános rendes tanár a debreceni egyháztörténeti tanszéken. Legjelentősebb értékelője - későbbi tanszéki utódja - Csohány János szerint: „Tóth Endre pozitivistá történész volt, adatkutatónak, monografikus egyháztörténésznek vallotta magát. Vállalta a történelem tanúságtevő, nevelő, hitet ébresztő feladatát.”¹¹²

2. A tudós

Tóth Endre sokoldalú tudós volt, sokfajta tevékenységet is folytatott. Képzett emberként jól ismerte a holland nyelvet. Érdeklődési köre nyomon követhető: főleg a magyar egyháztörténelemmel, nagy személyiségeivel, eseményeivel, gyülekezetek történetével foglalkozott. Leíró és értékelő, anyaggyűjtő és adatfeltáró. Hiteles forráskutató. Jól ismerte kora szakirodalmát. Könyveit, cikkeit ismerték, ezekre országos és helyi lapokban hivatkoztak, műveiről ismertetések, kritikák jelentek meg. Tóth Endre kitartó munkával hozta elő egyháztörténeti értékeinket. Tudományos, hitéleti, egyháztársadalmi évfordulókra is írt. A kutatásos módszer híve, mivel adatok nélkül nem lehet egyháztörténetet művelni. Történetíró és értékelő volt nagy koncepciók nélkül. Hitvallásos teológiát képviselt. A református teológiát eljegyezte hitvallásainkkal. Nem elméleteket gyártott. Adatai megbízhatók voltak. Példát mutatott a

¹¹¹ Módis i.m. 3.

¹¹² Csohány János: A tanúságtevő történetíró - Dr. Tóth Endre professzorra emlékezünk. Református Egyház 1989. 150.

gyülekezetei történetírásra. Azért választották őt a debreceni egyháztörténeti katedrára, mivel neki volt a legnagyobb egyháztörténet-írói múltja. Hitvallása: a valóságos történetet kell megírni, nem elméleteket, de tényeket, hogy a megírtak gyülekezetépítők legyenek. Hitvallásos teológus volt.

3. A pedagógus

Tóth Endre munkatársai, tanítványai szerint jó emberismerő volt és szíven viselte tanítványai sorsát is. Egész életében a „pápai közvetlenség” jellemezte. Jó hangulatú órákat tartott. Előadásait hangulat-oldó történeti előadásokkal fűszerezte. Humorával is vonzóvá tette tárgyát. Kollokváltatott, megadott témáról beszélgetett növendékeivel. Jó vizsgáztató volt. Szerették tanítványai, már Pápán is korán „Bandi bácsi”-nak nevezték. Számon kért, de főleg tanított. Sokan Tóth Endre személyisége miatt szerették meg a magyar egyháztörténetet. Pályamunkák írására buzdította növendékeit. Szempontokat adott. Emberséges, nagy tudású személyiség volt.

4. Az igehirdető

Sokszor prédikált a szónoki képességekkel megáldott, melegszívű, bibliás-kálvinista lelkeségű Tóth Endre nem csupán a pápai diákok előtt, de az egész dunántúli egyházkerületben is. Tanítványai megszerették és szolgálatokra hívták. Igehirdetéseit követően rendszeresen vetített képes előadásokat tartott. Népszerűsítette a tudományt. Feladatának tartotta, hogy Dunántúl gyülekezeteiben tudjanak Kálvinról, a reformációról, a magyar reformátorokról, a pápai kollégiumról. A belmisszió nagy korszakában Tóth Endre sok helyen evangélizált. Élvezet volt igehirdetéseit hallgatni. Máig sokatmondóak igeszerű magyarázatai, bár nem tartozott kora nagy igehirdetői közé. Szerették, ismerték, szívesen fogadták a dunántúli egyházkerületben.

5. Irodalmi alkotásai 1921-1947 között

E korszakban készült tudományos munkái jegyzékét maga a szerző állította össze akkor, amikor a debreceni egyháztörténeti tanszékre pályázott. Eszerint önállóan vagy külön lenyomatban megjelent munkáinak száma 26 db, cikkeinek száma 162 db, összesen 198 db munkáját tartotta nyilván. Kutatásaim folyamán a jelzett időszakból magam is találtam ezeken kívül számos Tóth Endrétől származó alkotást.

Műveit az alábbi szempontok szerint csoportosítottam: 1. Személyekről 49 db; 2. Pápáról 44 db; 3. Prédikációk 31 db; 4. A Dunántúlról 18 db; 5. Hollandiáról 17 db; 6. Diáktörténetek 16 db; 7. Egyes magyar egyházközségekről, helységekről 16 db; 8. Egyháztörténeti korszakokról 14 db; 9. Gyakorlati teológiai munkák 14 db; 10. Évfordulókra készült írások 8 db; 11. Hollandból készült fordításai 7 db; 12. Általános témájú cikkei 6 db; 13. Konferenciákról tudósítások 5 db; 14. A reformációról cikkek 4 db; 15. A presbitériumról 3 db; 16. Könyvismertetés 1 db.

A témák sokfélesége is jelzi Tóth Endre sokoldalú egyháztörténeti jártasságát. Teológiai magántanári értékezésének címe: „A pápai református egyházmegye története I. Pápa, 1927.” Ez a munkája fémjelzi, hogy szerzője egész életére eljegyezte magát Dunántúllal, az egyházkerülettel, kis és nagy gyülekezeteinek történetével, de főképpen Páppal. Tóth Endre

mindvégig Pápa szerelmese maradt. Doktori munkáját Debrecenben védi meg 1927. május 14-én. Disszertációjának címe: „Hamel Briuninx a soproni országgyűlésen.” Hűen tükrözi, hogy alkotója a holland - magyar kapcsolatok jó reprezentánsa. Egyetemi magántanárrá 1942. május 6-án habilitálták az egyháztörténet tárgyköréből. „A belsősomogyi református egyházmegye Mária Terézia korában. Kaposvár, 1940.” című alkotása nyomán. Az előadás idői-formai korlátai nem teszik lehetővé, hogy a pápai évek valamennyi alkotását megvizsgáljuk.

6. A Pápáról írt munkák áttekintése

A jelzett 16 témacsoportból a Pápáról írt 44 munkát jellemzem. Ezek közül a./ A településről és egyházközségről 8; b./ A főiskoláról 18; c./ A pápai diákokról 7; d./ Egyéb Pápához kapcsolódó írások 11 (ezen belül a pápai református egyházmegyeről 1; a Pápához kapcsolódó nevesebb személyekről 5; Pápai létesítményekről 2; Pápa és más helység kapcsolatáról 1; Pápai konferenciákról 2) munkát közöl. Természetesen a címek között átfedésekkel is számolnunk kell.

a./ *Pápa története és a pápai református egyházközség.* Tóth Endre 11 évesen került Pápara és kezdettől azt Dunántúl Debrecenének tartotta. Kollégiuma világosságot árasztó fellegvár volt. 1939-ben a város 20 ezer lakosa között mindössze 2600 református van. Az egyház temploma torony és harangok nélkül állt 220 évig. Magán viselve a „Türelmi Rendelet” előtti korszak bélyegét. A templomépítést 1931-ben kezdték el és 1939-re már állt a kollégium és Nőnevelő intézet mellett a szép kéttornyú templom is. „Bízom abban is, hogy a magyar reformátusság megérti, mi a szerepe, mi a hivatása a nyugati határszélen ennek a múlt idő-álló hagyományait féltékenyen őrző, minden ízében magyar és református hívő seregnek?!” - fejezi be Tóth Endre a ‘Dunántúli képek’ sorában a Pápáról írt cikkét.¹¹³

Az 1933-ban „A Pápa város reformációja” című cikksorozat a Dunántúli Protestáns Lapban jelent meg három egymást követő számban. Világos gondolatvezetésű, népszerű ismertetés ez. „Pápa városának reformációjáról egy-egy adatunk van csupán, amelyek sejtetik az épület egykori hatalmas arányait.”¹¹⁴ A reformátor 1531-ben egy Bálint nevű pap, pártfogói pedig Thurzó Elek királyi kincstartó, majd Enyingi Török Bálint voltak. A pápai főiskola két kis harangjára és a törvénykönyvbe is az 1531-es évszámot nyomták. A város lakossága főleg királyi udvarnokokból állt és az uralomhoz tartozó jobbágyokból. Társadalmi, gazdasági, politikai korképet követően arra a 15 ifjúra irányítja a szerző a figyelmet, akik a középkor végén a humanizmus fészkeiben, Bécsben tanulnak. Ők a pápai reformáció erősségei. Megemlítendő, hogy a nemzetiségi kereskedők és iparosok üzleti összeköttetések révén kapcsolatot teremtettek a német reformációval. Közli a szerző a jelentősebb családneveket és mesterségeket is. Pápa reformációját elősegítette, hogy a város a mohácsi vész utáni időkben végvárként szolgált. A várat Pápai György földesúr építtette 1430-ban. A katonaság szabad vallásgyakorlattal rendelkezett. Martonfalvi Imre tisztartó naplója szerint német nemzetiségiek voltak, kapitányuk Ungnad János igen korán protestáns lett, aki 1530-ban az augsburgi birodalmi gyűlésen is jelen volt. Szinte biztosan állítható, hogy a Pápa várában levő német katonaságnak protestáns papja volt, s a katonaság a pápai református egyháznak valósággal törzsét képezte.

¹¹³ Tóth Endre: Dunántúli képek - Pápa. Keresztyén Család 1939. 52. sz. 7.

¹¹⁴ Tóth Endre: Pápa város reformációja. Dunántúli Protestáns Lap 1933. 175.

„1617-ben alakult meg Pápán, elsőnek az országban a presbitérium. És a ránk maradt presbiteri névsor szerint a presbitériumban a hivatalos személyeken kívül, amilyenek voltak a prédikátorok, a városbíró, stb., ugyanannyi presbiter van a vitézlő rendből, vagyis a várvédő katonák közül, mint a városi rendből, vagyis a polgárok közül.”¹¹⁵ A két prédikátor közül az egyik a város lelkésze, a másik a sereg papja. A város a reformáció egyik fészke, főiskolája révén messze világító szövétneké lett.

Tóth Endre egyik legkiválóbb munkája „A pápai református egyház története. Pápa, 1941.” 294 lapon ír Pápa város reformációjáról, a közsiklén épült házról, a küzdelmes évszázadokról, az árva egyházzal, a Türelmi Rendeletéről, és az azt követő időszakról. Gazdag forrásanyagokat használ, mind nyomtatott, mind levéltári adatokra támaszkodik. Utóbbiak közül említésre méltó az egyházközségi levéltár, anyakönyvek, presbiteri és iskolai jegyzőkönyvek, egyházmegyei jegyzőkönyvek, egyházkerületi iratok, az Országos Levéltár helytartó tanácsának okiratai, a Ráday-könyvtár leveles anyaga és a pápai Esterházy-levéltár regestái és okmányai.

„A pápai református templom történeté”-t két füzetben adták ki Pápán 1930-ban. Az első az 1531-1785, a másik az 1785-1930 közti időszakot öleli fel 31, illetve 36 lap terjedelemben. Munkáját a szerző az egyház lelkészének, Ólé Sándornak buzdítására és több egyháztags óhajására készítette és adta ki. Rendelkezésre álltak az egyház 1720 óta meglevő jegyzőkönyvei, az egyházi számadások, az egyházi levéltár levelezése, nyugták, királyi rendeletek, szerződések, kötelezvények, heti munkákról készített összesítések, leltárak, adománylevelek, kérvények, felterjesztések, jegyzékek mellett számos nyomtatott forrásanyag is. A két füzet Pápa város reformációjának 400 éves évfordulójára készült. Olvasmányos formában, primer forrásokra alapozottan, rövid terjedelemben olyan tudományos munkát tartalmaz e két füzetecske, melyeket méltán örömmel vásároltak meg a pápaiak és a környékiek.

b./ *A pápai főiskola története és jelene* nagyon közel állt Tóth Endre szívéhez. Itt élt, tanult és tanított 11-48 éves koráig. Megbecsülték, elismerték, tudományos munkájában segítették. Erről tanúskodik az 1922-1940-ig a főiskoláról készült 18 írása, melyek közül kettő külön lenyomatban is megjelent. Önálló irodalmi alkotásainak zöme a főiskola könyvnyomdájában került kiadásra. Az első 1926-ban 15 lapon A/5-ös formában. Vetítettképes előadás ez, amelyhez a 85 darab diaképet Fejes Zsigmond pápai református gimnáziumi igazgató, a szöveget Tóth Endre készítette.

A főiskola jelmondatához híven szolgálta a hazai reformáció ügyét: Istennek, Hazának, Tudománynak. „Négyszáz éven át tápláló dajkája, Alma Matere volt a dunántúli református egyházaknak, innen nyerte lelkészeit, tanítóit, vezető világi embereit..., illő hát, hogy minden dunántúli református keresztyén megismerje ez iskolát dicső múltjával s nagyszerű, bár súlyos terhekkel küzdő jelenével.”¹¹⁶ A másik alkotást „Az Adásztevelre száműzött pápai főiskola 1753-1783” szerzője a pápai diákok 1933. október 15-i emlékballagása alkalmával az adászteveli református templomban olvasta fel. Az 1-19 - A/6-os oldalon - építő módon foglalja össze a 180 évvel korábban történt, 30 évig tartó száműzetés eseményeit. Elsődlegesen az egyházmegyei közgyűlési jegyzőkönyvek szolgáltak forrásként. 1752. május 8-án a Helytartótanács az istentiszteletet és tanítást megszüntetendően elrendelte, hogy vegyék el a pápaiak templomát és főiskoláját.

¹¹⁵ Tóth Endre i.m. 183.

¹¹⁶ Tóth Endre: *A pápai református főiskola múltja és jelene*. Pápa, 1926. 1.

Május 12-re a megyei főispán s egyben veszprémi püspök Bíró Márton közgyűlést rendelt el a várban s miközben kihirdették a Helytartótanács rendeletét, a vár ajtaját bezárták. Se ki, se be nem lehetett menni. Eközben intézkedtek a rendelet azonnali végrehajtásáról. Kiküldték az alispánt, a szolgabírókat és a megyei esküdteket a templom és az iskola elvételére. Szokolay János pápai diák késő öreg korában így emlékezett vissza e szomorú napon történetekre: „Én is az akkori collegiumbeli tanulóifjúságnak vagy deákságnak egyik tagja lévén, jelen voltam azon kegyetlen üldöztetésnek tüzeiben, sáfári tisztet viselvén, mint akinél állottak éppen akkor a templom és iskola kulcsai..., nem kapván meg a kulcsokat, lakatosokat hívtak az ajtók felnyitására. Ez délelőtt 11-12 óra között történt s nekünk keményen megparancsolták, hogy délután kettő órára egészen kitakarodjunk...”¹¹⁷ A főiskola professzora diákjaival először a városban bujkált, majd a Helytartótanács 1753. július 9-i engedélyére az adászteveli templomot megbővítették s iskolát is állítottak a grammatikai osztályig.

A szerző aprólékosan ábrázolja az iskolatelek megvásárlását, az iskola felépítését. Az 1761-re elkészült iskolának sárral vert oldala volt, a másodikat kőből építették meg 1776 nyarán. Ez a harminc év volt a legkeservesebb a főiskola 400 éves történetében. II. József 1781-es Türelmi Rendelete jelentette a szabadulást. A diákokat előadása végén így buzdította Tóth Endre: „Emlékezzetek, ne feledjétek, hogy kitartásuk, hősiességük, tudományszeretetük mentette meg számotokra a pápai főiskolát..., háláljátok meg Isten bennük mutatkozó kegyelmét azzal, hogy tanultok.”¹¹⁸

Nincs más, aki ilyen féltő szeretettel ápolta volna a történetírásban a pápai főiskola emlékét. Beszámol az itt történt országos konferenciákról, a pápai diákok soproni éveiről is. A már említett 30 nehéz esztendő alatt 48-an nyertek stipendiumot Teleki Török István evangélikus főember özvegyének Komáromi Katának adománya jóvoltából. - 1931-ben, a kollégium jubileuma évében hat különböző cikket szentelt Tóth Endre a főiskola történetének. A hatalmas méretű, a pápai református akadémia 5 tanára által készített emlékkönyvben - „A pápai református főiskola négyszáz éves jubileumi ünnepére” - Tóth Endre 206 oldalt írt Mándi Márton István iskolalapítóról. A Pápai Kollégiumi Lapokban 15 lap terjedelemben ír az iskoláról az 1930. 3-8. számokban.

c./ Érdemes külön beszélni Tóth Endre professzornak a *diákokról*, *diákoknak* készített munkáiról. Többségükben a Pápai Kollégiumi Lapok hasábjain jelentek meg. Pedagógiai célzatúak, őszinte és építő tanár-diák kapcsolatot tükröznek. Nem mentesek a derűtől, humortól ezek az írások. „A ‘pajkos üstök’, meg a ‘kurta dolmány’”, egy 1727-ből való, a főiskola professzorainak jegyzőkönyvben is megörökített panaszát ismerteti. „Sokszori és atyai intésünk a pajkos üstök és a kurta dolmány viselete iránt ekkoráig nem használt.”¹¹⁹ A kor illemének megfelelő haj és ruhaviselet ellen vétett a diákság. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a borbély és szabó ollója kétségkívül megoldotta a problémát. - Olvashatunk még e témakörben a pápai diák édesanyjáról, a világháború alatti diákévekről, a pápai diák és a magyar népdal kapcsolatáról.

d./ Végül Tóth Endrének a *Pápához kapcsolódó többi írásáról* legyen szó. A legszínvonalasabb „A pápai református egyházmegye története I. Pápa, 1927.”, mely teológiai magántanári vizsgájára készült. Értékes összefoglalása az addig ismert anyagnak, de igen sok új adat ebben

¹¹⁷ Tóth Endre: Az Adásztevelre száműzött pápai főiskola. Pápa, 1933. 5.

¹¹⁸ Tóth Endre i.m. 18.

¹¹⁹ A Pápai Főiskola Jegyzőkönyvéből. 1727. november 5.

a könyvben jelent meg először nyomtatásban. - A Pápához kapcsolódó személyek közül emléket állít Tóth Endre Jókai Mórnak, Thaly Kálmánnak, Deák Ferencnek és a város egyik plébánosának, akire nagy hatást gyakorolt Kálvin Institutioja. - Értékes és figyelemreméltó munkákat készített a szerző a pápai szabad sajtó első termékéről és az ispotályról is. Majd két konferenciáról készült cikk után - az egyik 1927-ből, a másik 1931-ből - sokat sejtet a „Debrecen és Pápa” című írása. A pápai professzor második cikke megjelenése után 16 évvel, pontosan 1947-ben foglalta el a debreceni egyetem egyháztörténeti katedráját. Isten segítségét és vezetését kérve Tóth Endre debreceni éveit egy másik tanulmányban kívánom ábrázolni. Jelen dolgozatomat Tóth Endre Pápával kapcsolatos bibliográfiája egészíti ki.

7. Tóth Endre Pápával kapcsolatos írásainak bibliográfiája

a./ Pápa története és a pápai református egyházközségről

1. A pápai református egyházközség értesítője. 1918-1928. Pápa. 1928.
2. A pápai református templom története I-II. Pápa, 1930.
3. Pápa a kuruc világban. Pápai Hírlap 1936. április; Klny. Pápa, 1936.
4. Pápa - múlt, jelen, környezet. Társ szerző: Horváth Elekkel. Szerkesztő: Dr. Tóth Lajos. Pápa, 1936.
5. A pápai református egyház története. Pápa, 1941.
6. Pápa város reformációja. Dunántúli Protestáns Lap /A továbbiakban: DuPL/ 1933. 175.
7. Pápa. Keresztyén Család 1939. 52. sz. 7.

b./ A pápai főiskola történetéről és jelenéről

1. A pápai református főiskola múltja és jelene. Pápa, 1926.
2. Az Adásztevelre száműzött pápai főiskola 1753-1783. Pápai Kollégiumi Lapok /A továbbiakban: PKL/ 1932/33. 18-23; Klny. Pápa, 1933.
3. Újabb adat a pápai főiskola történetéhez. DuPL 1922. 166.
4. Országos református theológus konferencia Pápán. DuPL 1923. 101.
5. Mikor a pápai diákok Sopronban tanultak. Pápai Kollégiumi Lapok /Továbbiakban: PKL/ 1927/28. 1-2. sz. 7-8.
6. A négyszázéves Alma Mater. A pápai főiskola történetének vázlata. PKL 1930/31. 3-6. sz.
7. A pápai főiskola. Az Erő 1930/31. január hó. 20.
8. A pápai kollégium négyszázéves jubileuma. Református Figyelő 1931. 405.
9. Négyszázéves a pápai főiskola. Magyar Kálvinisták Naptára. 1931.
10. A négyszázéves pápai főiskola. Magyar Presbiter. 1931. augusztus.
11. Négyszázéves a pápai főiskola. Pesti Hírlap. 1931. április 5.
12. A pápai főiskola és a pápai templom. Református Világszemle 1932. november hó. 5-20.
13. A főiskola újjáalapítása 1783-ban. Főiskolai igazgatói jelentés. Értesítő 1932/33. 6-17.

14. A főiskola történetének negyedszázadai. Főiskolai igazgatói jelentés. Értesítő 1933/34. 15-22.
15. A főiskola legrégibb törvénykönyve. Főiskolai igazgatói jelentés. Értesítő 1934/35. 80-90.
16. A pápai kollégium Komáromban. DuPL 1939. 123-124.
17. Szabadulás. Az Élet Útja 1937. 2. sz. 3-4.
18. Az egyház veteményes kertje. Református Jövő 1940. július 6. 1-2.
19. A pápai főiskola és a pápai presbitérium. Magyar Presbiter 1931. augusztus hó. 6-7.

c./ Diákoknak, diákokról

1. A pápai diák és a magyar népdal. Pápa, 1929.
2. A pápai diák élete a világháború alatt. PKL 1930/31. 5. sz. 68-69; 6. sz. 83-84.
3. Pápai diákok. Győri Reformátusok Lapja 1931. május.; A pápai Jókai Kör évkönyve 1934. 100.
4. A pápai diák édesanyja. PKL 1933/34. 4.sz. 50-54.
5. Régi pápai diákvers. PKL 1937/38. 8-9. sz. 105-108.
6. A 'pajkos üstök' meg a 'kurta dolmány'. PKL 1927/28 7-8; Kálvinista Szemle 1931. 299.

d./ Pápához kapcsolódó más írások

1. A pápai református egyházmegye története I. Pápa, 1927.
2. Jókai és Pápa. Pápa, 1943.
3. Thaly Kálmán és Pápa. DuPL 1929. 55-56.
4. Pápa város plébánosa és Kálvin Institutioja. In: Kálvin és a kálvinizmus. Debrecen, 1936. 395-400.
5. Thaly Kálmán, a pápai diák. PKL 1938/39. 93-95; 104-106.
6. A pápai főiskola diákjainak becsülete Deák Ferenc előtt. PKL 1933/34. 6.sz. 82-83.
7. A szabad sajtó első termékei Pápán. PKL 1934/35. 7. sz. 110.
8. A Pápai Ispotály. Az Élet Útja 1939. 7. sz. 6-7.
9. Debrecen és Pápa. A mi utunk 1939. június hó. 9.
10. Részlet a Magyar Evangéliumi Missziói Szövetség csoportjának évi jelentéséből. DuPL 1931. 58-60.
11. A képzőtársaság márciusi ünneplései a múltban. PKL 1927/28. 7. sz. 3-6.

5. TÓTH ENDRE DEBRECENI ÉVEI¹²⁰

Iskolavezető és hitvallásos történetíró

A bibliás, kálvinista kegyességű Tóth Endre 1946-ban pályázta meg a debreceni egyetem egyháztörténeti tanszékét. Sok szállal kötődött már ezt megelőzően is Hajdú-Bihar megyéhez. Édesapja Tóth Lajos kántortanítóként működött Hajdúszoboszlón, édesanyja Bíró Erzsébet a derecskei református lelkész leánya volt. Szülei második gyermekeként született Endre Szoboszlón. Itt végezte el az elemi iskola első négy osztályát, majd pedig a polgári iskolában folytatta tanulmányait 12 esztendő koráig. Ekkor családjával együtt Pápara költözött, ahol édesapját a Kollégium ének- és zenetanárának választották. Szülei gyakran meséltek gyermekeiknek a Hajdúságról, ahová mindig is visszavágytak. Tóth Endre a debreceni egyetemre nyújtotta be doktorálási kérelmét 1926-ban a „Hamel Bruininx a soproni országgyűlésen” című disszertációjával együtt. A Debreceni Református Hittudományi Kar az önálló levéltári kutatások alapján, komoly hozzáértéssel, szakszerű forráskritikával készült dolgozatot és a jelölt felkészültségét magna cum laude minősítette. 12 évvel később „Pápai öreg diák” álnéven a debreceni főiskola 400 éves jubileuma kapcsán párhuzamot vont a két város között. „Debrecen Pápáról kapta reformátorát. Pápáról vitte el mindkét város földesura Enyingi Török Bálint Debrecen megreformálására a pápai reformátort, Bálint papot 1536-ban.”¹²¹ A pápai főiskola számos esetben a debreceni diákok közül hozott iskolája élére rektort. Két híres egykori debreceni diákból - Kocsi Csergő Bálint és Mándi Márton István - lett pápai professzor.

A pápai akadémia professzoraként Tóth Endre mindig is figyelemmel kísérte az ország egyik legkiválóbb egyháztörténészének, Révész Imrének tudós történetírói, pedagógusi tevékenységét. A cikkeivel, egyház-, város- és kultúrtörténeti munkáival egyre inkább kiváló pápai tanárt Révész is elismerő méltatásban részesítette. Több évtizedes levelezésük kiváló dokumentumát adja a baráti, tudós kapcsolatnak. Az évenként különböző teológián tartott tanári konferenciákon részt vevők egymás lelki - szellemi értékeit megismerve lehetőséget kaptak arra, hogy személyes kapcsolatokat teremtsenek. Makkai Sándor és Kállay Kálmán az 1940-es években több alkalommal is a Tóth család vendége volt Pápan. A jó kapcsolatokból egész életen át tartó barátság lett.

Az 1924. szeptember 1-én megkezdett és folytonosan végzett pápai főiskolai lelkésznevelői és számos egyházkerületi felelős tisztség betöltése után 1946-ban Tóth Endre megpályázta a Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Karának egyháztörténeti tanszékét. Ez volt a legrangosabb református teológiáink között, s a pápai professzor bizonyította addigra tudományos képességeit. Nem kapta meg könnyen az egyetemi tanári állást. A kari jegyzőkönyv szerint 1946. november 12-ig 9 fő adta be pályázatát a meghirdetett egyháztörténeti tanszékre: Bodonhelyi József, Bucsay Mihály, Czakó Jenő, Csomár Zoltán, Esze Tamás, Kathona Géza, Márkus Jenő, Miklós Ödön és Tóth Endre. Jeles szakemberek egész sora, közülük többen az egyetem magántanárai. Erdős Károly bizottsági referens Tóth

¹²⁰ Elhangzott a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekcióján. Debrecen, 1994. 06. 21.; RE 1994. 252-255.

¹²¹ Tóth Endre: Debrecen és Pápa. A mi utunk. 1939. júniusi szám. 9.

Endréről így nyilatkozik: „Munkáinak felsorolásából és mérlegelése után megállapítható, hogy 22 évi theologiai akadémiai tanársága alatt írt műveivel a pályázók közül a legrégebb állandó munkása a magyar református egyháztörténelemnek és munkássága tartamban, mennyiségben, minőségben és érdemben kiváló.”¹²² Majd Révész Imre kijelentésére hivatkozva a referens hangsúlyozta: „Megalkotta az egyik legértékesebb egyházközség- és egyházmegye történetünket /Pápa/, a legapróbb részletekig feltárta egy másik dunántúli egyházmegye /Belsősomogy/ ekklezsiáinak drámai küzdelmeit Mária Terézia korában, a pápens megíratlan történetéhez eddig ő végezte el a legfontosabb monografikus előmunkákat.”¹²³ A pályázók közül három a kar magántanára, a többi hat közül csak egy főnek, Esze Tamásnak nincs hittudományi doktori képesítése. Mivel a professzori állást a kultuszminisztérium töltötte be, elsődlegesen vette figyelembe a tiszántúli református püspök véleményét a fakultás professzori karának álláspontja mellett. „Dr. Czeglédy Sándor a kar megbízásából Zsebők Zoltán kultuszminisztériumi államtitkártól megtudta, hogy a tanszéket azzal töltik be, akit Révész Imre javasol, mert Révész az abszolút tekintély e kérdésben. Hosszú és nem szép huzavona után 1947-ben Dr. Tóth Endre nyerte el a katedrát.”¹²⁴

Családjával az 1947/48. tanévvel kezdődően a Nagyerdő egyik tanári villájában lakott, majd két év múlva a Kollégium Déry téren állt, „kórházból” kialakított szolgálati lakásában lett otthonra. Az 1950/51. tanévtől az 1957/58. tanévvel bezáróan nyolcszor választották dékánná. Igazgatási tevékenységéről kiváló képet nyújtanak dékáni jelentései és a tanári kari jegyzőkönyvek.

Érdemes foglalkozni Tóth Endre igehirdetői tevékenységével. Tanítványai szerint élvezet volt hallgatni mindent, amit mondott. Beszédeinek világos szerkezete könnyen követhető, megjegyezhető. Igehirdetései teljesen Igére épültek. Egy nyomtatásban megjelent prédikációs kötete és több száz kéziratban megmaradt prédikáció vázlata ma is sok tanulsággal szolgál.

Tóth Endre sokoldalúságára, gondos ügyintézési módszerére, humánus eljárásaira leginkább kiterjedt levelezése utal. Leveleinek többségét másolatban megőrizte és a címére érkezett postai küldeményekkel együtt a pápai és debreceni egyházkerületi levéltárakban és könyvtárakban található. Számos kisebb-nagyobb dolgozatát, egyháztörténeti értekezését is őrzik ezek az intézmények. Többségük a szerző szép, könnyen olvasható karakterisztikus kézírásában maradt meg, de sok gépelvény is van. Sajnos van köztük több sérült vagy hiányos munka is.

Irodalmi alkotásai

Harminchat önálló és több mint másfélszáz cikket készített Tóth Endre Pápán. Debreceni éveiben különböző fórumokon jelentek meg írásai rendszeresen. A sajtó hasábjain a Református Egyházban 35, a Theologiai Szemlében 10, az Egyháztörténetben 2, a Képes Kálvin Kalendáriumban 4 dolgozatát publikálta. „Írásaiból az derül ki, hogy értette és vállalta töretlenül azt az utat, amit Isten a Magyarországi Református Egyháznak az új társadalomban kijelölt. Történész munkájával az eligazítás, tanítás szolgálatát végezte nemcsak a tanórákon,

¹²² Tanári Kari Jegyzőkönyv. Debrecen, 1946. december 7. 177.

¹²³ Uo. 177.

¹²⁴ Csohány János: Tóth Endre élete és működése. In: Tovább...Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapján. Szerkesztette Dr. Barcza József. Debrecen, 1989. 140.

hanem cikkein keresztül, és ünnepélyeken, tanfolyamokon elhangzott, de kiadatlan beszédekben egyaránt.”¹²⁵ Irodalmi alkotásairól csak keresztmetszetet adhatok e dolgozat szűk keretei miatt.

1950 utáni nagyobb publikációi: Társszerzője nagy összefoglaló egyháztörténetünknek, „A magyar református egyháztörténet”-nek /Bp., 1949./. Az Egyháztörténet 1959. évi számában látott napvilágot a Jánosi Zoltánról szóló 1952-ben készített írása, melyet a Jánosit rehabilitáló zsinati ülésre írt. A „Kybernetika” /Debrecen, 1956./ az egyház igazgatásáról szóló tanulmány. Nagy anyagot ölel fel a „Részletek a XX. századi egyháztörténetünkből” /Debrecen, 1960./, mely különböző időkben elhangzott előadásainak foglalata. Utolsó sokszorosított stúdiuma „A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és esperesi egyházlátogatások rendje 1762-ből” /Debrecen, 1964./. Anyagfeltáró rangos szakmunkák kerültek ki Tóth Endre kezéből. Monográfiát írt Debreceni Ember Pálról és összehasonlította az első magyar egyháztörténet kéziratáról készített mikrofilmet az Adolf Lampe által 1728-ban kiadott egyháztörténettel. A hányatott sorsú magyar egyháztörténész munkásságának egészét vizsgáló tanulmány az 1950-es években készült. A kéziratot a szerző fia, Tóth István egyetemi docens bocsátotta a Ráday Gyűjtemény Évkönyve szerkesztői rendelkezésére, akik 1986-ban jelentették meg a dolgozat első, 1989-ben a második részét.¹²⁶ A mű ábrázolja Ember Pál célját, amely munkára serkentette és vázolja munkamódszerét. Tóth Endre 1960. május 1-én írja egyik barátjának: „Az Ember Pál egyháztörténetéről való dolgozatomnak vége felé járván, a summázással kapcsolatban újból utána néztem némely már kijegyzett a Lampe könyvvel kapcsolatos dolognak...”¹²⁷ S kéri, tegye lehetővé, hogy az általa kikölcsönzött s a Tóth Ferenc által is használt Markovics Mátyás szarvasi ev. lelkész /177-1762/ *Rubus Ardens inconsumibilis, sive animadversiones in: F.A. Lampe Historiae Ecclesiae Reformatae in Hugarica concinnatae per Th. Fulgentium de Bonaterra Ajalensem...* című kéziratát tüzetesen megvizsgálhassa.¹²⁸

Az iskolavezető

A Pákozdy László Márton megbízott dékán elnökletével megtartott 1950. szeptember 23-i kari ülésen Péter János az egyházkerület nevében kifejezte köszönetét a dékánnak és Tóth Endre megbízott prodekánnak az átalakulás ideje alatt végzett szolgálataikért. A dékán is meleg köszönetet mond azért, hogy a prodekán szinte megfeleltve vele a dékánság terhét, állandóan helyt állt az ő távollétében, végezve az iskola vezetésének feladatait. Majd pedig a kar nyolc tagja közül heten adták szavazatukat Tóth Endrére, megválasztva őt így az 1950/51. tanév dékánjának.

A tiszántúli egyházkerület közgyűlésén olvasta fel Tóth Endre az 1951/52. iskolai tanévről szóló dékáni jelentést. Az iskola fejlődését, kiépítését meghatározó néhány történeti adat közlése után az akadémiává alakulásról szól. 1951. szeptemberétől a megszüntetett sáropataki teológia 59 diákja Debrecenben folytatta tanulmányait. Ezzel kapcsolatban kisebb

¹²⁵ Csohány János: Dr. Tóth Endre /1899-1970/. Református Egyház 1971. 53.

¹²⁶ Tóth Endre: Debreceni Ember Pál, az egyháztörténész. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV-V. kötet. 1984-85. Bp., 1986. 29-38.; VI. kötet. Bp., 1989. 34-54.

¹²⁷ Tóth Endre levele /a címzett ismeretlen/. Debrecen, május 1. A Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára /Továbbiakban: TtREK /. R. 4300.

¹²⁸ Ez meg is történt, erre utal Tóth Endre 1989-ben megjelent dolgozata második részének 111. jegyzete.

fegyelmi esetek mellett nagy zavart okozott az intézet életében a hallgatók egy részének engedély nélküli eltávozása és 3 napig való távolmaradása. A fegyelmi vétség az egyházkerületi elnökség határozatával nyert elintézését. A dékán személyesen végezte a kihallgatásokat. Akiket félév-vesztésre ítélték, behozták lemaradásukat egy félév alatt, így társaikkal folytathatták tovább tanulmányaikat.

Az 1951. november 28-i Országos Zsinat I. törvénycikke a magyarországi református egyház egészének közös ügyévé tette a lelkészképzést. A dékán szerint „olyan lelkészeket akarunk nevelni, akik nemcsak alkalmasak és képesek gyülekezetek vezetésére, - de akik nem szakadnak el a néptől, akiket nem köt a múlt gondolatköre, - akik benne élnek a mai valóságos élet világában, - jól viszonyulnak társadalmi rendünkhöz és így alkalmasak jó szolgálatokra” - közli a dékán az 1951/52. tanév végén.¹²⁹ Az 1952/53. évről elhangzó dékáni jelentés szerint „az akadémia az egyháznak olyan gyülekezetévé kell legyen, amely valóban ‘hegyen épített város’, amely életével példamutató az egész egyház gyülekezeteinek, - s ebben olyan pásztorok szolgáljanak, akik példamutatók a növekvő lelkésznevelés felkészülésére..., akik az Ige ajándékaiban felszabadultan a lehető legjobb tájékozottsággal vezetik a gyülekezeteket, ... s olyan professzorok tanítsanak, akik az egyházban való teológiai megújulás tekintetében... tanulják a saját, külön leckéjüket,... akik az itt és most egyház tanítói, akik az Ige érvényes üzenetét úgy tudják tanítani, hogy abból az egyház és a teológiai akadémián tanuló növendékek is életükhöz, működésükhöz az idején való segítséget megkapják.”¹³⁰ Tóth Endre jelentéseiben általánosan helyet kap az ifjúság és professzorok munkájának értékelése, az egyházi és világi vezetők Kollégiummal való kapcsolatának elemzése is.

1953. október 14-én lépett életbe a két országos teológiai akadémián az új Tanulmányi, Nevelési, Fegyelmi és Vizsgai Szabályzat. A dékán szerint „az új Szabályzathoz kiérezhető az a törekvés, hogy a teológiai oktatás ne maradjon üvegházi kertészet, de érezhető legyen bent a teológián is a szabad levegő...Teológusainkat igyekezzük egyházi életünk új korszakának feladataira minél jobban felkészíteni.”¹³¹ Statisztikai adatok tükrében a diákság létszáma fokozatos csökkenést mutat. Míg az 1952/53. I. félévben 132 teológus volt az akadémia hallgatója, addig az 1954/55. év I. félévében már csak 83 teológus volt.

Minden dékáni jelentésben helyet kapnak az évfordulók, az egyházunk vezetői iránti figyelemesség, de a politikai vezetés iránti tapintatosság jelei is megfigyelhetők. Bölcs, határozott vezetési karaktert tanúsított Tóth Endre az 1956-os forradalom idején is. Zökkenő nélkül vezette a teológiát. Növendégeit atyai módon védelmezte, irányította. Ki is maradt minden megtorlásból a Kollégium. „Ha némely vonatkozásban éreztették hatásukat a külső események, Isten egyre inkább jóra fordította ezeket a tényezőket és az ifjúság érettebben került ki az eseményekből...”¹³² 1957. június 25-i dékáni jelentésében közli Tóth Endre, hogy tisztéből felmentést kérő írását a Konvent nem vette tudomásul, sőt dékáni tisztében megerősítette. Az alázatosok méltóságával vállalta tovább Istentől és felebarátitól kapott küldetését. Sokat tett azért, hogy minél ideálisabb legyen az internátusban a tanulási lehetőség

¹²⁹ Tóth Endre: Jelentés a debreceni teológiai akadémia 1951/52. tanévi működéséről. Debrecen. 1952. TtREK R. 4303/7.

¹³⁰ Tóth Endre: Jelentés a Magyarországi Református Egyház Debreceni Theológiai Akadémiája 1952/53. évi működéséről. TtREK R. 4303. 1.

¹³¹ Tóth Endre: A Debreceni Theológiai Akadémia az 1952/53., 1953/54. iskolai években, s az 1954/55. iskolai év I. félévében /a dékáni jelentések alapján/. TtREK R. 4303/4. 1.

¹³² A Debreceni Teológiai Akadémia évváró közgyűlése. Reformátusok Lapja 1957. július 14. 1.

és a professzorok, teológusok kapcsolata minél építőbb legyen. Fegyelmi kérdésekben ritkán élt Tóth Endre a törvény szigorával. A kari jegyzőkönyvek tanúsága szerint erre alig volt példa. Testvéri, baráti és atyai módon személyes beszélgetésekben segített, tanácsolt, de ha szükséges volt, feddeni, inteni is tudott. Kiválóan értett az adminisztrációhoz, a technikai és egyházi jogi kérdésekhez. Az egyházvezetés ragaszkodott hozzá, kollegái is alkalmasnak tartották az iskola vezetésére. Feletteseit tisztelte, munkatársait megbecsülte. Semmiféle ellenzéki érzés nem munkálkodott benne. Becsületes, jó szemű, egyenes jellemű, alkalmazkodó ember volt. Vezetőként mindenre figyelt, tudományos munkáját szorgalmasan, lelkiismeretesen végezte. Nem lázongott, nem lázított a meglévő rend ellen. A körülmények és lehetőségek között igyekezett munkáját a legkiválóbb módon elvégezni.

Hitvallásos történetíró

Tóth Endre hitvallásos teológiát művelt. Egyháztörténeti hitvallása: a valóságos történetet kell megírni, nem az elméleteket, de a tényeket, hogy a megírtak gyülekezetépítők legyenek. Meghatározó történeti munkáiban, hogy hitvallásainkkal behatóan foglalkozott. Józan, biblikus gondolkozású, szélsőségektől mentes református volt. Teológiáját eljegyezte a református hitvallásokkal. Nem elméleteket gyártott. Mindig voltak adatai. Igyekezett állandóan primer források alapján dolgozni. Hitvallási alapon művelt tudományos munkát. Visszament a forrásokig, a levéltári kutatásokig. Puritán jellemű ember volt, református őseink hitvallásához szabta magát. A szülői ház és iskolai formálták bibliás, hitvallásos kegyességét. Nyomatott és kéziratban megmaradt munkái közül 15 tanulmány foglalkozik hitvallásainkkal. Hatot írt a Heidelbergi Kátéről, hármát-hármát a Második Helvét Hitvallásról, illetve a Debrecen-Eger-völgyi Hitvallásról, egy-egy a „A Kátéről”, „Hitvallásainkról” és „Hitvalló lelkipásztorok és tanítók” címmel. E helyen csak a Heidelbergi Kátével kapcsolatos dolgozatairól írok.

A *Heidelbergi Káté* Tóth Endrét egész életében foglalkoztatta. Adatgyűjtéséből egy teljes szabványdobozra való maradt meg a Pápai Kollégiumban,¹³³ a Debreceni Kollégium Nagykönyvtárában a Tóth Endre hagyatékban viszont ennél is jóval több jegyzetanyag található.¹³⁴ Nincs még egy olyan egyháztörténeti téma, amelyről ily nagymértékben maradt meg Tóth Endre gyűjtésében jegyzetanyag, másolat, kivonat. Szenvedélyesen összegyűjtött minden Kátével kapcsolatos adatot Tóth Endre. Kéziratai között megmaradt a Kátémagyarázatokról készített jegyzéke. Eszerint az első magyarázat Káté 1793-ból, az utolsó 1964-ből való, összesen 31 darabot sorol fel,¹³⁵ Módis László a *Studia et acta* I. kötetében 47-et.¹³⁶ Nagy valószínűséggel állítható, hogy Tóth Endre közismert segítőkészsége és Módis Lászlóval való barátsága nyomán az egyháztörténész adatokkal szolgált a bibliográfia összeállításakor. A magyarázatokról készült jegyzék tartalmazza azt a Holland-Magyar Bizottság által 1924-ben Budapesten kiadott munkát is, melynek elkészítésében Tóth Endre közreműködött a III.

¹³³ A Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára /Továbbiakban: DREK/. Tóth Endre hagyatéka. O. 1151/1.

¹³⁴ Tóth Endre hagyatéka. TtREK R. 4298/3.

¹³⁵ Tóth Endre: Kátémagyarázatok. TtREK R. 4298/3/1/a.

¹³⁶ Módis László: A Heidelbergi Káté magyarországi irodalmának bibliográfiája 1563-1964 /In. A Heidelbergi Káté Magyarországon. Szerkesztő: Dr. Bartha Tibor./ *Studia et acta ecclesiastica* I. Bp., 1965. 325-329.

kötetben a XIII. Úrnapjához kapcsolódó prédikáció fordítójaként.”¹³⁷ Ez az első nyomtatásban napvilágot látott Kátéhez kapcsolódó munkája, amely után aztán egész életére elkötelezte magát a hitvallásos történetírás mellett. Doktori dolgozatát is egy a hitét, felekezetét védelmező politikai tevékenységét állítva középpontba.¹³⁸

Victor János 1951. október 19-én kelt levelében a konventi sajtóosztály nevében keresi meg Tóth Endrét, mivel a Heidelbergi Káté újra való kiadásakor a „történeti bevezetést ... olyasvalakinek kell megírni, aki egészen benne él egyházunk történeti múltjában. Elsősorban feléd irányul a sajtóosztály bizalma e tekintetben. Kérlek tehát, vállald magadra ezt a szép feladatot.”¹³⁹ Az átlagos egyháztagot érdeklő közlés az irányadó. Tóth Endre kiválóan eleget is tett ennek a kérésnek. 14 lap terjedelemben jelent meg dolgozata Budapesten 1954-ben „A Magyarországi Református Egyház Hitvallási iratai” című kötetben. Eszerint „szimbólumoknak vagy szimbólikus könyveknek nevezzük a hitvallási iratokat, amelyeket az egy hiten lévő hitűk és életük zsinórmértékéül elfogadnak, magukra vonatkozólag kötelezőnek ismernek el, s aszerint élnek.”¹⁴⁰ A rövid, könnyen érthető szöveget 1954-1989. között négyszer adta ki a Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Máig tananyagként szolgál teológiai akadémiáinkon, de több gyülekezetben is a konfirmációs ismeretanyag része. A reformáció hívei a Kátéval kifejezésre juttatták, hogy hitelveik a Szentírással megegyeznek, s az államnak nem ellenségei. A szerző részletesen taglalja a Káté keletkezésének körülményeit, magyarországi elterjedését. Első magyar fordítója Huszár Dávid pápai református lelkész, aki a népnek szánt munkát Dunántúlon adta ki 1577-ben.

„A Heidelbergi Káté Magyarországon” című előadását Tóth Endre a debreceni Nagytemplomban olvasta fel a Káté négyszázéves fordulójának ünnepségén 1963. május 5-én.”¹⁴¹ A Káté az egyház hitvallása volt, de egyben a népnek, az embereknek szólt. „Útjának első érdekes mozzanata, hogy amikor a hazai, lutheri és kálvini irányzatok vitájában az utóbbiak a heidelbergi tudósokhoz fordultak tanácsért, azok nemcsak levelet írnak, hanem az akkor friss Kátét is elküldik ... A másik érdekessége, hogy az akkor erősödő unitáriusokkal megegyezést keresve, elkészítették a Keresztyén Egyetértés cikkei, amelyekben az egység és békesség kedvéért kerülték mindazt, ami ellentétet támasztott közöttük, viszont erősen hangsúlyozták az együttesen elfogadott és vallott hitelveiket.”¹⁴² A Biblia mellett ez volt a magyar reformátusság legalapvetőbb hitvallási irata. Gyülekezetépítő szolgálata, a magyar nép szabadságvágyának ébresztésében és ébren tartásában kifejtett hatása vitathatatlan. A Kátében találta meg egyházunk hitének világos és rövid kifejezését.

¹³⁷ Wielenga B.; Sillevius Smitt P.A.E.: A Heidelbergi Káté magyarázatai ötvenkét egyházi beszédben. I-IV. kötet. 1-16 Úrnapja. Fordították: Sebestyén Jenő, Galambos Zoltán, Marton János, Nagy Béla, Záborszky János, Csekey Sándor, Kiss Albert, Tóth Endre, Filep Gusztáv. Bp., 1924.

¹³⁸ Tóth Endre: Hamel Bruininx a soproni országgyűlésen. Theologiai Szemle 1926. 678-709. Klny. Debrecen, 1926.

¹³⁹ Victor János levele Tóth Endrének. Bp., 1951. október 19. R. TtREK 4300/b/48.

¹⁴⁰ Tóth Endre: A Heidelbergi Káté története. In: A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai. Bp., 1954. 7.

¹⁴¹ Nyomtatásban is megjelent. In: A Heidelbergi Káté 400 éves fordulójának ünnepsége. Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya. Bp., 1963. 16-32.

¹⁴² Bottyán János: Hálaadás a 400 éves Heidelbergi Kátéért. Református Egyház 1963. 122.

A Református Egyház hasábjain kapott helyet „A Heidelbergi Káté és Debrecen” című munka. A Káté magyar szövege Szárászi Ferenc debreceni lelkész 1604-ben kiadott fordítása szerint terjedt el és volt használatban Erdős József 1884-ben megjelent fordításáig. Az első Káté-magyarázatot is egy debreceni lelkész, Keresszegi H. István tiszántúli püspök készítette 1640-ben. Dolgozatában Tóth Endre hangsúlyozottan arról ír, „mit tett maga Debrecen városa a Káté érdekében Mária Terézia uralkodása idején.”¹⁴³ A város és az egyház egyet jelentett, hiszen a XVIII. század elejéig csak reformátusok laktak Debrecenben, ezt követően azonban római katolikusok is betelepedhettek. Mária Terézia a római vallást követőket bántó 80. kérdés-felelet miatt a Káté elkobzását rendelte el 1747-ben. A debreceniek Tóth Ferenc és Barcsa János tiszántúli történetére hivatkozva terjedelmes „védőiratot” küldtek a királynőnek, miszerint rendeletének nem tehetnek eleget a Káté hitvallási jellege miatt. Egy vallás sem létezhetik hitvallási iratok nélkül. II. József uralkodása idején újult erővel támadták a Kátét a rómaiakat sértő szövege miatt. Jóllehet az egyházkerület püspökei akkor is ugyanúgy érveltek a Káté épségének fenntartása mellett, mint ahogyan korábban a debreceniek, de az egyház világi vezetőinek nyomására mégis kijavították a kifogásolt szakaszt. A „Káté gyülekezeteink mai nemzedékének élő hitvallása, a mai élő egyház bizonyágtétele, felhívás mindenkihez a szeretet nagy parancsának megvallására, hogy azt életté téve, úgy állhassunk munkába a letűnt múlt után az újnak építésére, mint abban Isten akaratát felismerő emberek.”¹⁴⁴

Élete alkonyán jelent meg Tóth Endre egyik legkiválóbb alkotása: „A Heidelbergi Káté a magyar református gyülekezetekben és iskolákban.” 1566 óta ismerték és használták a Kátét Magyarországon. 1607-ben Szenczi Molnár Albert a gyermekek értelméhez igazította, a XVII. században népkönyvvé lett. A tévtanítások elleni védekezés eszközeként is szolgált. Rendszeresen kátémagyarázatok tartottak az istentiszteleteken, de az iskolai, lelkészi vizsgálatok folyamán is ellenőrizték alkalmazását. A disputációkon is jelentős szerepe volt. A szerző dolgozatához értékes jegyzetanyagot mellékel. Munkáját 1967-ben német nyelvre is lefordították.¹⁴⁵

A Káté iránti vonzalmat bizonyosan Vass Vince dogmatikatanár lopta be Tóth Endre szívébe. Meghatározta azonban hitvallásaink iránti ragaszkodását a puritán szülői házban és a Pápai Kollégiumban kapott neveltetése is. Ez formálódott, mélyült, tisztult hollandiai tanulmányútja folyamán. Kétségtelenül a Magyarországi Református Egyház vezetőinek legkiválóbb elismerésének minősíthetjük azt a tényt, hogy Tóth Endrét kérték a Káté 400 éves évfordulójának debreceni ünnepségén az emlékbeszéd elmondására. Minősítették ezzel a tudóst, lelkész-nemzedékek és egész egyházunk, népünk hitvalló tanítóját.

¹⁴³ Tóth Endre: A Heidelbergi Káté és Debrecen. Református Egyház 1963. 97.

¹⁴⁴ Uo. 101.

¹⁴⁵ Tóth Endre: A Heidelbergi Káté a magyar református gyülekezetekben és iskolákban. In: A Heidelbergi Káté Magyarországon. *Studia et acta ecclesiastica* I. Bp., 1965. 261-298. - Endre Tóth: Der Heidelberger Katechismus in den ungarischen reformierten Gemeinden und Schulen. Übersetzung: Dr. Bodoky Richard. Im.: Der Heidelberger Katechismus in Ungarn. Bp., 1967. 259-329.

6. UTRECHT ÉS A STIPENDIUM BERNARDINUM¹⁴⁶

1. Utrecht

1921-es adatok szerint 1385 négyzetkilométer területtel rendelkezett Utrecht németalföldi tartomány Gelderland és Holland között. A sík felszínen a lakosság főleg állattenyésztéssel foglalkozott. A tartomány 143880 főt számláló fővárosa ugyancsak Utrecht, mely egyben katolikus érseki székhely is volt. A festékgyártással, sör-, orgona-, szivargyártással, vasöntéssel foglalkozó, fűrészmalomokkal rendelkező várost erődök vették körül, ily módon Hollandia védelmi vonalának központját alkotta. A régi templomokban, középületekben bővülködő várost csatornák szeltek keresztül.¹⁴⁷ Már a rómaiak is emlegették krónikaikban. Bizonyára jó gázló volt ezen a helyen a Rajnán, talán a város neve is erre utal. A traiectum jelentése: „gázló”, ebből alakulhatott ki az utraiechtum s ebből Utrecht. Ásatások folyamán a városban és környékén római tábor nyomaira is bukkantak.¹⁴⁸

Kutatók szerint „Utrecht a legrégibb batáviai város /Traiectum inferius/, amelyet a rómaiak Traiectum ad Rhenumnak neveztek el.”¹⁴⁹ Jelentős településsé a VII - VIII. századtól lett, amikor a frank királyok, majd később a német uralkodók kiváltságokkal, birtokadományokkal és kedvezményekkel segítették elő a város felvirágzását. Willibrord a frízek apostola a VIII. század kezdetén telepedett le Utrechtben. Az egyetlen holland pápa története is a városhoz kapcsolódik. Boyens d'Edelt 1522-ben választották e méltóságra, ám mire felépült a „Pápaház”, d'Edel azaz VI. Hadrian elhalálozott. 1579-ben jött létre az ún. Utrechti Unió, melyet a hét északi németalföldi tartomány, Holland, Zeeland, Utrecht, Geldern, Groningen, Frízland és Felső-Yssel kötött azzal a céllal, hogy a spanyolokat végleg kiűzzék területeikről. Ez az unió lett az alapja a független Hollandia megalakulásának.¹⁵⁰ A reformáció győzelmével 1580-ban a katolikus püspökség eltávozott Utrechtből. „A vallásháborúk végén visszatérhetett, de addigra e város a vallási tolerancia példamutató városává lett: Húszt János hívei is menedéket találtak falai között, akárcsak a katolikus hit komor és aszkétikus, janzenista értelmezői, úgyszintén a magyar protestánsok és a francia hugenották.”¹⁵¹

Az 1713. április 11-én aláírt Utrechti Békeszerződés vetett véget a Franciaország és az ellene szövetkezett Anglia, Hollandia, Poroszország, Szavója és Portugália közti úgynevezett spanyol örökösödési háborúnak. Hollandia azt a jogot kapta, hogy őrséget tarthatott több határ menti belga várban.

¹⁴⁶ Elhangzott a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekciójának ülésén. Budapest, 1996. 08.30; RE 1997. 16-19. Ezúton is köszönetet mondok Dr. Tóth Kálmán professzor úr 1997. február 17-én kelt levélében közölt szíves megjegyzéseiért, ezeket e kiadásban figyelembe vettem.

¹⁴⁷ Révai Nagy Lexikona /Az ismeretek enciklopédiája/. XVIII. kötet. Bp., 1925. 661.

¹⁴⁸ Pálffy József: Benelux államok. Bp., 1980. 3. kiadás. 359.

¹⁴⁹ Révai i.m. 661.

¹⁵⁰ Meyers Neues Lexikon. Band 14. Leipzig, 1976. 2. kiadás 333.

¹⁵¹ Pálffy i.m. 360.

A XIX. század közepétől indult meg nagy léptekkel a modern Utrecht fejlődése. A vasutak és vízi utak kereszteződésében fontos és nagy gyárak létesültek. Az iparosodás, kereskedelem és közlekedés, az 1916 óta rendezett híres vásárok jellemzik a nagy múltú egyetemi várost, mely 1948-ban ünnepelte fennállása 1.900 éves évfordulóját.

Utrecht épületei között legjelentősebb a Dóm és tornya. A műemlék székesegyházat 1254-1517-ig építették. 1674-ben egy hatalmas vihar összedöntötte a főhajóját, ezt nem is építették újjá. Megmaradt az úgynevezett kereszthajó és a „kórus”, ez a mai Dóm-templom, a legrégebbi hollandiai gótikus templom. A város ma is sokszor használt jelképe az 1322-1382 között épített 112 méter magas Dóm-torony, melyben hét nagy harang van, ezek súlya egyenként 80-90 mázsa. Mindegyik egy-egy szent nevét viseli. Itt található az amszterdami mesterek által 1663-ban öntött 42 kisebb harangból és csengőből álló harangjáték.¹⁵² „A harangok orgonasíp módjára vannak felhangolva s a nap minden órájában egy teljes zsoltárt játszanak végig. Figyelmeztetik a város lakóit arra, aki felettük van.”¹⁵³

A Paushuis-t, azaz a pápa palotáját 1815-ben a holland állam szerezte meg s az utrechti tartományi székhelyévé tette. Később ebben helyezték el a közjegyzőséget és a levéltárat is, és a város könyvtárának is a szép palota ad otthont.

Az 1636-ban alapított Utrechtse Universiteit a Dóm mellett található. Főépülete kapuján ez a felirat áll: „Sol iustitiae illustra nos !” (Ragyogj ránk, igazság napja!) A tudományegyetem jelentős könyvtárral és különféle tudományos intézetekkel rendelkezik. A nagyhírű tanintézet fakultásain több ezer diák tanul, 1984-ben itt hat fakultás működött. Az oktatás színvonala európai mértékkel mérve a legmagasabbak közé tartozik. Az utrechti tudományos egyesületek közül a legkiválóbbak a művészeti és tudományos egyesület és a történelmi társulat. A város kulturális életét meghatározza a XVI. század végétől működő híres utrechti festészeti iskola.

Az egyetem magyar vonatkozásairól szólva megemlíthetjük, hogy már a XVII. században is több magyar diák tanult falai között, akik haladó gondolatokat, módszereket, eszméket hoztak haza. Hozzávetőleg 600-600 magyar diák látogatta a XVII - XVIII. században az utrechti és a leideni egyetemeket, Groningenben 250, Harderwijkben 37, Franekerban viszont 1.200 diák tanult.¹⁵⁴ Apáczai Csere János 1650 elején iratkozott be az utrechti egyetemre, miután 1648. július 22-től a franekeri, majd szeptember 5-től a leideni egyetem hallgatója volt. 1651. április 3-án lépett a harderwijki egyetem hallgatói köz, ahol április 26-án doktorált, majd visszatért Utrechtbe, s 1651 őszén házasságot kötött Van der Maet Alettával. 1653-ban tért haza Hollandiából s tanári állásba lépett Gyulafehérváron.¹⁵⁵ Komáromi Csipkés György 1650 nyarán lett tagja az utrechti egyetemnek. Kitűnően tanult, írt és fordított. Több műve is megjelent a város nyomdájában. A keleti nyelveket annyira elsajátította, hogy 1651. február 15-én héber nyelven tartott értekezést az egyetem kara előtt. 1653. február 7-én teológiai doktori címet szerzett. Itthon Debrecenben a keleti nyelvek és bölcsészet professzorává választották.¹⁵⁶

¹⁵² Moldoványi Ákos: Hollandiai utazások. Bp., 1984. 91 - 92.

¹⁵³ Tóth Endre: Az utrechti harangok. Keresztyén Család 1923. 11. sz. 3.

¹⁵⁴ Tóth Endre: Dr. Antal Géza - Egy magyar diák naplója 1714 - 16 /könyvismertetés/. Dunántúli Protestáns Lap /Továbbiakban: DuPL/ 1922. 207.

¹⁵⁵ Forró Imre: Magyar diákok Hollandiában a 17. és 18. században /Adatok a Franekeri Egyetemen tanult magyar diákokról 1623 - 1794/. Theologiai Szemle 1989. 102.

¹⁵⁶ Bottyán János: A magyar Biblia évszázadai. Bp. 1982. 72.

A XIX. század első felében alig volt magyar hallgatója az utrechti egyetemnek. Kivételt képez Ferenczy József /1797-1873/, aki 1820. június 20-án érkezett Utrechtbe, és Royrds és Heringa professzoroknál 1829-ben doktorált. 1830-ban választották lelkésznek Sárospatakon. Csaknem 30 évig azután nem tanult magyar diák az egyetemen. 1856-ban kérte felvételét a tanulók sorába Tóth Dániel, 1861 őszétől 1862 tavaszáig Könyves Tóth Kálmán tanult Utrechtben, 1866 őszétől pedig Kovács Ödön. A század utolsó két évtizedében és a XX. század első felében több kiváló személyiség gyarapította tudását az egyetemen, akik egyrészt hűséggel ápolták a holland-magyar kapcsolatokat, másrészt korunk legkiválóbb egyháztörténészei lettek. A legjelentősebbek alkotásaik vagy pedagógiai munkájuk nyomán: Nagy Zsigmond /1881-1884/, Szalay Károly /1883/, Antal Géza /1885-1888/, Zoványi Jenő /1888-1889/, Lencz Géza /1896-1897/, Marton János /1901-1902 és 1903-1905/, Sebestyén Jenő /1907-1910/, Varga Zsigmond /1910-1911/.

Az 1911-1948 között Utrechtben tanultak listáját Forró Imre készítette el, melyet Tóth Endrének is elküldött 1961. május 19-i keltezésű levelében. Eszerint: „Bizalommal kereslek fel soraimmal a Stipendium Bernardinum 200 éves szeptember 1-i jubileumával kapcsolatban és kérem néhány dologban segítségedet és közreműködésedet. Először is a ‘Prof. Van Veen: Het Stipendium Bernardinum. Utrecht, 1911.’ c. könyve végén található Bernardiner névsor utánpótlási kiegészítő tárgyában mellékelem az eddig összeállított névsorjegyzéket azzal a kéréssel, hogy amennyiben módodban áll, légy szíves kiegészíteni, például mai lakhelye, címe, esetleg kinti vagy hazai doktori disszertációja címe, évszáma, egyéb irodalmi működése vagy folyóirat cikkek, könyvek, esetleg politikai vagy társadalmi szerepe. Kik közülük, akik meghaltak, kivándoroltak vagy disszidáltak, stb...s általában minden fontosabb életrajzi adat lexikálisan fontos lenne.”¹⁵⁷ Tóth Endre végzett is javításokat a listán és kiegészítette Forró Imre adatait. Eszerint 1911-1948 között 48 magyar diák tanult az utrechti egyetemen. 1911-1914: Baráth József, Kállay Kálmán, Munkácsy Lajos, Tantó János, 1914-1918: Miklós Ödön, 1920-1921: Galambos Zoltán, Filep Gusztáv, 1921-1923: Tóth Endre, Zsemlye Lajos, 1921-1924: Csánky Benjámin, 1923-1925: Hegyi Sándor, Gál Endre, 1925-1927: Záborszky János, Derzsi András, 1926-1927: Ignác László, 1927-1928: Kuli János, 1927-1929: Fülöp Ferenc, 1927-1930: Perpét Ferenc, Szabó Dezső, 1928: Tóth Ernő, 1928-1929: Zugor István, 1929-1931: Németh János, Kiss Árpád, 1929-1932: Fehér Imre, 1930-1932: Bakos Lajos, 1930-1934: Czegléd István, 1931-1933: Pap László István, 1931-1934: Segesváry Lajos, 1932-1935: Egressy Lajos, 1932-1936: Fáber Kovács Gyula, Forró Imre Lajos, 1934-1937: Pákozdy László Márton, 1936-1939: Czegléd Károly, Kiss Sándor, Hegedűs Imre, 1937-1940: Szántay Ede, Pókos Ferenc, 1938-1940: Tóth Kálmán, 1939-1940: Tóthpál Márton, Körpöly Kálmán. (1940-1945 között a háború okozott kényszerszünetet a peregrinációban.) 1946: Sebestyén Pál, 1947: Kerekes János, Szekeres Attila, Kuhinka Ernő, Tüski Lajos István, Sebestyén Andor, Varga Sándor, 1948: Göndöcz Kálmán.¹⁵⁸

A második világháború utáni stipendisták 1957-1961: Kürti László, Czövek Olivér, 1963: Zugor István, 1965-1968: Börzsönyi József, Nagy Attila.¹⁵⁹ Az úgynevezett „Utrecht kör”-be tartozik Sikó János és Igaz Kálmán is.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Forró Imre levele Tóth Endrének. Kenderes, 1961. május 19. Kézirat. TtREK R. 4298.5.

¹⁵⁸ Forró Imre: Névlista a Bernardiner Utrechtben 1911-1948 között tanult diákjairól. Kenderes, 1961. május 19. Kézirat. TtREK R. 4298.5.1.

¹⁵⁹ Forró 1989. i.m. 101.

¹⁶⁰ Moldoványi i.m. 94.

Nem veszem számba a többi stipendistát, akik Franekerben, Groningenben, Leidenben, Kampenben, Amszterdamban és a többi holland egyetemen tanultak. Ám feltétlenül szükséges, hogy már a közeli jövőben kutatásokat végezzünk tanulmányaikról, munkásságukról, a főbb, magyarokat készséggel fogadó egyetemekre koncentráltan. Irányadónak vehetjük ebben Forró Imre idézett több évi adatkutatást követő tanulmányát a Franekerben tanult diákjainkról.

Utrechtnek sajtósági szerep jutott a magyar sajtótermékek kiadása vonatkozásában is. „Az utrechti magyar bibliák elsője a Van Alphen Jeromos utrechti egyetemi tanár által e végre gyűjtött összegből adatott ki 1730-ban a Misztótfalusié alapján. Még négyszeri /1737; 1747; 1757; 1765./ kiadásra telt e pénzből, sőt még ezután is maradt belőle, amit aztán folyvást gyarapítottak ugyane célra a kamatokkal, újabban pedig Utrechtben tanuló magyar ref. teol. studensek segélyezésére fordítottak.”¹⁶¹ 1794-ben a Teleki Sámuel gróf által létesített alapítvány biztosított forrást a biblia előállítására. Tehát 64 év alatt 6 alkalommal nyomtattak magyar nyelvű bibliát az utrechti sajtó segítségével. Az 1794. évi kiadás 11.000 példányban Pethe Ferenc vezetésével Szombathy János előszavával készült. E munkájáért Pethét az akkori trónörökös /a későbbi IV. György/ 36 aransúlynak megfelelő emlékéremmel tüntette ki.

Az utrechti magyar bibliák¹⁶² mellett témánkat illetően is jelentős másik sajtótermék Debreceni Ember Pál egyháztörténete: *Historia ecclesiae ref. in Hungaria et Transsylvania*. Ezt F. A. Lampe más beosztással és saját neve alatt adta Utrechtben 1728-ban. Erről készítette Tóth Endre utolsó nagy tanulmányát, melyet fia - Tóth István történész - édesapja halála után jelentetett meg.¹⁶³

Egykori utrechti diákjaink színvonalas munkákkal gazdagították egyházi irodalmunkat szeretett városukról, iskolájukról, tanáraikról, tanulmányaikról, a holland nép szeretetéről szóló írásaikkal. Ezek közül a legfontosabbakat említem, melyek az egyetemen tanult diákok névsorát is közzéteszi. Nagy Elek a *Protestáns Közlöny* 1885-ik, Antal Géza a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1888-ik, Birta József a *Debreceni Protestáns Lap* 1902-ik évfolyamában ír Utrechtéről. Segesváry Lajos a *Theológiai Tanulmányok* 1936. 44. számában az 1836 -tól Utrechtben tanultak névlistáját közli. Figyelemre méltóak ugyancsak Segesváry írásai témánkhoz: *Magyar Református Ifjak az Utrechti Egyetemen*. Debrecen, 1935. 54-58; *Adalékok a holland - magyar egyházi kapcsolatok történetéhez az utrechti akadémián keresztül*. *Theológiai Szemle* 1937. Holland forrásból máig legalapvetőbb mű ebben a tárgyban: Dr. S. D. van Veen: *Het Stipendium Bernardinum*. Utrecht. 1911. 72-74.

2. A Stipendium Bernardinum

Debreceni Teológiai Akadémia dékánja, Varga Zsigmond 1961. szeptember 3-án Tóth Endre professzort kérte fel és bízta meg, hogy a Stipendium Bernardinum jubileumára készítse el a főiskola nevében üdvözlő táviratuk szövegét. Az egykori bernardista ennek készséggel tett

¹⁶¹ Zoványi i.m. 668., vö. Forró i.m. 97.

¹⁶² Tóth Kálmán szíves közlése alapján: A Jeromos van Alphen által támogatott utrechti Biblia-kiadások - Erdős Károly bibliográfiája szerint - 1730-ban, 1737-ben és 1745-ben jelentek meg, kérdőjeles az 1742, 1757-es utrechti kiadás. Az 1765-ös utrechti kiadásnak már magyar támogatói voltak, végül az 1794-es kiadás fűződik az említett Pethe Ferenc nevéhez. - Tóth Kálmán levele Pótor Imrének. Budapest, 1997. február 17.

¹⁶³ Tóth Endre: Debreceni Ember Pál, az egyháztörténész. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV - V. kötet. 1984 - 85. Bp., 1986. 29 - 38. és VI. kötet. Bp., 1989. 34 - 54.

eleget: „A Debreceni Református Theológiai Akadémia a Stipendium Bernardinum működésének 200 éves jubileumán hálával emlékezik arra, hogy a magyarországi református egyházból csaknem 300 lelkészjelölt nyert e stipendium által lehetőséget az utrechti egyetemen való tanulásra, látókörének szélesítésére, a németalföldi teológia és az ottani református egyház megismerésére, és ott szerzett tudományával a magyar református egyház hűségesebb szolgálatára. Hálával emlékezik a kegyes alapítóira, a Stipendium nagyszerű curatoraira, az egyetem tudós professzoraira. Hálával tesz bizonyosságot arról, hogy a Stipendium bőséges támogatásával Utrechtben tanult magyar ifjak között számosan lettek debreceni teológiai akadémiáinknak is professzorai s a most megnyitott iskolai évben is ketten D. Dr. Pákozdy László Márton és Dr. Tóth Endre működnek a professzori karban. - Őszinte köszöntését küldi a debreceni teológiai akadémia a Stipendium jelenlegi curatóriumának s a jubileumra összegyűlt öreg bernardistáknak.”¹⁶⁴ A 200 éves jubileumra Forró Imre nyug. kenderesi lelkész 38 oldalas tanulmányt készített „A 200 éves Stipendium Bernardinum és hatása Magyarországon 1761-1961” címmel és egy hat oldalas holland cikket /”Een Hongaars oud-Bernardiner over de invloed van het 200 jarig Stipendium Bernardinum”/ is írt a Hermvord Nederland hetilapnak. Tóth Endrének írja: „Ennyit tettem a Bernardinum 200 éves jubileumára magyar részről a magyar ref. egyház nevében, valamint a többi régi magyar Bernardista társak nevében is. Remélem, hogy lesz némi foganatja, hogy mégis tettünk valamit...Talán küldött a Konvent gratuláló levelet s talán koszorút vagy emléktáblát Bernard sírjára, nem tudom. Mozdósítottam az összes még élő magyar Bernardistát 4 országban: Magyarországon, Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában...Szeptember 11-14 lesz az ünnepi összejövetel Woudschoten-ben.”¹⁶⁵

A Stipendium Bernardinum fennállásának 225. évfordulóján, valamint az utrechti egyetem akadémiai rangra emelésének 350 éves jubileumán 1986 júniusában az ünnepségeken egyházunkat Tóth Kálmán budapesti és Makkai László debreceni professzorok és a két főiskola egy-egy teológiai hallgatója képviselte. Tóth Kálmán bibliafordításunkról, Makkai László a holland - magyar művelődési kapcsolatokról tartott előadást.¹⁶⁶

Stipendistáinknak a holland egyetemeken történő tanulását a magyarok részéről számos segély mellett a holland nép segítő támogatása tette lehetővé. „Leyden 6 diáknak adott lakást, kosztot, ruhát, könyveket s azon felül útiköltségül 300 frt.-ot, Utrecht, Franeker 20 diákot látott el kosztal vagy helyett kosztpénzzel, Groningen teljes ellátás mellett 30 forint útiköltséget is adott két diáknak s Hardervijk lakással és kosztal látott el szintén két diákot. Amellett még magánosok is segítették őket.”¹⁶⁷ Az 1920-as évek elején a Stipendium Bernardinum volt a legfontosabb s csaknem egyedülálló alap, melyből magyar diákok tanulhattak Utrechtben. Emellett az ugyancsak utrechti Anna Everwijn alapítvány jelentett nekik hatékony segítséget.

¹⁶⁴ Tóth Endre levele Varga Zsigmond dékánnak. Debrecen, 1961. szeptember 8. Kézirat. A Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára /Továbbiakban: TtREK/ R. 4300.10.

¹⁶⁵ Forró Imre levele Tóth Endrének. Kenderes, 1961. szeptember 4. Kézirat. TtREK R. 4300.b.37.;

Tóth Kálmán kiegészítő adata: „1961-ben, mikor magyar diák nem tanulhatott Hollandiában, a német diákok helyeztek el egy bronz emléktáblát ezzel a felirattal: ‘Dem edlen Stifter unsres Stipendium Daniel Bernard die dankbaren Bernardiner aus Deutschland und Ungarn 1761 - 1961’. A felirat fölött és alatt két bibliai utalás van: Luk 16,9 és Ef 4,3-4.” Tóth Kálmán levele Pótor Imrének. Budapest, 1997. február 17.

¹⁶⁶ Ladányi Sándor: Napjaink holland - magyar kapcsolatai református szemmel. Confessio 1987. 4.sz. 27.

¹⁶⁷ Tóth Endre: Dr. Antal Géza - Egy magyar diák naplója 1714-1716. /Könyvismertetés/. DuPL 1922. 207.

Guillemszoon Daniel Bernard 1676. október 27-én született a pfalzi Frankenthalban, ahová családja menekült a XVI. századi holland protestáns üldözések idején. Heidelbergben teológiai tanulmányokat folytatott, majd hollandiai rokonai segítségével jövedelmező álláshoz jutott Kelet-Indiában. Kétszeri nősülését követően s derék hivatali munkája révén tekintélyes vagyona tett szert. 1748-tól élete utolsó idejét Utrechtben töltötte. Tetemeit a Dóm-torony szomszédságában levő Buurkerkben /"a polgárok temploma"/ helyezték el. A kriptafedőlapján a felirat pontosan olvasható.¹⁶⁸

G.D. Bernard 1761. augusztus 18-i végrendelete szerint: „A pfalzi német és hungáriai magyar studensek között, akik időnként elindulnak Pfalzból és Hungáriából Utrecht felé., hogy tudományukat a város falain alapított református teológián gyarapítsák...fizetessenek ki esztendőnként kerek háromszáz hollandus forintok.”¹⁶⁹ Az utrechti városi tanács 1761. szeptember 28-án kelt jegyzőkönyve szerint bemutatták a tanács tagjainak G.D. Bernard végrendeletét, mely szerint 9.000 font sterling alapítványt tett a jelzett nemzetek diákjai részére. Tóth Endre ösztöndíjasként végig kutatta az 1743-1794. terjedő időszakban a tanácsi jegyzőkönyveket. A Pápai Kollégiumi Lapokban tette közé, hogy mely határozatok „emlékeznek az alapítványról, az alapítólevél jóváhagyásáról, a pénz felvételéről, s az afeletti határozás jogának a professzorokra való átruházásáról.”¹⁷⁰ A Stipendium summájából és kamataiból az 1930-as évektől évenként 7 német és 5 magyar református lelkészjelöltnek biztosítottak helyet az utrechti egyetemen. A teológiai kar tanárai az alapítvány curatóriuma. Ők ügyeltek a stipendisták erkölcsi magaviseletére is. Az alapszabály szerint „minden deáknak, akik Pfalzból, Hungáriából és Erdélyből felvétetnek, református vallásúnak, becsületes származásúnak, értelmesnek és kifogástalan életűnek kell lennie.”¹⁷¹ Az első magyar ösztöndíjas Balogh Sós Mihály győri származású lelkész növendék volt 1766-ban. Tóth Endre 1960-ban készített kimutatása szerint Utrechtben 1643-1960 között 485 magyar diák tanult s ebből 37 promoveált a város egyetemén.¹⁷² Fáber Kovács Gyula szerint három fő szerzett itt teológiai doktorátust: Komáromi Csipkés György /1653. február 7./, a Rimaszombaton született Ferenczy József /1829/ és Pap László /1933 júniusában/ hajdúszoboszlói segédlelkész.¹⁷³ Hermán M. János kiváló egyháztörténészünk legújabb kutatási eredményei szerint Borosnyai Nagy Zsigmond 1736. november 23-án, Öri Fülöp Gábor 1765. június 6-án szerzett doktorátust Utrechtben. A XVII. és XVIII. században nem promoveált magyar diák a híres egyetemen.¹⁷⁴

¹⁶⁸ Tóth Kálmán közlése, aki 1986-ban járt Utrechtben és fényképet is készített a fedőlapról. Tóth Kálmán levele Pótor Imrének. Budapest, 1997. február 17.

¹⁶⁹ Fáber Kovács Gyula: Utrechti deák írja utrechti deákokról a pápai deákoknak. Pápai Kollégiumi Lapok 1933. november 4. sz. 59.

¹⁷⁰ Tóth Endre: Krónikás lapok az utrechti magyar diákok életéből. PKL 1928/29. 6.sz. 2 - 4. és 8.sz. 4 - 7. Jelzett idézet a 6. lapon.

¹⁷¹ Fáber Kovács i.m. 59.

¹⁷² Tóth Endre: Táblázat a régi holland akadémiákon tanult magyar diákok akadémiánként való adatainak összehasonlítására. Debrecen, 1960. Kézirat. TtREK R. 4298.9.22.e.

¹⁷³ Fáber Kovács i.m. 60.

¹⁷⁴ Hollandiában a XVII. és XVIII. században doktorátust szerzett magyar diákok névsora megtalálható Hermán M. János „De Ondertekening van de door de Hongaarse Theologen bij hun promotie aan de Universiteit te Leiden in de Zeventiende eeuw” című dolgozatában. In: Margriet Gosker /szerk./: Een boek heeft een rug. Boekencentrum, Zoetermeer, 1995. 131-137.

Egy-egy hallgató eredetileg öt évig élvezhette az Alapítvány 300 forintos segélyét, ami állandóan emelkedett a változó létfeltételekhez képest. 1922-ben Tóth Endre 1.000 forintot kapott egész évre ösztöndíjként.¹⁷⁵ A XIX. század végétől már három évig vehették igénybe a Stipendium Bernardinum támogatását. A stipendista végleges eltávozásakor 50 forint viaticumot is kapott és tandíjmentességben is részesült.¹⁷⁶ „A magyar diákok hollandiai peregrinációjának költségeit régebben részben, ma pedig teljes mértékben a holland testvéregyházak és a Bernard Dániel féle Stipendium Bernardinum nevű alapítvány viseli. Nagy anyagi segítség ez ma is a magyar református egyház és tovább tanulni kívánó ifjú teológusai számára, mely gazdagon kamatozik szellemi és tudományos téren éppúgy, mint a két testvér egyház egyre szorosabbá váló szellemi és testvéri kapcsolata terén is.”¹⁷⁷

¹⁷⁵ Tóth Endre: Dr. Antal Géza - Egy magyar diák naplója 1714-1716. i.m. 207.

¹⁷⁶ Zoványi i.m. 71.

¹⁷⁷ Forró i.m. 101 - 102.

7. IFJÚSÁGI MISSZIÓ DUNÁNTÚLON

Pongrácz József /1885-1963/ és Tóth Endre /1899-1970/ idejében ¹⁷⁸

Már diákként élénken részt vett Pongrácz József és Tóth Endre is a keresztyén diákmozgalmakban, megragadta lelküket a belmisszió. Később tanárként hivatalból ismerték a különböző korábbi és a korabeli kegyességi irányzatokat. Ha a Szentírás mérlegén is megálló építő keresztyén példákat találtak s azokat elfogadhatónak ítélték, éltek velük. A Szentírás felé forduló lelkület határozta meg személyes kegyességüket és tudományos működését is.

A pápai teológián az 1910/11. tanévben heti külmissziós órát indítottak, amelyet előbb Fazekas Lajos, majd pedig Galambos Zoltán és Kis János teológusok vezettek. „A kis csoport meggyőződéssel vallotta, hogy a misszió az egyház elsődrendű feladatainak egyike és tudta, hogy a keresztyénség leghatalmasabb apológiája a modern ember előtt a missziók története.”¹⁷⁹ Foglalkoztak az indiai és kínai misszióval, John Mott „A világ evangelizálása ebben a nemzedékben” és Adolf Harnack „A keresztyénség terjedése az első három évezredben” című művekkel és Szabó Aladár „Külmissziói Kalauz”-ával. Az aktuális híreket a Bázeli Misszió híryanagából gyűjtötték össze. Munkájuk nem csupán tanulásra korlátozódott, de adományaikkal segítették Kunst Irén külmissziói tevékenységét is.¹⁸⁰

A **Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség /MEKDSZ/** keretében működött a csoport, melynek a Pápai Református Főiskola Értesítője szerint az 1907/08. tanévben 14 tagja volt, akik együtt utaztak Sopronba John Mott előadása meghallgatására. „A misszió csoport nagy bátorságot merített John R. Mott /1909/ és Robert Wilder /1911/ látogatásából, de a Sárospatakról történt eltanácsolásuk után Pápára került teológusoktól is,”¹⁸¹ akik közül Nehézy Károly szervezte újjá a csoportot az 1913/14. iskolai évben.

A MEKDSZ 1905. április 15-én 26 résztvevővel tartotta első közgyűlését. Debrecenben Balogh Ferenc indítványozta, hogy „alakítson az ifjúság olyan diákszövetséget, mely a Szentírás és vallásos művek tanulmányozása útján az evangéliumi igazságokat az egyesekben meggyökereztetni, előbb magát teszi erőssé, aztán másokat. Tagja lehet a szövetségnek minden olyan egyelet, melynek tagjai épülés céljából tanulmányozzák a Szentírást s Megváltójukul fogadják el Jézus Krisztust.”¹⁸² Pongrácz József diákévei alatt érkezett el a Kollégiumba „a MEKDSZ bibliás életre serkentő hatása. Neki barátokat, lelki-testvéreket s egy életre indíttatásokat adott. Maga is ízig-vérig mozgalmi emberré lett, aki azonban az arányokat nem tévesztette szem elől.”¹⁸³

¹⁷⁸ Elhangzott a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti szekciójának ülésén. Budapest, 1997. 08. 28; RE 1997. 140-144.

¹⁷⁹ Anne-Marie Kool: Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmissziói mozgalom / 1756 - 1951 / I. kötet. Protestáns Missziói Tanulmányi Intézet. Bp., 1995. 234.

¹⁸⁰ A Pápai Református Főiskola Értesítője /1911/12. Pápa, 53. p. és /1912/13/. Pápa, 1913. 94.

¹⁸¹ Anne-Marie Kool i.m. 235.

¹⁸² Kiss Sándor: Ifjúsági mozgalmak a magyar református egyházban. Bp., 1941. 59 k.

¹⁸³ Dr. Török István: A teológus Pongrácz József. In: A Pápai Református Gyűjtemény Évkönyve. Szerk. Kövy Zsolt. Pápa, 1988. /Továbbiakban: Török István 1988./ 30.

Pongrácz a fiatal Forgács Gyula kőbányai helyettes lelkész révén jutott kapcsolatba a MEKDSZ-szel. Ez a találkozás segítette végképpen a teológiához. „Diáktársaival bibliakört alakított, evangelizáló estekre járt a környező gyülekezetekbe. Ilyen alkalommal találkozott leendő feleségével, az erdélyi származású, diakonissza végzettséget is szerzett Székely Etelka mezőlaki református tanítónővel.”¹⁸⁴

1908. október 1 - 1910. augusztus 31-ig Antal Gábor püspöki titkáráként Komáromban működött. Itt megismerte a kerület vezetőit, az ifjúsági munkákba is bekapcsolódott, és gyülekezeti szolgálatokban is részt vett. Így emlékezik principálisára: „Antal Gábor püspökben azt az erős, alkotó jellemet ismertem meg, aki mindig a kor ütőerén tartotta kezét és meglátta az evangéliumi mozgalmak - KIE, MEKDSZ, Vasárnapi Iskola, Biblia körök - nagy jelentőségét és a genfi 1909. évi Kálvin ünnepélyen való személyes megjelenésével és a Szent Péter székesegyházban tartott prédikációjával nagyban előmozdította, hogy a Magyar Református Egyházra a nyugati református egyházak figyelme a Presbyterian Alliance révén rávetődjék.”¹⁸⁵

Pongrácz 23 évesen, komáromi segédlelkészként Balatonalmádiban egy diákgyűlésen a biblia-olvasásról tartott előadást. „Vállalhatta ezt a témát. Már diákkorában társaival együtt elhatározta, naponta olvassa a Bibliát. ‘Ne csak azt tudjuk - mondta - mik a különböző tudósok elméletei az egyes könyvekről, hanem azt is, mi van magukban a könyvekben.’ Elmondhatta, ‘az alatt a négy év alatt, mióta épülés, hitem gyarapítása végett foglalkozom a Bibliával, oly tapasztalatokat szereztem, amelyek másokat is segíthetnek küszködéseikben.’”¹⁸⁶ A gyűjtő szenvedélyéről is közismert pedagógus a növény, rovar, régi pénz gyűjtés közben értette meg élete fő értelmét. Életrajzában erről azt írja: „Végre az evangélium megtanított arra, hogy egyetlen célja érdemes csak a gyűjtésnek: lelkeket téríteni Jézushoz. Akkor igyekeztem gyűjteményeimről megszabadulni.”¹⁸⁷

1910. szeptemberétől helyettes tanári minőségben átvette az országgyűlési képviselővé választott Antal Géza rendszeres teológiai tanár óráit. Október 2-án kelt levelében írta: „Az előadásokra sokat kell készülnöm. A diákokkal igyekszem minél bizalmasabb viszonyba lépni, egyenként sétálok velük s beszélek komoly kérdésekről. A bibliakörök megalakultak.”¹⁸⁸ Önéletrajzában erre az időszakra emlékezve Pongrácz József hangsúlyozta: „Fontosnak tartottam a diákjainkkal való személyes kapcsolatot, annak ápolását. E célból mindjárt kezdetben bibliakört alakítottam köztük az önként jövők között, majd a református gyülekezetben vasárnapi biblia iskolát vezettünk az önként vállalkozó elemi iskolai és ismétlő

¹⁸⁴ Dr. Török István: Pongrácz József életútjának adatai. Debrecen, 1983. november 30. /Továbbiakban: Török István 1983./ Kézirat. 1. A kézirat Kövy Zsolt nyugalmazott gyűjteményi igazgató úr tulajdonában van, akinek e dolgozat készítéséhez nyújtott minden készséges segítségéért itt is őszinte köszönetemet fejezem ki.

¹⁸⁵ Pongrácz József: Emlékeim. Pápa, 1957. A Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára /Továbbiakban: DREK/ O. 159. Kézirat. 12.

¹⁸⁶ Török István 1988. 28; Kiss Zoltán teológus társával kezdte rendszeresen olvasni a Bibliát Pongrácz József úgy, hogy egy fejezetet ő olvasott, a másikat a társa olvasta hangosan. Vö. Pataky László: Az imádkozó Pongrácz József. In: A Pápai Református Gyűjtemény Évkönyve. Szerk.: Kövy Zsolt. Pápa, 1988. 47.

¹⁸⁷ Pongrácz József i.m. 6.

¹⁸⁸ Idézi Török István 1983. 2; Vö. Török István 1988. 30.

iskolai növendékek részére, ahol a csoport-tanítást a szintén önként vállalkozó teológus bibliakörösök végezték a teológiai tanári kar és a gyülekezeti lelkipásztor engedélyével.”¹⁸⁹

A vasárnapi iskola színhelye az ó-templom mögött levő leányegyesületi helyiség volt. Vasárnapi iskolásként Tóth Kálmán így emlékezik mesterére: „Csoportokba osztottak bennünket..., s míg a bibliai történetet, az aranymondást megtanultuk, addig Pongrácz bácsi a színpadon sétálgatott, vagy nézegette a jegyzeteit. Aztán végül ő kérdezte ki tőlünk a tanultakat. Később persze megtanultam, hogy a vasárnapi iskolai foglalkozásnak ez a bevett módszere: a csoportos foglalkozás, majd összefoglalás..., hogy a missziói munkába minél többeket lehessen bevonni.”¹⁹⁰

A MEKDSZ első diákszövetségi gyűlését 1907-ben tartották Visegrádon, ahol a 250 résztvevő között részt vettek a holland, lengyel és amerikai testvérmozgalmak képviselői is. Pápáról 13 teológus érkezett az előadást is tartott Pongrácz József, Vass Vince és Kállay Kálmán tanárok vezetésével.¹⁹¹ Debrecen, Sopron és Eperjes mellett Pápa is csatlakozott a szövetséghez, melynek elnöke Balogh Ferenc, titkára Forgács Gyula lett, utazó titkárának pedig Victor Jánost választották, aki közel két évtizedig hűségesen irányította a mozgalom életét. Szerkesztésében 1909. decemberében adták ki Diákvilág címmel újságukat Pongrácz József gondozásában, akinek ösztönzésére az 1909/10. tanév elején tizenhárom bibliaolvasó kör alakult Pápan és akit az alapszabályszerűen is szövetséggé alakult mozgalom pénztárosává választottak.¹⁹² 1910. október 21-én kelt levelében többek között ezt írta: „Az embereknek nem Bethániára, diákmozgalomra, még csak nem is bibliatanulmányozásra van szükségük, mert ezek magukban véve értelmetlenek, hanem az élő Úrra.”¹⁹³

Pongrácz József a lelki ébredés révén más szemmel nézte a jelenét és a jövőjét. Tágították látókörét a Pápai Főiskolára érkező külföldi hittestvérek is. Különösen az 1904. október 27-én Indiában működő misszionárius, aztán Fudignor György genfi teológiai dékán, majd Hildius Keresztély KIE titkár, és Wilder Robert diákmozgalmi utazó-titkár 1911 őszén Pápan tett látogatásaira emlékezett szívesen.¹⁹⁴

Öntudatos harcot kezdett saját és környezete életében. „Pedagógiai igyekezetének az a betetőzője, hogy tanítványait bevonta a rendszeres vasárnapi iskolai munkába, külmissziói imaórákba. Nem egy közülük azért volt hálás, hogy közben olyasmit kapott, ami nem volt bent az akadémiai tantervben: megtanult imádkozni.”¹⁹⁵

A Dunántúli Protestáns Lap közlése szerint az 1911/12. tanév végén alakult pápai evangéliumi diákegyesületet Pongrácz József helyettes tanár és Miklós Ödön I. éves teológus vezette.¹⁹⁶

¹⁸⁹ Pongrácz József i.m. 12.

¹⁹⁰ Dr. Tóth Kálmán: Pongrácz József: tanárom és tanártársam. In: A Pápai Református Gyűjtemény Évkönyve. Szerk. Kövy Zsolt. Pápa, 1988. 57.

¹⁹¹ Tóth Endre: Beszámoló a MEKDSZ nyári konferenciájáról. Tahi, 1921. június 26 - július 3. Dunántúli Protestáns Lap /Továbbiakban: DuPL/ 1921. 123.

¹⁹² Uo. 61.

¹⁹³ Idézi Török István 1983. 2 - 3.

¹⁹⁴ Pongrácz József i.m. 8.

¹⁹⁵ Török István 1988. 33.

¹⁹⁶ DuPL 1912. 332.

Pongrácz a Pápai Evangéliumi Keresztyén Diákegyesület tagjaival gyakran kirándult a Pápa környéki református gyülekezetekbe. Visszaemlékezéseiben írja: „Legelőször Mezőlakra mentünk ki, ahol Ruzsás Lajos mezőlaki teológus oly sikeresen buzgólkodott az általunk rendezett vallásos estély előkészítésében, hogy két iskolaterem is megtelt hallgatósággal és párhuzamosan mindkét helyen előadtuk műsorunkat. Rám nézve ez az estély azért is emlékezetes, mert itt mondtam el az első önállóan készített bibliamagyarázatot az 1Ján 1,8-9 alapján: ‘Ha azt mondjuk, hogy nincs bűn mibennünk, magunkat csaljuk meg és igazság nincsen mibennünk. Ha megvalljuk bűneinket, hű és igaz, hogy megbocsássa bűneinket és megtisztítson minket minden hamisságtól.’¹⁹⁷

A MEKDSZ ötödik konferenciáját Eperjesen rendezték 1911. június 29 - július 5. Előadásokat tartottak Victor János, Takaró Géza, Forgács Gyula, Báró Podmaniczky Pál, valamint Pongrácz József. A pápai tanár „Jézus és a diák lelki élete” címmel tartott előadást.¹⁹⁸ A pápai teológia tanrendjében is jelentős helyet foglalt el a misszió. Az 1911/12. tanévben Csizmadia Lajos a gyakorlati teológia tanáráként bevezette a „Cura pastoralis és belmissziói bevezetés” tárgyat. „1913/14-ben a harmadik szemeszterben ezt két „belmissziói gyakorlatok” órával bővítették, a negyedik szemeszterben pedig négy órával. A belmissziói gyakorlatokat Kis János oktatta. 1915/16-ban a negyedik évben ez két további órával bővült, mikor is „Cura Pastoralis” és a „Belmisszió elmélete” került oktatásra. Így egy héten összesen hat órát szántak a belmisszióra.”¹⁹⁹

1914. október 26-án Victor János a MEKDSZ főtítkáráként tartott előadást Pápan, melyet a teológus ifjúság háromnegyed része nagy figyelemmel meg is hallgatott. A főiskolás diákmozgalomnak 1923-ban már 196 rendes tagja volt, 1944-ben 102, konferenciázó diákjai száma 300 körül mozgott. „Hatása és a szövetséget vezető személyek és a mozgalmából kinőtt szeniorok súlya, valamint az a jellegzetes szellemiség, ami kisugárzott belőle, valójában a statisztikai adatoknál jóval többet jelent... A MEKDSZ radikális keresztyénséget képviselt. Szemben állt minden álkegyességgel, és az élő, igaz hitet akarta a szívekben felébreszteni. A főiskolások kezébe visszaadta a Bibliát és megtanította őket imádkozni. Rájött, hogy a keresztyénségnek a személyes munka az eszköze és ezért lényeges a négy szemközti lelkigondozás. Eközben a szoros kapun való belépést sem engedte el tagjainak.”²⁰⁰

Fél évenként több napos konferenciát rendeztek télen Budapesten, nyáron Tahiban. Előadás-sorozatokat és szemináriumokat is tartottak. A Diákvilágot, majd az 1916-ban alapított Erő című lapot több ezer példányban küldték a harctéren katonáskodó diákoknak, de a hadikórházakba is.²⁰¹

A korszak legtöbbet szereplő előadója volt Karácsony Sándor, a fáradhatatlanul kísérletező pedagógus, ötletes lapszerkesztő, népünk ébredését munkáló presbiter, akinek pezsgő szelleme mindig pezsgést támasztott, olykor vihart kavart. „A legfontosabb mégis az volt

¹⁹⁷ Pongrácz József i.m. 6.

¹⁹⁸ DuPL 1911. 337.

¹⁹⁹ Anne-Marie Kool i.m. 235.

²⁰⁰ Páll László: Ifjúsági mozgalmak. In. Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867 - 1978. Főszerkesztő Bartha Tibor és Makkai László. Bp., 1983. 452kk.

²⁰¹ Bucsay Mihály: Belmisszió és egyháztársadalmi egyesületek. In. Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867 - 1978. Főszerkesztő Bartha Tibor és Makkai László. Bp., 1983. 234.

benne és ez gazdag személyiségének a kulcsa, hogy ő a professzor, a nagy tanító tanítványa is volt egyúttal, a Krisztus aláztos tanítványa.”²⁰²

A pápai diákmisszió kiváló egyéniségéről, Pongrácz Józsefről egyik tanítványa, Pataky László így vall: „Az imádkozó professzort 1924-ben láttam meg először. A hetedik osztály befejező vizsgái idején egy diáktársammal együtt hivatott a könyvtárba. Megkérdezte, hogy hajlandók lennénk-e a tanév végeztével elmenni Tahiba a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség konferenciájára összes költségeink fedezése mellett? Igenlő válaszuk után összekulcsolta kezét és imádkozott, hangos szóval kérte Isten áldását ránk. Ez az imádság és a konferencia nagy befolyást tett későbbi életutamra.”²⁰³ Tóth Kálmán professzor úr szerint Pongrácz József 6-7 teológust küldött Tahiba a MEKDSZ konferenciára, és fizette a részvételi és útiköltségüket.²⁰⁴

A MEKDSZ ügyvezető titkára Major László 1925. november 5-én kelt levelében Tóth Endrét a pápai delegátus szenior osztálya vezetőjeként köszönti s kéri, hogy „a korábban Szabadi Bélának szánt előadást tartsd meg képviselőtestületi ülésünk testvéri közösségének körében ‘A hűség jutalma’ címmel. A keresztyén munkás hűségéről és odaadásáról légy szíves előadást tartatani. A mai időkben különös szükségünk van bátorító szavakra, mikor annyi minden külső körülmény játszik közre, hogy szolgálatunkat az emberi gyarlóság megakadályozza.”²⁰⁵

Teológusként több pápai és más főiskoláról érkezett diáktársa nevében is így fogalmazta meg Tóth Endre terveit és tapasztalatait a Tahiban 1921-ben rendezett konferenciáról: „Új életet kerestünk, új irányítást vártunk eddigi életünkre nézve ettől a konferenciától, amelyik képessé tegyen bennünket az élet nehéz harcainak megvívására s az élet egy közös középpont körül való koncentrálására! S ezt nemcsak kerestük, de meg is találtuk a diákgyűlésen...Jézust állították oda életünk célpontjává és irányítójává s tettek erős fogadalmat lelkünkben, hogy szívünk minden dobbanásával Krisztuséi leszünk és másokat is őhozzá vezetünk.”²⁰⁶

A vezetők a reggelenkénti bibliatanulmányozás után a 8-10 főből álló csoportokban feleltek a Biblia alapján a fiatalok kérdéseire, mint például: „Mit ad Jézus az egyénnek?”, „Melyek a Mester jellemvonásai?”, „Hogyan maradhatunk a Mester kezében?”. A diákságot közelről érintő témákról tartottak előadásokat: „Magánügy vagy közügy-e a vallás?”, „Házasság - szabadszerelem”, „Nacionalizmus és nemzetköziség”, „Diáköntudat, diáktársadalom, diákkultúra”. Minden diáknak lehetősége volt hozzászólásra, véleménye kifejtésére. Az eszmecseréket sohasem zárták le végleges határozathozatallal, így mindenkinek megmaradt a lehetősége arra, hogy magában szűrje le az eseményeket, és úgy fogadja el azokat.

1926. június 24 - július 12 között négy gyűlés keretében foglalkozott a MEKDSZ a felsőoktatású intézmények, valamint a gimnáziumok felső osztályainak diákságával. A gyűlések közös témája a mai diákélet kritikája volt, s a résztvevők az előadókkal együtt mérték meg az evangéliumi életideál mértékével önmagukat. A hangsúlyt a diákság adatgyűjtő és önmagát kritizáló munkájára helyezték. „Esténként két nagy gondolattal foglalkozott a konferencia,

²⁰² Páll László i.m. 455.

²⁰³ Pataky László i.m. 46.

²⁰⁴ Tóth Kálmán i.m. 59.

²⁰⁵ Major László levele Tóth Endrének. Bp., 1925. november 5. DREK 21.g.

²⁰⁶ Tóth Endre i.m. 123.

egyrészt igyekezett megérteni Jézusnak Isten országáról szóló tanítását és egyházaink életében való érvényesülését. A másik nagy esti téma Krisztusnak értünk hozott áldozata és a mi vele szemben való magatartásunk volt, amely végeredményben a legnagyobb erővel indította el a jelenlevőket a szoros kapu átlépésére.”²⁰⁷

A diákok öntudatosan várták a határozott keresztyén vezetést tanáraiktól s nevelőiktől, és készek voltak elfogadni a bibliai igazságokat úgy a maguk, mint iskolájuk életére is. A minden napra kiterjedő előadássorozatot a különböző embertípusok Jézus kezében történő átalakulását szemlélhették. Az aktív diákság öntudatos lélekkel vette át a diákok közti evangélizáció felelősségét, amit eddig jó részben a már végzett hallgatók vállaltak és teljesítettek.

A Dunántúli Protestáns Lap közölte Tóth Endrének a tahi-budapesti főiskolás gyűlésről szóló beszámolóját is. A június 30-án megkezdett konferenciára mintegy 200 diák gyűlt össze Tahiba, ám a mostoha időjárás szeszélye miatt július 2-től hat napon át Budapesten a Diákok Házában folytatták tanácskozásaikat. Minden előadást és megbeszélést „A magyar nép Isten népe!” téma köré csoportosítottak. A magyar diákság kötelességévé tették, hogy életével, munkájával élő bizonyosságtétellel legyen hitből fakadó meggyőződése. Ez az egyetlen lehetőség, amely megmentheti a halál országútját járó nemzetet! „A magyar diákság ezt a feladatot csak úgy tudja megoldani, ha mindenek előtt önmagát állítja oda ez eszme szolgálatába, ha először önmagáról tudja hittel vallani: én az Istené vagyok! A személyes megtérés után jöhet csak a mások megtérítése, Istenhez vezetése. A ‘megváltás műhelyében’ a személyes megtérés, a nagy harcra való fegyverkezés, a lélek és élet felkészülése után belenézünk a családi és társadalmi problémákba.”²⁰⁸

Megállapították, hogy a keresztyén ország lakossága életében sokféle pogány eszme érvényesül, s közösen igyekeztek megoldást találni arra a kérdésre, hogy milyen legyen a magyar keresztyén család és társadalom. A bibliakörökben a Szentírásból kapott ismeretekkel, a Lélek erejével töltöttek fel, hogy kimenve a világba, bátran megállhassanak az evangélium ellenségeivel szemben, s felelősséggel és hitvalló módon töltsék be küldetésüket.

Nem csupán a MEKDSZ-ben, de a **Soli Deo Gloria /SDG/** szövetségben is aktív szerepe volt Tóth Endrének. Ez a hitvallásos református diákmozgalom a budapesti teológián kapta a legerősebb indíttatásokat. Teológiailag Sebestyén Jenő s a Kálvinista Szemle baráti társasága, gyakorlati téren Kováts J. István és Enyedy Andor érzett legnagyobb felelősséget azért, hogy a magyar ifjúsági munka hitvallásos módon szolgálja az evangéliumi megújulást. Az egyetemes református diákmozgalom az általános diák-evangélizáció és a szövetségi munka területén fejtette ki hatását. Az SDG megalakítására Siófokon került sor 1921-ben. A július 6-10. Balatonkilitin tartott konferencián 12 pápai, 15 debreceni, 9 sárospataki, 24 budapesti diák vett részt. Előadásokat tartottak többek között Töltéssy Zoltán, Incze Gábor, Szőke Imre és a Páparól érkezettek közül Tóth Endre. Előadása - „Lelkipásztori munka falun” - sajnos nem maradt meg kéziratban sem. A befejező áhítatot Töltéssy Zoltán vezette július 11-én a siófoki színházban. Az SDG alapítói itt fogadták meg, „hogy következetes keresztyén életet fognak

²⁰⁷ DuPL 1926. 134.

²⁰⁸ Tóth Endre: A magyar nép Isten népe! DuPL 1926. 135.

élni s a magyar református diákságot megszervezik a kálvinizmus ideáljai számára.²⁰⁹ Az SDG országos szövetségének alapító okiratán Tóth Endre aláírása is megtalálható.²¹⁰

A középiskolai diákmunka egységes irányítására Ravasz László elnökletével 1927. január 17-én 15 fős bizottságot alapítottak a legjáratosabb és legmozgékonyabb vallástanárokból. Elnökké lic. Rácz Kálmánt, a pápai kollégium gimnáziuma vallástanárát, titkárrá Pap Gézát választották. A nyugalomba vonult Rácz helyett 1931 után Budai Gergely töltötte be az elnöki tiszteket.²¹¹ A háborút követő korszakot a MEKDSZ-szel vívott küzdelem jellemezte, volt idő mikor minden diákvárosért erőteljes harc folyt a két szövetség között. Békülékenyebb kiegyenlítődés lett a következménye a szövetségek tagjai által 1927-ben közösen rendezett szeretetvendégségnek.

1930. november 30-án kelt levelében Kiss Sándor a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria szövetségének főtitkára közli Tóth Endrével, hogy örömmel konstatálja anyaszentegyházunk és a történelmi kálvinizmus érdekeiért diákságunk körében végzett áldozatos munkáját. „A jövő magyar református intelligenciát a kálvinizmus elveivel és gyakorlati programjával kell felvérteznünk. Azzal a biztos reménységgel hívjuk meg szeniortagjaink sorába, hogy készséges lesz közösségünk felelősségérzete átvételére. Ezért méltóztassék elhatározásáról értesíteni, hogy a szeniortagságot vállalja s kész örömmel fogja támogatni református diákságunkért való felelősségteljes munkánkat.”²¹²

A főtitkár kérésének eleget is tett Tóth Endre oly módon, hogy a Kálvinista Szemlében 1931-ben hét cikket jelentetett meg a református hittudat erősítés céljából. Töltéssy Zoltán 1931. novemberi levelében közli vele: „Erősen várunk Tőled cikket a Kálvinista Szemlébe. Ne ejtsd ki kegyedből a „Múltunk” rovatot, mivel hogy Téged tekint főgazdájának.”²¹³ Egyben kéri az „Ébresztő” teológusok közti terjesztését is. - Sebestyén Jenő teológiai főigazgató 1934-ben arról tájékoztatja Tóth Endrét levelében, hogy Ravasz László püspök főszerkesztésével „Magyar Kálvinizmus” címmel kéthavonkénti folyóirat megjelentetését tervezi a kálvinizmus elveinek propagálására. „A magyar református egyház és közélet aktuális kérdéseit is meg akarjuk tárgyalni. Hajlandó lenn-e a folyóiratnak főmunkatársai közé belépni?”²¹⁴ Tóth Endre készséggel tett eleget e kérésnek, s szorgos teendői mellett 1934-ben cikket is küldött a „Magyar Kálvinizmus” felelős szerkesztőjének.

Szintén 1934-ben tájékoztatta Sebestyén, az SDG szenior osztályának elnöke arról, hogy az SDG mint a magyar ébredés munkálója 1929-ben kezdte meg munkáját a középiskolai kollégiumokban, majd 1930-ban a főiskolákban. 1931-ben főiskolai fiúinternátust, 1932-ben középiskolai fiúinternátust, majd leányinternátust hoztak létre főleg egész idejüket az ügynek szentelő titkárok. 13 titkár fizetése 1.000-1.000 Pengő, mellettük van még 48 önkéntes titkár. Arra kéri az elnök Tóth Endrét, hogy mivel „a magyar kálvinizmus ügyét a nehéz időkben is a

²⁰⁹ Kiss Sándor i.m. 222.

²¹⁰ Tóth Kálmán szíves közlését Tóth Endréről feljegyezte Pótor Imre. Bp., 1993. 08. 31.

²¹¹ Kiss Sándor i.m. 86.

²¹² Kiss Sándor levele Tóth Endrének. Bp., 1930. november 28. A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára. /Továbbiakban: TtREL/ I.b.49.8.

²¹³ Töltéssy Zoltán levele Tóth Endrének. Bp., 1931. november 11. DREK 21.g.

²¹⁴ Sebestyén Jenő levele Tóth Endrének. Bp., 1934. november 11. TtREK R. 4299

szíveden viseled,...ajánlj meg a titkárok fizetése címén annyit, amennyit megterhelés nélkül örömmel vállalhatsz.”²¹⁵

Mint az SDG szenior osztálya tagjától több alkalommal kérték Tóth Endrétől az SDG kiadványainak terjesztését a pápai teológusok körében. Ezt tette Soós Géza ügyvezető alelnök is 1938. novemberi küldeményében, hogy tudniillik legyen segítségére a református diákmisszióknak, magyarságunknak és az egyetemes református egyháznak azzal, hogy terjeszti a „Mit akar a Soli Deo Gloria Mozgalom?” című összeállításukat.²¹⁶ Tóth Endre önzetlen és készséges, elkötelezett támogatásáról sokszor és sokféleképpen megbizonyosodhatott a Szövetség.

A Belmissziói Útmutatóban /1943/44/ kapott helyet Tóth Endrének a **Keresztyén Ifjúsági Egyesület-ről /KIE/** készített írása. A keresztyén élet gyakorlására a 16 éves koráig üres lelkű, káromkodó, de egy prédikáció hatására megváltozott, rendszeres biblia olvasó és imádkozó William's György 1844-ben külön kis társaságot alapított. Ez volt az első KIE, amelynek tagjai az ifjúság ügyének apostolaivá lettek. Dunántúlon Antal Gábor vetette fel az ifjúság fokozottabb gondozásának szükségességét 1893-ban az egyik lelkészértekezleten és buzdította a lelkészeket ifjúsági egyesületek alapítására. Néhány évvel később már meg is alapították az első vidéki KIE-ket.²¹⁷ A magyar vallásos ifjúsági mozgalmak közül ez volt a legrégebbi. 1883-ban alapították a pesti teológusok. 1900-ban indították lapjukat, az „Ébresztő”-t. Első titkárukat 1912-ben választották meg Patay Pál személyében.²¹⁸

„A budapesti KIE munka a teológiai hallgatóknak egyik legnagyobb buzgalommal végzett állandó szolgálata volt. Az összejöveteleken igehirdetésekkel, felolvasásokkal működtek közre és sok iparos és kereskedő ifjúval tartottak fenn személyes, testvéri kapcsolatot.”²¹⁹ Az első világháborúig a nagyvárosi ifjúságra korlátozódott tevékenysége, ám 1919 után hamarosan meghódította a kisebb városok és falvak fiatalságát is. „A budapesti református főgimnázium 1898/99-ben alakult konfirmált ifjak egyesülete valamennyi magyar főgimnázium protestáns ifjúságához intézett fölszólításában ismerteti, hogy a bibliaolvasás, vallásos iratok terjesztése és a szeretetmunka gyakorlása a feladatuk.”²²⁰ Pápán az 1904/05. tanévben alakult meg a Konfirmált Ifjak Egylete a református főgimnázium keretében.²²¹

1930. április 18-án a KIE két titkára - Töltéssy Zoltán nemzeti titkár és Kovács Péter földműves titkár - látogatta meg a pápai református gyülekezetet és a templomban vallásos estélyt rendeztek. Majd a Református Leányegyesületben kb. 90 fő jelenlétében Tóth Endre imádságát követően diafilmekkel illusztrált, előadást tartottak a KIE munkájáról.²²²

²¹⁵ Sebestyén Jenő levele Tóth Endrének. Bp., 1934. szeptember 6. DREK 21.g.

²¹⁶ Soós Géza küldeménye Tóth Endrének. Bp., 1938. november 9. TtREK R. 4299

²¹⁷ Tóth Endre: Százéves a KIE. In. Belmissziói Útmutató 1943/44. Szerk. Muraközy Gyula. Bp., 1944. 199.

²¹⁸ Páll László i.m. 444.

²¹⁹ Bodonhelyi József: A belmisszió kora /1896 - 1918/. In: A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855 - 1955. Szerk. Pap László és Bucsay Mihály. Bp., 1955. 92.

²²⁰ Kiss Sándor i.m. 54.

²²¹ Uo. 55.

²²² DuPL 1930. 80.

A teológiai akadémia lelki életéről 1933-ban készített beszámolójában így tájékoztatta Tóth Endre püspökét: „Részt vesznek teológusaink a KIE helybeli egyesületének munkájában, ahol egyik német nyelvű kurzust tart, a másik a propaganda és beteglátogató bizottság tagja. A teológusoknak mintegy fele állandóan látogatja a KIE helyiségeit s az ott összegyűlt ifjak közt szép munkát végez, a KIE által rendezett estélyeken különféle módon közreműködtek. Az egyesületnek különben egyik vezetője dr. Pongrácz József theol. tanár s a theologia többi tanárai is részben választmányi, részben egyéb bizottsági tagok, akik valamint a gimnázium többi tanárai is közreműködnek, főleg előadások tartásával és Bibliakörök vezetésével az egyesület munkájában.”²²³ Sajnos a csak részben megmaradt jelentés kiváló képet ad a teológiai akadémia gazdag szellemi és lelki életéről, többek között a teológusoknak az MEKDSZ-ben és az SDG-ben végzett tevékenységeiről is.

A KIE országos főtitkára és a környékbeli egyesületek részvételével Pápan 1934. április 15-én KIE konferenciát tartottak, melynek egyik érdeklődéssel várt eseménye volt Tóth Endre „A falu és város lelki egysége” címmel tartott előadása. A pápai KIE Ólé Sándor pápai református lelkész vezetésével működött. Az egyesület célkitűzéseiként vállalta Isten országa terjesztését az ifjúság körében. Eleinte Tóth Endre nagy lelkesedéssel vett részt a KIE munkájában, magával ragadó előadásait, prédikációit, bibliaköri munkáit, vallásos estélyekre készített összeállításait örömmel fogadták a fiatalok. Ám mivel a MEKDSZ-ben és az SDG-ben tisztségviselőként is egyre több feladatot kapott, nem lett a KIE-ben vezéregyéniség.²²⁴

A belmissziói munkában Tóth Endre Victor Jánost és Kiss Ferencet tartotta példaképének. Victort nagyon szerette, adott a véleményére, a MEKDSZ-ben évtizedekig munkatársak voltak, leveleztek egymással és Victor János is értékelte a sokoldalú egyháztörténészt. Kiss Ferencről mindig úgy emlékezett Tóth Endre, mint „aki tudta mit és hogy kell csinálni.”²²⁵ A missziói tudományok egyik első hazai útegyengetője - a Kálvineumi Árvaházak alapítója és az Országos Református Szeretetszövetség több mint ötven intézményének létrehívója, aki életével is a Szentírás szerinti igaz istentisztelet /Jakab 1,27/ gyakorlati megvalósítására törekedett²²⁶ - méltó arra, hogy sokkal több elkötelezettséggel adózzunk emlékének.

A pápai diákmisszió két felelős személyiségének ábrázolását tűzte ki céljául a dolgozat írója. Tóth Endre sokrétű, hitvalló tevékenysége egyértelmű a tőle és róla szóló dokumentumok tükrében. Pongrácz Józsefre, a belmisszió emberére így emlékezik Tóth Kálmán az egykori tanítvány, majd munkatárs: „Nem volt a pápai gyülekezetben olyan belmissziói vagy diakóniai munkaág, amelynek vagy ő, vagy a felesége ne lett volna irányítója, de mindenesetre kezdeményezője. Meglátott ez persze a kegyességi magatartásán, beszédén is, amely sok hatást gyakorolt a tanítványaira.”²²⁷ 1906 és 1927 között több mint 70 teológus ment Pápáról Nyugatra - Pongrácz szavaival - „nem azért, hogy majmoljuk azt amit ott látunk és lekicsinyeljünk mindent, ami magyar, hanem hogy felrázzuk az itthoniakat: mi is tudunk dolgozni,

²²³ Tóth Endre: Jelentés a Theologiai Akadémia életéről. Kézirat. Pápa, 1933. április 23. 12. DREK 21.g.

²²⁴ Dr. Tóth Endréné és Tóth Gabriella szíves közlését Debrecenben, 1995. január 31-én Pótor Imre jegyezte fel.

²²⁵ Uo.

²²⁶ Vö. a Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara jegyzőkönyve 317/1947/48. TtREL II.2.a.24.d.

²²⁷ Tóth Kálmán i.m. 59.

Isten Lelke minket is átváltoztathat, újjászülhet. Szolgálatainkat arra igyekeztünk felhasználni, hogy minél több magyar református teológusnak felnyílhasson a szeme és kaphasson indíttatásokat, látásokat Krisztus magyar földön véghezviendő hódításairól.”²²⁸

²²⁸ Pongrácz József i.m. 14.

8. KÁLLAY KÁLMÁN PROFESSZOR ÉLETE ÉS EGYHÁZÉPÍTŐ SZOLGÁLATA²²⁹

1. Életrajz

Kállay Kálmán Pozsonyban született 1890. október 11-én. Édesapja Kállay Ferenc tisztségviselő volt. Régi református család gyermekeként szülővárosában végezte el elemi és középiskolai tanulmányait, s jeles eredménnyel érettségizett 1909-ben az evangélikus líceumban, ahol Balogh Elemér /1806-1938/ vallástanár és pozsonyi lelkipásztor - a későbbi püspök - keltette fel benne a tudomány szeretete és egyháza iránti hűséges ragaszkodást. Teológiai tanulmányait a pozsonyi evangélikus teológián kezdte, és az első két év elvégzését követően kiváló eredménnyel alapvizsgázott. Gimnáziumi vallástanára eszközölte ki a Stipendium Bernardinumot a 20 éves ifjúnak, aki három iskolai évet /1911/12 - 1913/14/ töltött el az utrechti egyetemen. Egyidejűleg beiratkozott hallgatója volt a pápai református teológiai akadémiának. Mindkét lelkési vizsgáján - 1913-ban, illetőleg 1915-ben - jeles eredményt ért el a Pápai Kollégiumban. 1922-ben szentelték lelkésszé.²³⁰

Mint okleveles segédlelkésznek és lelkésznek a pályafutása 1914-1918. meglehetősen változatos, már csak földrajzilag is. Hontfüzesgyarmaton 1914. november 17 - 1921. április 24-ig volt helyettes lelkész, „ahol a külföldi magyarság gondozását végző miniszterelnökségi II. ügyosztály fennhatósága alá tartozó, s a református egyetemes konvent közbejöttével igazgatott romániai református misszió szolgálatában állott.”²³¹ Ugyanabban az időben hitoktatóként működött, később pedig adminisztrátor-lelkész volt Bukarestben. Innen a bolgár diplomáciai cserevonattal Orosz-, Finn- és Svédországon át jutott haza 1916-ban, de szeptembertől 1917 októberéig császári és királyi tartalékos tábori lelkész lett Wienben, majd vezető tábori lelkész volt Brünnben.²³²

A tábori lelkésség alól felmentve 1917. október 17-től a Szeremsgben, magyar nemzetiségi területen, a szlavóniai Kórogy községben lelkész, „de 1918 októberétől ismét Bukarestben a romániai magyar református misszióban működik, mint esperes-tanfelügyelő.”²³³ A trianoni béke után újból menekülve hagyta el Bukarestet. Előbb Pápán nyert tanári állást, majd 1921

²²⁹ Elhangzott az Egyháztörténeti Szekció ülésén. Miskolc, 1996. 06. 17.; Református Tiszántúl 1997. 1.sz. 26-27. és 2. sz. 17.

²³⁰ Kállay Kálmán életrajza megtalálható az alábbi összefoglaló és értékelő tanulmányokban: D. Dr. Kállai Kálmán rövid életrajza. I. Kézirat. H.é.n. Kállay Ferenc tulajdonában, akinek ez úton is szíves köszönetet mondok e dolgozat elkészítése érdekében nyújtott készséges segítségéért.; Erdős Károly: D. Dr. Kállay Kálmán, a Tisza István Tudományegyetem 1941-42. évi rector magnificusa. Debreczeni Képes Kalendárium. 1942. 83.; Erdős Károly: D. Dr. Kállay Kálmán /1890 - 1959/. Református Egyház 1959. 366.; Varga Zsigmond: D. Dr. Kállay Kálmán professzor emléke. Tanári kari jegyzőkönyv. 6/1959. július 22. TtREL II.2.a.; Zoványi Jenő: Kállay Kálmán. In: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Dr. Ladányi Sándor. Bp., 1977³. 289.

²³¹ Erdős 1959. 366.

²³² Erdős 1942. 83.; D. Dr. Kállay Kálmán rövid életrajza. I.m. 1.

²³³ D. Dr. Kállay Kálmán rövid életrajza. I.m. 1.

tavasztól 1923 szeptemberéig konventi titkárként, és 1922-23-ban a budapesti teológiai akadémián héber nyelvi előadóként működött.

Kállay Kálmán 1916. október 12-én Pozsonyban kötött házasságot Vadas Annával, a bukaresti református iskolák igazgatónőjével. Házasságukat Isten egy leánnyal és egy fiúval áldotta meg. Ferenc házasságkötése alkalmából a tanári kar nevében kari gyűlésen kérte Isten áldását Pákozdy László professzor a Kállay család életére.²³⁴ Vadas Anna 1949. januárjában meghalt. Kállay Kálmán 1952-ben vette feleségül Csányi Erzsébetet, dr. Tóth Lajos jogtudományi professzor özvegyét. 1959. július 12-én rövid betegséget követően távozott el az élők sorából.

2. A hollandiai gyermeküdültetési akció szolgálatában

„Társadalmi munkásságából kiemelkedő az Országos Gyermekvédő Liga külföldi üdültetési akciójában kifejtett tevékenysége. Hollandia társadalmának minden rétegében páratlan hatást ért el rokonszenves megjelenésével, határozott és szerény férfiasságával és a holland nyelven szólás klasszikus szépségével.”²³⁵ Kállay Kálmán az országos gyermekvédő liga külföldi gyermeküdültető akciója sikere érdekében szüntelen buzdítással, szervezéssel és előadásokkal szolgált Hollandiában. Rengeteget utazott és dolgozott, míg háromezer magyar gyermek elhelyezést, gondozást nyert a vendégszerető és jólelkű hollandoknál, akiknek jóságáról ily módon is hálával és tisztelettel emlékezünk.

A hollandiai gyermeküdültetés lelke és agya volt a „magyarbarát, nemes szívű, őszinte és megértő Vrandenburch házaspár, szerencsésnek kell tartanunk, hogy a sors a mi ügyünkkel hozta őket kapcsolatba.”²³⁶ Vrandenburchék Ravasz László püspököt kérték meg, hogy küldjön egy magyar lelkészt, aki a hollandiai gyülekezeteket végigprédikálja s újra felszítja bennük a gyermeknyaraltatás ügyében a hamvadó lelkesedést. Ravasz így ír erről visszaemlékezéseiben: „Dr. Kállay Kálmánra esett a választásom, aki a feladatát ragyogóan oldotta meg. Sok gyülekezetet végigprédikált, sok új helyet szerzett s igen nagy összeget gyűjtött össze perselypénzekből.”²³⁷ Kállay, Sebestyén Jenő és Galambos Zoltán református lelkészekkel vezető szerepet játszott az 1920-as évek elején a holland gyermek-, illetve üdülőakcióban.²³⁸

Az első világháború folyamán lerongyolódott, vézna magyar gyermekek ezrei kaptak Hollandiában táplálékot, ruhát, gondoskodó szeretetet, testi, lelki, szellemi feltöltődést Kállay lelkes szervezése és fáradozása nyomán. 1923-1925 között ő volt a protestáns akció fő mozgatója. Áldásos működésével protestáns gyerekek ezreit segítette Hollandiába. „Kállay Kálmánnak az ország jótékony köreivel való kapcsolata élete végéig állandóan megvolt, Isten a tudója, hogy mennyi áldás kísérte hűséges szolgájának ebbeli fáradhatatlan tevékenységét.”²³⁹

²³⁴ Tanári kari jegyzőkönyv. 3/1951. szeptember 29. TtREL II.2.a.

²³⁵ Erdős 1959. 366.

²³⁶ Gergely Ferenc: „Száz vonat aranyvetélőként jár Európa átokverte földjén.” - Részlet a holland - magyar gyermekmentő akció történetéből. Confessio 1987. 4. sz. 19.

²³⁷ Ravasz László: Emlékezéseim. Bp., 1992. 224.

²³⁸ Gergely Ferenc i.m. 17.

²³⁹ Erdős 1959. 367.

Az 1923. március 23-i utrecht-i magyar estélyről szóló ismertetésnek az aznapi Utrechtsch Dagblad egész hasábot szánt és nagy rokonszenvvel írtak az eseményről. Kuyper Henriette a magyar konyhát ismertette, és csaknem 100 darab vetített képet mutatott Magyarországról. Az estélyre sok magyar gyermeket is elvittek a nevelőszülők. Kállay március 28-i leenwardeni előadásáról az Ev. Zondagsblad április 1-i száma közölt beszámolót. A magyar teológiai tanár a helyi ev. énekkar hangversenyén tartott beszédében szólt a magyar és a fríz nép hasonlóságáról, az egykor virágzó franekeri főiskoláról, mely sok magyar református diák szellemi otthona volt. Majd a hazai állapotokról beszélve kérte, hogy legyenek segítségül a hallgatók a magyar gyermekek megmentésében.²⁴⁰

A Gyermekevédő Liga hágai ügyvivője 1924. február 24-én a Külügyminisztérium vezetőjének tett jelentésében közli: „Kötelességemnek tartom Nagyságod nagybecsű figyelmét négy személyre ráterelni, kiknek neveik az odaadás, fáradhatatlan munkásság, önfeláldozás és szeretet könyvében aranybetűkkel lesznek beírva. Ezen négy személy: Dr. Kállay Kálmán, dr. Knebel Miklós, gróf Bissingen Erzsébet és Sima Klára kisasszony. Ilyen emberek sokasága indította és tartotta életben a mozgalmat...”²⁴¹ Kállay Kálmánt, mint a tiszántúli református egyházkerület lelkészképzőintézetének 1923-ban megválasztott rendes tanárát, a Hollandiában működő magyar protestáns gyermeküdületési akció szervezőjét 1923-1925 augusztusáig kifejtett tevékenységéért a kormányzó úr főmértéke a Magyar Vöröskereszt érdemkeresztjével tüntette ki.²⁴²

3. A tudós

Kállay Kálmán Pápán szerzett először tudományos fokozatot. 1920-ban habilitálták *teológiai magántanárrá* a Református Teológiai Akadémián. Egyik kutatási területe a prófétai iratok köre. Magántanári dolgozatát Jeremiás próféta életéről és könyvéről írta. Próbaelőadásának címe: „Ezékiel és Jeremiás próféták Istenfogalmának egymáshoz való viszonya.”²⁴³ 1922-ben Budapesten, a Pázmány Péter tudományegyetem bölcsészeti karán a keleti nyelvekből summa cum laude *bölcsészeti szigorlatot* tett. A *teológiai doktori fokozatot* pedig 1926-ban Debrecenben az egyetem hittudományi karán nyerte el szintén summa cum laude eredménnyel. Ebben az évben Debrecenben két tudományos dolgozata jelent meg: „Az ótestamentum felfogása a halál utáni életéről” és a „Zsidó mesterségek és foglalkozások Jézus korában.”

Tudós teológusként mérsékelt híve a történelmi kriticismusnak és Kuenen, valamint Chantepie de la Saussayes irányának. Az Ószövetség, a héber, az arám és az arab nyelv szakavatott művelője. Kiváló nyelvész. Szülővárosában egyszerre tanult meg magyarul, németül és szlovákul. Hollandiában hollandul, gyakori angliai utazása nyomán angolul, Bukarestben románul és Kórógyon szlovénül. Istentől kapott tehetségével és szorgalmával tanulmányai nyomán megismerte a latin, a görög, a héber, az arám és az arab nyelvet is. Élete végéig a héber nyelvet tanította a teológiai akadémián, de minden évben arab kurzust is adott az érdeklődő teológusoknak. „Mint írásmagyarázó a Wellhausen-féle iskola hagyományain

²⁴⁰ Tóth Endre: Holland lapokból. Dunántúli Protestáns Lap 1923. 89.

²⁴¹ Gergely Ferenc i.m. 20.

²⁴² D. Dr. Kállay Kálmán rövid életrajza. I.m. 1.

²⁴³ Varga Zsigmond i.m.

nevelkedik, de exegetikai előadásaiiban éppen úgy, mint igehirdető szolgálataiban egyre inkább döntő mozzanattá válik az Ige időszzerű üzenetének keresése.”²⁴⁴

A prófétaíratok mellett kedves kutatási területe volt a zsoltár-írodalom. Ebből a tárgykörből tartotta legtöbb előadását is. Önálló zsoltárfordítást jelentetett meg teológiai kurzusként Debrecenben 1941-ben, melyhez eredetileg kommentárt is tervezett. „Általában minden írását jellemzi az alapos tudás, a tárgy széleskörű ismerete, az egyéni gondolkozás és meggyőződés nyílt megvallása és védelmezése, a hitvalláshoz való hűség. Amiket megírt, azok eredményeikben időállóak.”²⁴⁵ Nyelvtudósként egyetemes egyházunkban mérvadó volt. 1940-ben Ravasz László kérésére szakvéleményt készített Róth Henrik zsidó teóriájáról. Munkája nyomán közölte vele Ravasz: „Kedves voltál, hogy tudományod bővizű kútjából egy korsónyit kimerítettél és megízlelttél velem. Nagyon köszönöm tanulságos leveledet. Róth Henriknek nem fogok írni.”²⁴⁶

A második világháború után megindult magyar protestáns bibliafordító munkában kezdettől fogva haláláig kiváló ügyszeretettel és aktivitással vett részt. A Magyar Bibliatanács Öszövetségi Szakbizottságának nemcsak tagja, hanem elnöke is volt. Szervezte és irányította a szakbizottság munkáját. Ezt a munkakörét, az eredeti szöveg tartalmi és nyelvi részleteibe bocsátkozó lelkiismeretes elmélyülést szerette legjobban.

4. A tanár és pedagógus

Kállay Kálmán egyházát odaadóan szolgálta hivatott tanítókén előbb mint hitoktató, majd teológiai akadémiai előadó, helyettes és rendes tanár, majd pedig mint egyetemi professzor. „Előadásai világosak, érthetők, vonzóak, megfontoltak és építő erejűek voltak. Hallgatói szerették szaktárgyait és megértő tisztelettel viselkedtek hatalmas tudású, jóságos mesterük iránt. Ő is messzemenő jóindulattal és atyai szeretettel volt tanítványai iránt, akik közül számos kiváló szaktudóst nevelt a magyar református egyháznak.”²⁴⁷

1920 szeptemberétől 1921. április 25-ig volt helyettes teológiai tanár Pápán. 1923-ban választotta meg tanárának a Debreceni Kollégium Lelkészképzőintézete. Az intézetet az egyházkerületi közgyűlés 189/1914. számú határozata nyomán hozták létre. 1914. október 31-én nyílt meg a lelkészképzőintézet 108 hittanhallgatóval.²⁴⁸ Fennállásáig Kállay tanára volt. Az igazgatók többnyire az egyetem teológiai tanárai sorából kerültek ki. „Leghosszabb ideig Kállay Kálmán professzor viselte a lelkészképzőintézet igazgatói tisztét. Az intézet 1950-ben szűnt meg, mert a Hittudományi Kar akkor kivált az állami egyetemből, és teológiai akadémiaként mint egyházi főiskola a Kollégiumban folytatta működését.”²⁴⁹

²⁴⁴ Varga Zsigmond i.m.

²⁴⁵ Erdős 1959. 366; Irodalmi működésének termékeit, fontosabb önálló munkáit felsorolásszerűen közli: Erdős 1942. 83; Zoványi i.m. 283.

²⁴⁶ Ravasz László levele Kállay Kálmánnak. Budapest, 1940. október 22. A levél Kállay Ferenc tulajdonában van.

²⁴⁷ Erdős 1959. 366.

²⁴⁸ Csohány János: A korszakváltások évszázada /1848 - 1949/. In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerk.: Barcza József. Debrecen, 1988. 255.

²⁴⁹ Csohány János i.m. 256.

1928-ban lett Kállay Kálmán a Debreceni Tudományegyetem Hittudományi Kara ószövetségi szakos tanára. Előbb egyetemi, majd akadémiai professzorként működött ezen a tanszéken haláláig. 1928. október 18-án Pápán a teológiai akadémia tanári kari gyűlésén Tóth Lajos elnöklő igazgató jelentette, „hogy a Kormányzó Úr Öfőméltósága a vallás és közoktatásügyi miniszter úr előterjesztésére a debreceni Tisza István Tudományegyetem hittudományi karára, az ószövetségi tudományok tanszékére nyilvános rendes tanárnak kinevezte D. Dr. Kállay Kálmánt, akadémiai egykori tanárát. A tanári kar kinevezése alkalmából legmelegebben üdvözlí s ezután munkájára Isten gazdag áldását kéri.”²⁵⁰

A Budapesti Közlöny hivatalos rész rovatában Horthy Miklós kormányzó és gróf Klebelsberg Kuno szignálásával tette közzé e kinevezést: „A magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére dr. theologiae et philosophiae Kállay Kálmán református lelkész, lelkész-képzőintézeti tanárt, a debreceni magyar királyi Tisza István tudományegyetemen az ószövetségi írásmagyarázat és segédtudományai tanszékére egyetemi nyilvános rendes tanárrá kinevezem.”²⁵¹ Ebben a minőségében háromszor volt a fakultás dékánja,²⁵² és az 1941/42. iskolai évre az egyetem rector magnificusának választották. Európai látókörrrel irányította és vezette a nagy szellemi központot.²⁵³ A hittudományi karnak 1914 és 1950 között húsz professzora volt. Nyilvános tanárrá történt kinevezésük sorrendjében: Erdős József, Sass Béla, Ferenczy Gyula, Zoványi Jenő, Lencz Géza, Kiss Ferenc, Csánki Benjámin, Varga Zsigmond, Pokoly József, Csikesz Sándor, Kállay Kálmán, Erdős Károly, Révész Imre, Makkai Sándor, Vasady Béla, Czeglédy Sándor, Török István, Soós Béla, Pákozdy László Márton és Tóth Endre.

Tanári működése folyamán Kállaynak szüntelenül szívügye volt a lelkészképzés, melyről korát meghaladóan modern szemléletet vall. Már 1925-ben sürgeti a négy éves lelkészképzés idejének öt esztendőre való felemelését. Szándéka a szorongató szükség miatt csak másfél évtized múlva valósulhatott meg. Eleinte szónoklattani gyakorlatokat is tartott az ószövetségi és keleti nyelvi előadásai mellett.

Kivételes nyelvkészsége, idegen nyelvi ismeretei kiváló eredményeket biztosítottak munkája számára. Szakelőadói minőségben arab nyelvet tanított kezdőknek és haladóknak heti három órában.²⁵⁴ Élete végéig modern nyelveket is oktatott, eleinte németet és hollandot, később holland nyelvet.²⁵⁵

Kállay Kálmán mindig szeretettel foglalkozott az ifjúsággal. Szívén viselte a debreceni felsőoktatás, a Kollégium és az egyetem műhelyeinek sorsát. Rector magnificussá választásakor, 1942-ben tanártársa állapítja meg róla: „Bizonyosra vehető, hogy mindkét főiskolát erős kézzel és Istenben bízó határozottsággal vezeti a mai háborgó, örvénylő hullámcsapások között a virágzás felé.”²⁵⁶

²⁵⁰ Kivonat a pápai ref. theol. akad. tanári karának 1928. október 18-ikán tartott gyűlése jegyzőkönyvéből. 2/1928. október 18. Kállay Ferenc tulajdonában.

²⁵¹ Budapesti Közlöny 1928. október 11. l.

²⁵² D. Dr. Kállay Kálmán rövid életrajza. I.m. 1.

²⁵³ Erdős 1942. 83.

²⁵⁴ Tanári kari jegyzőkönyv. 229/1949. szeptember 8. TtREL II.2.a.

²⁵⁵ 1956-ban heti 12 órát tartott az alábbi tananyagbeosztásban: Héber nyelv. I. évfolyam. 5 óra; Héber nyelvgyakorlat. II-III. évfolyam. 1 óra.; Ószövetségi írásmagyarázat II-III. évfolyam. 2 óra.; Ószövetségi írásmagyarázat. II-III. évfolyam. 2. óra.; Ószövetségi szeminárium. 2. óra. Tanári kari jegyzőkönyv. 178/1956. február 18. TtREL II.2.a.

²⁵⁶ Erdős 1942. 83.

Diákjaihoz való személyes viszonyát ugyanaz a csendes, türelmes, meghatározó és valóban alázatos szeretet jellemzi, amellyel családjában és munkatársai között is forgolódik. „Kevés ember tud annyira megszegyenítően figyelmes lenni, vitás helyzetekben úgy békíteni és annyira hűséges ragaszkodással barát, munkatárs, nevelő és atya lenni, mint Kállay Kálmán.”²⁵⁷

Munkatársai és diákjai iránti figyelmetségére példa értékű az 1954-ben, a kari jegyzőkönyvben megörökített javaslata. Mivel október 31-én a reformáció ünnepén a Kántus kiváló teljesítményt nyújtott a budapesti Kálvin téri templomban, majd pedig a budapesti protestánsok közös reformációi ünnepélyén a Deák téri evangélikus templomban, Kállay Kálmán az alábbi javaslatot tette: „Kérem, hogy akadémiánk tanári kara jegyzőkönyvileg fejezze ki őszinte háláját és elismerését Dr. Varga Zsigmond professzor, a Kántus felügyelő tanára iránt, aki fáradhatatlan buzgósággal szervezte meg és bonyolította le Kántusunk Budapesten való szereplését és lehetővé tette fényes sikerét. Egyben tisztelettel javaslom azt is, hogy tanári karunk mondjon őszinte köszönetet Szigethy Gyulának, a Kántus karnagyának, aki az énekszámok megtanításával és művészi módon történt előadásával ismét csak jól megérdemelt elismerést és megbecsülést szerzett ősi debreceni Kántusunknak.”²⁵⁸

5. Kállay Kálmán tisztségei

A gyakorlati egyházi élettel való kapcsolata mindvégig intenzív. Segédlelkészként, lelkipásztorként, tábori lelkészként és esperesként is gondja van a gyülekezetekre. Emléklapos tábori főlelkész és birtokosa a magyar háborús emlékéremnek a kardokkal.²⁵⁹ Egyházi kormányzata őt nem kímélte meg a tudósokra mindig teherként nehezedő megbízatásoktól. Teljes aktivitással részt vett a tantestület élén a tanügy adminisztratív munkájában különösen mint lelkész-képzőintézeti igazgató /1930-1942/, majd pedig mint kollégiumi igazgató /1934-1942/, és három alkalommal mint hittudománykari dékán.

Lelkészképzőintézeti igazgatóként már 1930-ban síkra szállt amellet a követelés mellett, hogy minden teológiai hallgató külön teológus internátusban lakjon. Lelkésznevelésünkben ez a gondolat mintegy húsz év múlva valósult meg. Sokat tett azért, hogy a teológusok élethivatásuknak megfelelő kiképzésben és nevelésben részesüljenek. Határozott intézkedéseket tett igazgatóként az intézet fegyelme megszilárdítására és a teológus ifjúságnak a gyülekezetekkel való kapcsolata erősítésére.

Az egyházkerületi közgyűléstől egészségügyi okokból kérte felmentését Kállay Kálmán *kollégiumi igazgatói* tiszteből. 1943. március 18-án Ember Pál előadó „méltatta Kállay Kálmán fáradhatatlan munkásságát, páratlan áldozatkészségét, tudományos és társadalmi nagy tekintélyének fényét, mindenekfelett mindenkivel szemben szeretetet sugárzó egyéniségét, melyekkel mindenütt nagyon méltóképen képviselte a Kollégiumot.”²⁶⁰ Révész Imre püspök így jellemezte a közgyűlés előtt a leköszönő igazgatót: „Kállay Kálmánban azt a magasabb rendű embert láttam, akiben a szív áll az élet középpontjában, de a szív rezonánssal és rációval is telítve van. Az ő világító szíve volt a középpontja Kollégiumunknak és lelkészképzőintézetünknek 12, illetve 8 évén keresztül. Ez idő alatt az ő egyéniségének képe nyomódott rá

²⁵⁷ Varga Zsigmond i.m.

²⁵⁸ Tanári kari jegyzőkönyv. 99/1954. III. ülés. TtREL II.2.a.

²⁵⁹ D. Dr. Kállay Kálmán rövid életrajza. I.m. 1.0

²⁶⁰ Debrecen 1943. március 19. 3.

Kollégiumunk vezetésére és leendő lelkészeink formálására. Kollégiumunk vezetésében ez alatt az idő alatt a csendes, békességes, szívós, tűrni és várni tudó építésnek korszakát éltük, lelkészképzésünkben pedig ez idő alatt a folyton családiassá mélyülő lelkiség korszakának a beköszöntését üdvözlöttük.”²⁶¹ Kollégiumi igazgatóvá dr. Péter Zoltánt, a lelkészképző igazgatójának dr. Vasady Bélát választották.

Kállay Kálmán élete végéig *presbitere* volt a Debrecen - Csapó utcai egyházközségnek. 1933. november 21-én választotta meg a kerület 394 szavazattal *tanácsbírójának*. A kerületi jegyzőkönyv szerint „Dr. Kállay Kálmán egyházkerületi tanácsbíró, egyházi közéletünknek ezt az idáig is minden elismeréssel körülvett nagyérdemű munkását őszinte örömeinek teljességével iktatja be állandó alkotótagjai sorába.”²⁶² 1936-ban lett Kállay a *konvent rendes tagja*. Fennállása óta tagja volt a Magyarországi Egyházak *Ökumenikus Tanácsának* és a tanács tanulmányi bizottságának. Élete végéig az *egyetemes konvent és zsinat* tagjaként és jegyzőjeként működött.

6. Kállay Kálmán és Tóth Endre barátsága

Kállay csendességet, békességet szerető ember volt. A barátságot annak evangéliumi mélysége szerint ápolta. Kállay Kálmán és Tóth Endre pályája, munkaköre sok ponton évtizedekig azonos volt. Kapcsolatukra a kölcsönös szeretet, tisztelet és egymás megbecsülése jellemző. Tóth Endre „bensőséges, őszinte barátjának” nevezte.²⁶³ Nehéz kinyomozni, hogy hol és mikor kezdődött ez a barátság. Nem elképzelhetetlen, hogy akkor, amikor Kállay helyettes tanári kinevezést kapott Pápára 1920. szeptemberében, s a főiskolán tanított 1921. április 25-ig. Hiszen ekkor már Tóth Endre javában készült utrechti ösztöndíjára és a tőle 10 évvel idősebb héber tudóstól bizonyára nem kevés útbaigazítást kapott. Tény viszont, hogy a családjával Bloewendaalba szabadságra érkező Kállay azonnal levelet írt „A. Tóth cand. theol”-nak. Életviteléről, tanulmányairól kérdezi és kéri, írja meg van Leeuwen professzor pontos címét, hogy közbenjárhasson Gál Bandi érdekében.²⁶⁴ Kállay számon tartotta tanítványát, tudta a címét s Tóth Endre levelére válaszolva kérte, hogy értesítse Gaált, minden tőle telhetőt megtesz érte van Leeuwen és H. Visscher professzoroknál. Aggodalmát is megosztja földijével, s közli, hogy kislánya régi gyomorbaja egy hetes hollandiai tartózkodás után akuttá vált, sürgős operációra van szükség. Kedves édesapjának szeretetteljes üdvözlését küldi és Isten vezetését kéri a Tóth Endrével együtt tanuló ösztöndíjasokra.²⁶⁵

1934-ben már mint a Pápai Református Theológiai Akadémia igazgatója levélben keresi fel Tóth Endre Kállay Kálmánt. „Theológiai tanári karunk dr. Antal Géza püspök úr közelgő tíz éves püspöki jubileumára egy értekezés kötetet szeretne kiadni, amelyben többek között theológiánk volt és jelenlegi tanárai is közreműködnének. Tisztelettel kérem kedves Kálmán Bácsit, hogy e vállalkozásunkban közreműködni szíveskedjék s egy e célra alkalmas theolo-

²⁶¹ Uo. 3.

²⁶² Kivonat a tiszántúli református egyházkerület Debrecenben, 1933. november 21-22. napjain tartott közgyűlése 219. számú jegyzőkönyvéből. A jegyzőkönyvi kivonat Kállay Ferenc birtokában van.

²⁶³ Tanári kari jegyzőkönyv. 102/1950. november 23. Tóth Endre dékán köszönti a hatvan éves Kállay Kálmánt. TtREL II.2.a.

²⁶⁴ Kállay Kálmán levele Tóth Endrének. Bloewendaal, 1923. május 2. Kézirat. TtREK R.4299.

²⁶⁵ Kállay Kálmán levele Tóth Endrének. Bloewendaal, 1923. május 8. Kézirat. TtREK R. 4299.

giai értekezését hozzám eljuttatni méltóztassék.”²⁶⁶ Kállay ebben az évben Debrecenben adta ki az „Izráel első három királya a Koránban és a mohamedán legendákban” című munkáját.

Tóth Endre egyetemi magántanári habilitációja iránti kérvényét és okmányait Kállay Kálmán dékánása idején adja be a debreceni egyetem hittudományi karára tiszteletteljes levél kíséretében. Ebben már előre közli próbaelőadása címét is: „Egyházi helytörténetírás a dunántúli református egyházkerületben.”²⁶⁷ Kállay Kálmán jóindulatú segítsége feltételezhető, hiszen Tóth Endre már 1942. május 6-án egyetemi magántanár.

Nem kis része volt Kállay Kálmánnak abban, hogy végül is a debreceni egyetem egyháztörténeti tanszékének Tóth Endre lett a tanára. Az 1946. december 7-én a tanszékre történt jelölés folyamán a kari tanácskozás jegyzőkönyve szerint „Kállay Kálmán lelkiismeretére hallgatva kötelességének tartotta nyíltan megmondani, hogy az első helyre a különben nagyon értékes dr. Bodonhelyi Józseffel szemben a még értékesebb dr. Tóth Endrét tartja alkalmasnak. Indokolja ezt dr. Révész Imre teljesen objektív szakvéleményével, aki már az előbbi pályázat kapcsán kijelentette, hogy az összes szóbjárható jelöltek közül még akkor is fölébe helyezné dr. Tóth Endrét az összes komolyan szóba jöhető versenytársaknak, ha nem lenne karunk doctora és magántanára. Úgy véli, hogy a karnak erre is figyelemmel kell lennie.”²⁶⁸

Tapintatos figyelemfelkeltés fedezhető fel Tóth Endre egyik Pápára, a teológia dékánjának küldött levelében. „Engedd meg, hogy szíves figyelmedbe ajánljam, hogy Dr. Kállay Kálmán bátyánk október 11-én tölti be 60. életévét. Úgy gondolom, hogy annál a szeretetteljes viszonynál fogva, amelyben ő Pápán van, jól esnék neki, ha üdvözlő sorokkal keresnéd fel őt. Jelenleg Bibliát fordít Pesten, de a hét végére, mire haza jön, ide érkezhetsz a Te leveled is!”²⁶⁹ Az évfordulón a debreceni akadémia dékánja szeretetből fakadó szavakkal köszöntötte a Kartársat, Testvért és Barátot. Ábrázolta „egy változatos, sok áldott eredményt magában rejtő, tömör megpróbáltatást és keserűséget is elviselni kényszerült pályafutás legnehezebb és legmostohább körülmények által is meg nem tört alkotókészségét. Kállay Kálmán sokaké volt eddig is. És mindenkinek szolgált, használt. De talán nyugodtan mondhatjuk, hogy családján kívül, - vagy még az övéi megrövidítésével is, - elsősorban a miénk volt: a debreceni hittudományi karé, egyetemé, kollégiumé, diákjaié, s ezeken keresztül is a magyar református egyházé, a theologiai tudományé, Istené!”²⁷⁰

7. Tanítványai

Végül levélrészletek valljanak a múlt tanúiként arról, hogyan értékelte a tanárt a tanártársaság lett tanítvány, - illetve hogy miként emlékeznek professzorukra azon növendékei, akik stipendistákként fejezték ki hálájukat az őket tudományos életre elindító mesterük iránt.

Kállay Kálmán 60. születésnapján levélben köszöntötte meg a dékán tolmácsolásában kifejezett tanári kari köszöntést. Tóth Endre - mint egykori tanítvány - volt a levél címzettje. „Eddigi

²⁶⁶ Tóth Endre levele Kállay Kálmánnak. Kézirat. Pápa, 1934. augusztus 13. TtREK R. 4300.

²⁶⁷ Tóth Endre levele Kállay Kálmánnak. Pápa, 1941. március /nap megjelölés nélkül/. Kézirat. TtREK R. 4300/9.

²⁶⁸ Tanári kari jegyzőkönyv. 177/1946. december 7. TtREL II.2.a.

²⁶⁹ Tóth Endre levele Benedek Sándornak. Debrecen, 1950. október 11. Kézirat. TtREK R. 4300.

²⁷⁰ Tanári kari jegyzőkönyv. 102/1950. november 23. Tóth Endre dékán köszönti a 60 éves Kállay Kálmánt. TtREL II.2.a.

életemnek fele telt el abban a testvéri munkakörben, amelyben az Ő kegyelméből most is munkálkodhatok. Ez alatt a hosszú idő alatt Isten megengedte érnem azt, hogy az évek során nem is egy kedves, régi tanítványomból: kollegám, munkatársam - s ami ennél több - bensőséges, őszinte barátom is lett. Ezek közé sorolhatom Istennek hála Főtiszteletűségedet is, akitől szintén mindig csak megértést, jóságot és szeretetet kaptam cserébe az enyéért.”²⁷¹ Módomban állt tanulmányozni az elmúlt évtizedek tanári kari jegyzőkönyveit. Bátorsággal tanúsíthatom, kevés ilyen és ehhez hasonló részlet húzódik meg a jegyzőkönyvek lapjain, amely vall emberségről, felebaráti szeretetről és megbecsülésről.

Tamás Ferenc elberfeldi ösztöndíjasként 1936-ban így fejezte ki levelében professzora iránti köszönését. „5 év elég hosszú idő Isten kegyelméből arra, hogy az ember megérezze az igaz keresztyéni szeretet sugárzását. Professzor Úr szívéből minden fiú sokat kapott, de én még inkább hálás vagyok, mert nagyon sokat kaptam. Professzor Úr példája nyomán szeretnék majd cselekedni én is azok között, ahova a jó Isten kegyelme állít.”²⁷²

Aberdeenből 1931-ben Farkas Pál számolt be Kállay Kálmánnak levelében életéről és tudományos eredményeiről. Farkas két évi munkája nyomán szerzett teológiai doktorátust. Haza térése előtt írja egykori tanárának: „De jó lenne bemenni Professzor Úrhoz, megállni a küszöbön és megmutatni, hogy nem tékozló fiúra lelt a szeretet. De így csak ebben a levélben tudom megköszönni az útravaló hamuba sült pogácsát. Az öreg diák meghajtja fejét.”²⁷³ S meghajtotta akkor is, mikor a család kérésére több mint negyed század múlva, 1959. július 18-án nagyra becsült professzora koporsója fölött az egykori diák hirdette a Zsoltárok könyve 103. része alapján a vigasztalás és a feltámadás evangéliumát.

A Kállay család féltve őrzött emlékei közé tartozik a tanítványi szeretet és megbecsülés egyik hiteles dokumentuma, egy a professzoruk névnapjára írt - jóllehet hely és évszám megjelölése nélküli - köszöntő. „Tisztelettel kérjük, méltóztassék megengedni, hogy írásban fejezhessük ki az egész teológus ifjúság tisztelettel és szeretettel teljes jókívánságait. A Mindenható Isten gazdag áldását kérjük Professzor Úrra, egész életére és minden munkájára. Az Ő kifogyhatatlan kegyelme engedje meg, hogy Professzor Úr még sokáig végezhesse a felnövekvő lelkipásztori nemzedék nevelésének áldozatos munkáját Anyaszentegyházunk javára és Isten dicsőségére.”²⁷⁴

²⁷¹ Tanári kari jegyzőkönyv. 102/1950. november 23. TtREL II.2.a.

²⁷² Tamás Ferenc levele Kállay Kálmánnak. Kézirat. Elberfeld, 1936. február 29. A levél Kállay Ferenc tulajdonában van.

²⁷³ Farkas Pál levele Kállay Kálmánnak. Kézirat. Aberdeen, 1931. június 2. A levél Kállay Ferenc birtokában van.

²⁷⁴ A teológus ifjúság levele Kállay Kálmánnak. H.é.n. A levelet aláírták többek között: Kerekes János, Juhász Sándor, Eszenyi Lajos, Baráth István, Lajos Mihály, Lukácsi Gyula, Hajdú Sándor, Nagy István, Tariska Zoltán, Szathmáry Lajos, Török Ede, Zimányi József, Hermán Tibor, Berényi József, Szöllősy László, Adorján István, Bán István, Bütösi János, Arató Ferenc, Fehér Ákos, Nánási Mihály. A levél Kállay Ferenc tulajdonában van.

9. MAGYAR GYERMEKMENTŐ AKCIÓ HOLLANDIÁBAN /1920-1930/²⁷⁵

A holland és magyar nép testvériségének egyik ékes bizonyítéka volt a hollandiai gyermek-üdültetés, a magyar népnek az I. világháborút követő szenvedéseiben és megpróbáltatásaiban nyújtott segítség. 1920. február 8-tól kezdve három és fél éven át magyar gyermekek sokasága részesült holland családok vendégszeretetében.

Az akció kezdetén a hollandok döntően a rászoruló gyerekek vendéglátásával segítettek. Az Országos Gyermekvédő Liga gyermekmentő és külföldi üdültetési akciójával kapcsolatban a külföldre küldött gyermekek számáról készített kimutatás szerint 1920-1930 között 28.563 gyermek jutott ki Hollandiába.²⁷⁶ Játszva sajátították el a holland nyelvet s a haza tértek szülei közül sokan évtizedekig kapcsolatban maradtak a holland nevelőszülőkkel és családtagjaikkal. 1928. augusztus 5-10 között a magyar állam és egyházak képviselőiből álló küldöttség köszönetet mondott Hollandia nagy városaiban a segítségért.

A gyermekakciók idején keletkezett **W.A. Dekker** lelkész barátsága a Magyarországi Református Egyház vezetőivel s ösztöndíjasaival. W.A. Dekker jól megtanult magyarul, a magyarság ismerője és lelkes barátja lett. A debreceni egyetem díszdoktorai sorába fogadta. Lefordította hollandra Forró Imrének a franekeri egyetemről írt tanulmányát és a franekeri magyar diákság levelezését.²⁷⁷

1918 őszén Magyarországnak olyan kiemelkedő felkészültségű személyek szolgálataira volt szüksége, akik kapcsolatteremtő karizmával háborúban vesztes országunknak hathatós segítséget tudtak kieszközölni külpolitikai és egyházpolitikai téren egyaránt. Kapcsolatba kellett lépniük a különböző református egyházakkal, világszervezetekkel, a magyar egyház jövőjét illető kérdések megvitatására. Feladatuk volt az itthoni rászoruló, lelkészözvegyek- és árvák gyermek és egészségügyi intézmények részére adománygyűjtés, a hosszabbtávú rendszeres támogatás megszervezése és a gyermekmentés megindítása, folyamatos biztosítása. Hollandiába olyan férfiakat küldtek, akik, jól ismerték az ország történelmét, népe mentalitását, az egyházi és vallási viszonyokat s honosak voltak a diplomáciai, egyházkormányzati és társadalmi körökben. Antal Géza, Kállay Kálmán, Sebestyén Jenő nagyhatású hollandiai beszédei nyomán nem csekély összegek érkeztek Magyarországra.

1919 őszétől **Antal Géza** feleségével együtt Hollandiai előadásaiival és publicisztikai tevékenységével sokat tett a holland nemzet Magyarország iránti szimpátiájának felébresztéséért. Ebben az időben alapította meg Hágában a Holland-Magyar Társaságot, hazatérte után Budapesten a Magyar-Holland Társaságot. Mindkét egyesület segítette a két nép közti barátság elmélyítését. Számos holland irodalmi és tudományos testület kültagjának választotta meg Antal Gézát. Tudományos munkásságát több holland és német társaság tiszteletbeli tagsággal honorálta.

²⁷⁵ Elhangzott a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekciója ülésén. Sárospatak, 1998. 08. 28; RE 1997. 250-251.

²⁷⁶ Gergely Ferenc: „Száz vonat aranyvetélőként jár Európa átokverte földjén”. /Részlet a holland-magyar gyermekmentő akció történetéből, 1919-1928/. Confessio 1987. 4. sz. 12-22.

²⁷⁷ Forró Imre: Magyar diákok Hollandiában a 17. és 18. században. - Adatok a Franekeri Egyetemen tanult magyar diákokról 1623-1794. Theologiai Szemle 1989. 93.

A holland-magyar barátság nestoraként, a kapcsolatokat 45 éve építő Antal Géza 1930-ban Utrechtben kezdte meg hollandiai előadás-sorozatát van Leeuwen egyetemi tanár, a Stipendium Bernardinum curatora vendégeként. Előadásában kifejezte köszönetét a magyar nép, a református egyház s iskoláink nevében is a hollandok értünk hozott sokfajta áldozatáért, különösképpen is a múltban a hollandiai egyetemek magyar református diákjainknak nyújtott segítségéért és a nagy arányú gyermekakcióban kapott támogatásért.²⁷⁸

Antal Géza vállalt feladatát teljesítette. 1919 őszén egyházi és társadalmi vezetőkkel folytatott tárgyalásokat, s a királyi pár előtt is vázolta Magyarország és reformátusságunk helyzetét. Beszédei hatására komoly pénzösszegek érkeztek haza. Liberális elveiből következett, hogy a Hervormde Kerkhez, a nagy holland egyházhoz fűzték szorosabb szálak. „E kapcsolatokat egyfajta kultúrcserének fogta fel, ami alkalmat ad arra, hogy a két ország jobban megismerhesse egymást. A gyermeküdtetési akciót, melynek egyik előkészítője volt, humanitárius, irodalmi-fordítói tevékenységét kultúrmisszióknak tekintette. Fel sem merült benne a politikai párhuzamok, minták keresése, egyrészt mert tisztában volt azzal, hogy a két ország társadalmi viszonyai alapvetően különböznek, másrészt mert ellenezte a református egyház aktív politizálását.”²⁷⁹

A gyermekmentő akció másik kiemelkedő személyisége volt **Kállay Kálmán**. Benne Balogh Elemér /1806-1938/ pozsonyi lelkipásztor keltette fel a tudomány szeretete és egyháza iránti hűséges ragaszkodást. Ő eszközölte ki a Stipendium Bernardinumot a 20 éves ifjúnak, aki három évet töltött el az utrechti egyetemen, az 1911/12-1913/14 iskolai éveket, s egyidejűleg beiratkozott hallgatója volt a pápai református teológiai akadémiának. Mérsékelt híve volt a történelmi kriticismusnak és Kuenen, valamint Chantepie de la Saussaye irányának. „Társadalmi munkásságából kiemelkedő az Országos Gyermekvédő Liga külföldi üdtetési akciójában kifejtett tevékenysége /1921 januárjától 1925 augusztusáig/. Hollandia társadalmának minden rétegében páratlan hatást ért el rokonszenves megjelenésével, határozott és szerény férfiasságával és a holland nyelven szólás klasszikus szépségével.”²⁸⁰

A hollandiai gyermeküdtetésnek és az egész mozgalomnak szíve és lelke volt a magyar-barát, nemes szívű, őszinte és megértő *Vrandenburch házaspár*. Ők Ravasz László püspököt kérték meg, hogy küldjön egy magyar lelkészt, aki a hollandiai gyülekezeteket végigprédikálja s újra felszítja bennük a gyermeknyaraltatás ügyében a hamvadó lelkesedést. Ravasz így ír erről visszaemlékezéseiben: „Dr. Kállay Kálmánra esett a választásom, aki a feladatát ragyogóan oldotta meg. Sok gyülekezetet végigprédikált, sok új helyet szerzett s igen nagy összeget gyűjtött össze perselypénzekből.”²⁸¹ Kállay, Sebestyén Jenő és Galambos Zoltán református lelkészekkel vezető szerepet játszott az 1920-as évek elején a holland gyermek-, illetve üdtőakcióban. Az első világháború folyamán lerongyolódott vézna magyar gyermekek ezrei kaptak Hollandiában táplálékot, ruhát, gondoskodó szeretetet, testi, lelki, szellemi feltöltődést Kállay Kálmán lelkes szervezése és fáradozása nyomán. 1923-1925 között ő volt a protestáns akció fő mozgatója. Áldásos működésével 3.000 protestáns gyermeket segített Hollandiába.²⁸²

²⁷⁸ Dunántúli Protestáns Lap /Továbbiakban: DuPL/ 1930. 47.

²⁷⁹ Bérczes Tibor: A magyar Kuyper. Confessio 1984. 4. sz. 4.

²⁸⁰ Erdős Károly: D. Dr. Kállay Kálmán /1890-1959/. Református Egyház 1959. 366.

²⁸¹ Ravasz László: Emlékezéseim. Bp., 1992. 224.

²⁸² Gergely Ferenc i.m. 17.

Az 1923. március 23-i utrecht-i magyar estélyről szóló ismertetésnek az aznapi Utrechtsch Dagblad egész hasábot szánt és nagy rokonszenvvel írtak az eseményről. Kuyper Henriette a magyar konyhát ismertette és csaknem 100 darab vetített képet mutatott Magyarországról. Az estélyre sok magyar gyermeket is elvittek a nevelőszülők. Kállay március 28-i leenwardeni előadásáról az Ev. Zondagsblad április 1-én kiadott száma közölt beszámolót. A magyar teológiai tanár a helyi ev. énekkar hangversenyén tartott beszédében szólt a magyar és a fríz nép hasonlóságáról, az egykor virágzó franekeri fríz főiskoláról, mely sok magyar református diák szellemi otthona volt. Majd a hazai állapotokat ismertetve kérte, legyenek segítségül a hallgatók a magyar gyermekek megmentésében.²⁸³

A Gyermekvédő Liga hágai ügyvivője 1924. február 24-én a Külügyminisztérium vezetőjének tett jelentésében közli: „Kötelességemnek tartom Nagyságod nagybecsű figyelmét négy személyre ráterelni, kiknek neveik az odaadás, fáradhatatlan munkásság, önfeláldozás és szeretet könyvében aranybetűkkel lesznek beírva. Ezen négy személy: Dr. Kállay Kálmán, dr. Knebel Miklós, gróf Bissingen Erzsébet és Sima Klára kisasszony. Ilyen emberek sokasága indította és tartotta életben a mozgalmat.”²⁸⁴

A szemtanú hitelességével emlékezik Tót Endre Kállay Kálmánra, a gyermeknyaraltatási akció egyik főintézőjére, aki végigprédikálta és bejárta előadásaival és vetített képeivel egész Hollandiát.²⁸⁵ Az ország jótékony köreivel való kapcsolata élete végéig megmaradt. Áldások sokasága kísérte Isten hűséges szolgájának ez irányú fáradhatatlan tevékenységét. Neki jutott az a kitüntetés, hogy 1936-ban Utrechtben az egyetem 300 éves jubileumán a magyar küldöttség tagjaként hollandul mondja az üdvözlő beszédet az emléktábla leleplezésekor.²⁸⁶

Antal Gézával és Kállay Kálmánnal együtt **Sebestyén Jenő** tett legtöbbet a magyar-holland református kapcsolatok megélénkítéséért. Már 1914-ben az ő előszavával és fordításában adták ki Kuyper egyik előadás-gyűjteményét. A budapesti Mexikói úton 1916. januárjától júliusáig működött 200 ágyas holland missziós kórház vezetői - Henriette s Johanna Kuyper - és a tábori lelkész Sebestyén Jenő között személyes kapcsolat jött létre. Henriette Kuyper könyvet is írt „Magyarország háború idején” címmel. Ez indította el a holland reformátusok érdeklődését a magyar nemzet sorsa iránt. Sebestyén elhatározta, hogy Magyarországon is meghonosítja a holland szigorú kálvinisták által hirdetett világnézeti kálvinizmust. A holland kálvinizmus egyik sajátos egyházát, a Gereformeerde Kerket követte. „Református dogmatikai és etikai elveken épülő, szigorúan konfesszionális-ta, történelmi gyökerekből táplálkozó hitébredést akart és erre épülő egyházi és társadalmi megújulást, a kálvinista öntudat kialakítását és a dogmák etikai konzekvenciáinak érvényesítését. Tetteiben megnyilvánuló vallásosságot hirdetett, amelyben a hívő Isten munkatársa, aki Isten iránti hálából és nem saját dicsőségére cselekszik.”²⁸⁷

²⁸³ Tóth Endre: Holland lapokból. DuPL 1923. 89.

²⁸⁴ Gergely Ferenc i.m. 20.

²⁸⁵ Tóth Endre levele Forró Imrének. Debrecen, 1961. június 8. A Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára /Továbbiakban: TtREK/ R. 4300.

²⁸⁶ Forró Imre i.m. 101.

²⁸⁷ Csohány János: Magyar protestáns egyháztörténet 1849-1918. Debrecen, 1973. 116. Sokszorosított kompendium. Kiadta a Debreceni Ref. Theol. Akadémia sokszorosító irodája. A Debreceni Református Theológiai Egyháztörténeti Tanszékének Tanulmányi füzetek. 6. sz.

Hollandiai körútján 1921. január 5 - február 3-ig Sebestyén Jenőt 45 gyülekezet, többek között az utrechti, a groningeri, a rotterdami hívta meg előadás tartására és készséggel nyújtottak segítséget a magyar református teológiai és építő irodalom javára. Gyülekezeti szolgálatai során több helyen találkozott Hollandiában tartózkodó magyar gyermekekkel is.

Tóth Endre a gyermeküdültetésnek tanúja és segítője is volt. Sopronban szeretetvendégség keretében tartott előadásában szólt a hosszú kocsisorokból álló, száznál is több vonatról, melyek a vézna, sápadt magyar gyermekeket vitték Hollandiába. A vonatok végállomása az utrechti teherpályaudvar volt, ahol a nevelőszülők várták az apró magyarokat, nem ritkán a holland nagykövettel, aztán báró Vreden-burchhal, a gyermekakció melegszívű vezetőjével és feleségével, meg van Nes fiatal tanárral, aki a „magyarkák” ügyéért magyarul is megtanult. Ő vitte tovább a gyerekeket a tenger partján lakó nevelőszülőkhöz, az egyszerű halászbemberekhez. „A befutó vonat ablakaiban gyermekfejek. Sápadt, vézna arcocskák. Szegényes, vékony ruhában, a hosszú utazás után fázós, megriadt szemekkel tekintenek ki a peronra, hol kendőt lenget, meleg ‘dag’ kiáltásokat hallat a várakozó publikum. Majd jön a vonatparancsnok, dr. Neugebauer főorvos úr, ki legalább százszor megtette az utat Magyarország és Hollandia között...”²⁸⁸ A fehér ruhás, zöld fejkendős gyermekvédő liga-hölgyek vezetésével adták át a gyermekeket nevelőszüleiknek. Volt köztük gyáros is és szegény munkás is. Ras úr Utrechtben az utóbbiak közé tartozott, aki buzgó templomjáró volt családjával. Tenyerükön hordozták a maguk kis magyarját, egy újpesti gyári munkás 8-9 éves kisfiát.

Az utrechti ösztöndíjas teológusok segítségét a gyülekezet tagjai főleg a kicsinyek beilleszkedési gondjai miatt vették igénybe. Tóth Endre ily módon lett a Ras család vasárnapi vendége több hónapon át. Többször kellett „diplomáciai bonyodalmakat” megoldania a gyermekek és a nevelő-szülők között. Volt aki nem akart szót fogadni, nem akart enni, nem akart tanulni, kigúnyolta az öreg nevelőszülőket s volt akit haza kellett küldeni. A Comite vezetőjénél jártak el olyan „szülők” kéréssel, akiknek más vitte el a „gyermekét”. Szolgálatokkal a bernardisták hidat képeztek Hollandiában a segítségre szorult gyermekek és hazájuk között, de éppen ennek nyomán ismerték meg jobban a holland családok belső életét is, s támogatókra találtak bennük megterhelő munkájuk közben, távol kedves szeretteiktől.²⁸⁹

A gyermekmentő akcióban résztvevőknek áldássá lett a hollandiai élet: a nagyszerű családi légkör és a komoly puritán szellem. „A gyermekek testi ellátása mellett a lelki nevelésről való gondoskodás a jó holland nevelőszülők legfőbb gondja volt. Gyermekeink kitűnő példáit kapták az istenfélelemnek, szívességnek, megbízhatóságnak, becsületességnek”.²⁹⁰

²⁸⁸ Tóth Endre: Hollandiai emlék. Kézirat. 1-7. Sopron, 1931. TtREK R. 4326. Elhangzott a soproni evangélikus gyülekezet szeretetvendégségén. /A pápai Evangélikus Leányegyesület magyar estjén „A hollandi gyermekvonatok” címmel tartott előadást Tóth Endre. A Pápai Református Főiskola Értesítője 1931/32. Pápa, 1932. 23. A Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára. Jelzet nélkül./

²⁸⁹ Uo. 5.

²⁹⁰ Rácz Lajos: Sebestyén Jenő, a szerkesztő és publicista. In: Emlékkönyv Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulójára. Szerk. Ladányi Sándor. Bp., 1986. 120.

10. A PÁPAI KÜLMISSZIÓI CSOPORT TÖRTÉNETE

- A Magyar Evangéliumi Keresztyén Missziói Szövetség pápai csoportjának története a titkári jelentések tükrében /1925-1936/- ²⁹¹

„Azok a lelkek, akik felelősséget éreznek magukban Isten országa iránt, lehetetlen, hogy érdeklődéssel ne forduljanak a misszió ügye felé. Nekünk, akik keresztyénségben születtünk, akiknek gyermekkorunk óta van alkalmunk megtapasztalni Isten csodálatos szeretetét Szent Fia világra küldésében, szinte elképzelhetetlennek tűnik fel, hogy óriási számban vannak a földön Isten teremtményei, akik Isten nevét és az Ő szent Fiát nem ismerik, hanem sötétségben járnak a földi siralom útját... De az Isten Lelke munkálkodik s küld alkalmas férfiakat az ő munkájának elvégzésére.”²⁹² Ezekkel a gondolatokkal kezdődött a titkári beszámoló a Magyar Evangéliumi Keresztyén Missziói Szövetség pápai csoportjának első közgyűlésén.

Az egyház lényege abban áll: engedelmeskedik-e Krisztustól kapott küldetésének? A Máté 9,35 - 10,1 alapján tartott igehirdetésében így fogalmazta meg a Magyar Evangéliumi Keresztyén Missziói Szövetség pápai csoportjának titkára a misszió lényegét: „A misszió nem más, mint Jézus szertejárása s a tanítványok kiküldése. Jézus munkálkodott és munkálkodik. A Szentlélek elküldése óta munkáját a tanítványok hosszú nemzedéke végzi. Az egész történelem nem más, mint egy nagy misszió: Jézus munkálkodása emberek által.”²⁹³

Makkai Sándor 1938-ban megjelent „Az egyház missziói munkája” című műve az alábbi alcímmel jelent meg: - Az egyház történeti képe, élete, tevékenységei. A pásztori misszió. A gyülekezeti misszió. A külmisszió -. Eszerint a „világmisszió közel negyven-ezer keresztyén gyülekezetet hozott létre, melyeknek közösségében nyolc és fél-millió lélek hirdeti a Megváltó Krisztus dicsőségét. Ideszámíthatjuk az önállósult amerikai néger keresztyénség kilencmillió tagját s ezzel együtt tizenhét és fél-millióra tehetjük a misszió krisztusi parancsának jelenleg élő gyümölcsözését. A protestáns misszió a maga eredményét tulajdonképpen az utolsó másfél század alatt érte el. Körülbelül harminc-ezer kiküldött munkásával /lelkészek, orvosok, diakónusok, férfiak, nők/ szemben a bennszülött új keresztyének közül százötven-kétezer missziói munkás szolgálja testvérei között Krisztus ügyét.”²⁹⁴

A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1858-tól sokat foglalkozott az egyház meggyógyításának kérdéseivel. Sokak véleménye szerint az egyházat csak a belmisszió segítségével lehet meggyógyítani. Filó Lajos, a tudós nagykörösi lelkipásztor szerint „az egyház valóságos baja az élettelenség. Ennek megelőzésére meg kell teremteni azokat a feltételeket, amelyek mellett a belmisszió eredményes lehet. E feltételek között a legfontosabbak: 1. a hitbuzgó munkás keresztyénség, 2. a pénz, 3. egyházfegyelem. Az eszközök: 1. vasárnapi iskola, 2. mentőházak

²⁹¹ Előadás egyháztörténeti szakkonferencián a Lévay Gimnáziumban. Miskolc, 1998. 06. 17.

²⁹² Tóth Endre: Titkári jelentés a Magyar Evangéliumi Keresztyén Missziói Szövetség kebelén alakult pápai csoport /Továbbiakban: Titkári jelentés/ Első évi működéséről. Felolvastatott a csoport 1926. március 5-én tartott közgyűlésén. Kézirat. A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára. /Továbbiakban: TtREK / R. 4322 1.

²⁹³ Tóth Endre: Prédikációvázlat Mt 9,35 - 10,1 alapján. Kézirat. É.n. TtREK R. 4306.

²⁹⁴ Makkai Sándor: Az egyház missziói munkája. Bp., 1938. 354k.

/otthonok/, 3. vándorprédikátorok.”²⁹⁵ A belmisszió fogalma alatt először tehát gyakorlati szeretetmunkát értettek, s csak később a hitből származó újjászületés hirdetését.

A Reformáció című lapban „Kálvinista belmisszió” címmel 1922 júliusától folytatásokban megjelent cikksorozatban ismertették a belmisszió ügyét. Eszerint a kálvinista belmisszió három féle lehet: 1. A kálvinista öntudatra támaszkodó; 2. Kálvinista theologiai alapokon nyugvó; 3. Gyakorlati munkájával kálvinista egyház szolgálatában elhelyezkedő.²⁹⁶

A kálvinizmus felekezeti missziójáról Nagy Géza készített értekezést 1933-ban, amikor a mintegy 300 milliós római katolikus felekezet mögött a protestánsok lélekszáma megközelíti a 205 milliót. Az erdélyi egyháztörténész vallomása szerint: „az egyháztörténet tanulmányozásánál valósággal megdöbbent engem az a missziói hév, az a feszítő expanzív erő, amelyik régi református őseinket lelkesíti. Kálvin nagy csendben de halálos elszántsággal, emésztő munkával építi ki egy új, nagy világegyház kereteit, hogy aztán tanítványai Béza és a dordrechti atyák élettel, tartalommal töltsék meg azt.”²⁹⁷ Majd részletezi a szerző Kálmán-csehi, Méliusz, Szegedi Kiss István, aztán a Rákócziak missziós tevékenységét. Erdély vonatkozásában meghatározó Forró Miklós, Geszti Ferenc, Rhédey János, Bethlen Miklós, Dániel István missziós tevékenysége.²⁹⁸

Az „evangélizációs és egyesületi tevékenység Nyugat felől került be az országba, míg nem a kilencvenes években egy nagyobb csoport igen aktív keresztyén vette kezébe a belmisszió ügyét, és évtizedekre az egyházi élet előterébe helyezte.”²⁹⁹ Révész Imre szerint az egyház visszahódító munkájának legfőbb eszköze a belmisszió. Hazánkban ennek gyökerei a pietizmusba nyúlnak vissza. A skót református szabad egyház missziója az ország fővárosában gondviselészerű szerepet töltött be. „Nemcsak tulajdonképpen célján munkálkodott sok sikerrel, hanem mindenféle más hitébredési mozgalomnak, evangéliumhirdető és szeretetmunkának is egyik hatalmas kovásza lett a magyar protestánság között. Az innen és máshonnan vett evangéliumi hatások főképp a kilencvenes évek elejétől kezdve egyre erősödő hullámmást támasztottak a főváros, utóbb a vidék protestáns közönségének lelki életében.”³⁰⁰

²⁹⁵ Bíró Sándor, Bucsay Mihály, Tóth Endre, Varga Zoltán: A Magyar Református Egyház története. Bp., 1949. 384.

²⁹⁶ Ismerteti Tóth Endre: Részletek XX. századi egyháztörténetünkből. Kézirat gyanánt. Sokszorosította a Debreceni Református Theológiai Akadémia jegyzetkészítő irodája. Debrecen, 1960. 20.

²⁹⁷ Nagy Géza: A kálvinizmus felekezeti missziója. Kálvinista Világ. 1933. június 30. Közli Németh Pál /szerk./: Magyar református önismereti olvasókönyv. Bp., 1997. 84.

²⁹⁸ A bel- és külmisszió történetének tömör foglalatát lásd: Warga Lajos: A keresztyén egyház történelme III. Sárospatak 1908. 644 - 662; Révész Imre: Egyháztörténelem. Debrecen, 1936. 6970; Bíró Sándor, Bucsay Mihály, Tóth Endre, Varga Zoltán: A Magyar Református Egyház története. Bp., 1949. 383-408; Csohány János: Magyar protestáns egyháztörténet 1849-1918. Debrecen, 1973. 102-109; Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon. Bp., 1985. 222-227; Beliczay Angéla: „Engem várnak a szigetek.” Tizenöt év a pápuák között. Molnár Mária élete és vértanúhalála. Bp., 1987; Anne-Marie Kool: Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmissziói mozgalom /1756 - 1951/. I. kötet. Bp., 1995. A Kárpátaljai Református Egyház belmissziói és külmissziói tevékenységéről kiváló összefoglalást közöl Fritz Peyer - Müller : „A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között - kitekintéssel a jelenre” Budapest, 1994. című doktori dolgozatában.

²⁹⁹ Bucsay i.m. 222.

³⁰⁰ Révész Imre: Egyháztörténelem. II. Középiskolák VII. osztálya számára. Debrecen, 1944. 69.

Az 1928-ban megnyílt zsinat missziói törvénytervezetében megállapította, hogy „a belmissziói és külmissziói munka csaknem teljesen független egyesületek kezében van, amelyeknek vezetői viszont csaknem kizárólag egyházunk lelkészei és tanítói s még sincs meg az egyházzal a lelki kapcsolat s a kívánt együttműködés.”³⁰¹ Az 1928-1933. működő zsinat munkájaként született meg a missziói törvény, s így a misszió végre beépült az egyház életébe. „A belmisszió református szempont szerint: egyházi munka, s ha már az egyház lelkészei vették kezükbe azzal a céllal, hogy beépítsék az egyház életébe, - akkor világos, hogy először a református hitvallási elvek szerint kell azt tenniük, - másrészt hogy az egyházi belmisszió-
nak az egyházban, az egyháztagok között kell folynia.”³⁰²

1. A Magyar Evangéliumi Keresztyén Missziói Szövetség

A magyar ébredés budapesti ágának kezdeményezésére fordult a magyar reformátusság figyelme a külmisszió felé. „1900 óta egy külmissziói bizottság, buzgó világi ifjak a református ifjúsági egyesület táborából igyekezett előre vinni a külmisszió ügyét, és előkészítette a talajt a missziói szövetség megalapítására.”³⁰³ 1903. május 1-én Fleischer Gyula vezetésével egy csoport fiatal megalapította a Magyar Külmissziói Szövetséget, amely később a Magyar Evangéliumi Keresztyén Missziói Szövetség nevet vette fel. Fleischer Gyula fővárosi ügyvéd-jelölt a budapesti Református Ifjúsági Szövetség második főtitkára, az Ébresztő szerkesztője volt.³⁰⁴ Az Ébresztő rendszeresen közölt külmisszióval foglalkozó cikkeket. Fleischer titkári jelentésében közli: „Ha a hit szárnyain a jövőbe tekintünk, messzi térséget látunk felnyílni. Feldobban szívünk a nagy gondolatra, hogy magyar protestáns keresztyének el fognak indulni a világ távoli részén élő pogányoknak a megfeszített és feltámadott Krisztust hirdetni.”³⁰⁵

A Szövetség a pogányok, főleg a mohamedánok közti misszióra kívántak magyar munkásokat felkészíteni és kiküldeni. „Nagy mértékben hozzájárult a külmisszió népszerűsítéséhez. Tagjai előadásokat, ünnepélyeket és imaheteket rendeztek. Támogatták és kibővítették a ‘Hajnal’ című lapot, amely szintén komoly szolgálatokat tett a misszió ügyének.”³⁰⁶ Az ország területén a lelkészek sok helyen bevezették a házi áhítatokat, rendszeres lelkigondozó munkába kezdtek és az egyházközségben hozzáfogtak a hívek meglátogatásához. A Missziói Szövetség nyilvános gyűléseket szervezett, adományokat gyűjtött, könyvtárakat tartott fenn és irat-missziót folytatott.³⁰⁷ „A Magyar Evangéliumi Keresztyén Missziói Szövetség a skót misszió segítségével széleskörű propagandát folytatott, vallásos estéket, imaheteket, előadásokat tartott a külmisszióról és magyar misszionáriusok kiképzését tűzte ki célul.”³⁰⁸

³⁰¹ Tóth Endre: Részletek XX. századi egyháztörténetünkől. Teológiai kurzus. Debrecen, 1960. 59.

³⁰² I.m. 60.

³⁰³ Anne-Marie Kool: i.m. 197-198; A szerző részletes összefoglalást közöl a szövetség munkájáról és történetéről.

³⁰⁴ Koczogh András: Emlékeim a KIE 60 éves múltjából. Bp., 1943. 19.

³⁰⁵ Fleischer Gyula: Titkári jelentés. Ébresztő 1903. 69.

³⁰⁶ Bíró Sándor, Bucsay Mihály, Tóth Endre, Varga Zoltán: i.m. 398.

³⁰⁷ Bucsay Mihály: Evangélizációs és diakónia. Belmisszió és egyháztársadalmi egyesületek. In: Tanulmányok a Magyar Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből. Szerk.: Bartha Tibor és Makkai László. Studia et acta ecclesiastica. V. Budapest, 1983. 233.

³⁰⁸ Csóhány János: Magyar református egyháztörténet 1849-1919. Teológiai kurzus. Debrecen, 1973. 103.

A szövetség alapszabályában rögzítette az evangélium terjesztését a világ minden népei között. A szövetség alapja Jézus Krisztus evangéliuma. A külföldön élő magyarok lelki-gondozására is tekintettel kíván lenni. Munkájának külső eszközei: nyilvános gyűlések és ünnepélyek az ország bármely részén, önkéntes adományok gyűjtése belföldön és külföldön, lapok és könyvek kiadása, terjesztése és árusítása, saját helyiség, könyvtár.³⁰⁹ Feladatuknak tartották: „/1/ A magyar keresztyének által kiküldött missziói növendékekről és kiküldendő misszionáriusokról gondoskodni, /2/ a meglévő és keletkezendő honi külmissziói munkákat erősíteni, /3/ országszerte a külmisszió ügyei iránt érdeklődést kelteni, /4/ magyar missziói iskolát és magyar missziói társulatot előkészíteni.”³¹⁰

A Missziói Szövetség ébren tartotta a missziói felelősség érzését a Magyar Református Egyházban. Megkísérelte magyar misszionáriusok külföldi intézetekben való kiképzését. Segítette Kunst Irén és Pauer Irma misszionáriusnőket, hogy lehetővé legyen misszióba való küldésük. A Bethánia Egylet és a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület is támogatta a Szövetség munkáját. Misszionáriusaink közül Pauer Irma Egyiptomban, Kunst Irén Kínában, Döbrössy Lajos a bulgáriai mohamedánok között, Molnár Mária Óceániában, Vasel Matild vak kínai lányok között, Horváth Gabriella Jáva szigetén, Babos Sándor és felesége Mandzsuriában munkálkodtak.³¹¹

2. A pápai külmissziói csoport

A pápai külmissziói csoport 1925. évi működéséről 1926. március 5-én közgyűlés keretében hangzott el a sorrend szerint első titkári jelentés. A szerző vallomása szerint „nehéz és fáradságos munka az Ige terjesztése, de gyönyörűséget ad a munkásnak s mindegyik vallja Pál apostollal ‘semmit sem gondolok, még az én életem sem drága nékem, csak hogy elvégezhessem az én futásomat örömmel, és azt a szolgálatot melyet vettem az Úr Jézustól, hogy bizonyosságot tegyek az Isten kegyelmében evangéliumáról. Csel 20,24/.”³¹²

Miután a Pápai Missziói Szövetség intézőbizottsága 31 tagot igazoltnak jelentett ki, megtartotta a csoport 1925. február 22-én alakuló ülését 21 rendes és 10 pártoló taggal, „hogy imádságaival és adományaival bekapcsolódjék az egyetemes keresztyén misszió munkájába.”³¹³ Az alakuló gyűlés a csoport vezetésére a következő tisztikart állította: elnök: Pongrácz József teológiai akadémiai tanár, pénztáros: Walther Gyula nyugalmazott postafőtitkár, ellenőr: Hatvani Lajosné, jegyző: Schneller Ferenc könyvkereskedő, titkár: Tóth Endre teológiai akadémiai helyettes tanár, választmányi tagok: Pongrácz József, Pongrácz Józsefné, Vass Vince, Cseh-Szombathy László egészségügyi tanácsos.

Vass Vince főiskolai igazgató kezdeményezésére alakult helyi missziói csoport minden hónap utolsó péntekjén tartott imaórát. Nyolc alaklommal az elnök, egy - egy alkalommal Csizmadia Lajos és Victor János teológiai akadémiai tanár, és Pongrácz Józsefné végeztek igeszolgálatot. Az imaórákon jelenlévők száma 15-38 között ingadozott. A vezetők a textus alapján ismer-

³⁰⁹ Forgács Gyula: A belmisszió és cura pastoralis kézikönyve. Pápa, 1925. 274-275.

³¹⁰ A Magyar Evangéliumi Keresztyén Missziói Szövetség Alapszabálya 1904. május 15. Zsinati Levéltár 12f/1d.

³¹¹ Makkai Sándor i.m. 354.

³¹² Első Titkári jelentés. I.m. 1.

³¹³ Makkai Sándor i.m. 354.

tettek egy-egy missziói munkamezőt a tagok tájékoztatására, hogy az imádságokat egy közös gondolat felé tereljék. Rámutattak más keresztyén népeknek a misszió érdekében kifejtett munkásságukra is. Az első titkári jelentés egy a mohamedánok között működött misszionárius tevékenységéről is részletes vázlatot ad. A szerző Henry Martinról szóló előadását 1932. november 29-én a Református Igehirdetőnek is elküldte.³¹⁴

A pápai külmissziói csoport munkájáról az 1925-1936-ig terjedő időszakra vonatkozóan hat titkári jelentés maradt meg³¹⁵ az írógéppel készített tizedik jelentés kivételével a szerző szép kéziratában. Ezek jól tükrözik, hogy mikor mivel foglalkozott a csoport, milyen szempontok szerint vezette a havonkénti gyűlést az elnök, illetve az elnökön kívül kik vezették még a gyűléseket, amik fő célja volt a közös igetanulmányozás, a misszió céljaira történő adakozás és az imádkozás, amiről azt írja második jelentésében a titkár: „A csoport tagjai mindannyian meg vannak győződve arról, hogy éppen ezáltal tehetnek legnagyobb szolgálatot a misszió ügyének, de egyúttal saját maguk keresztyénségének is. Az imádság gyakorlása mindig igen jó iskolának bizonyul mindenki élete számára,...hogy feltámadjon bennünk a részvét és felelősségérzet pogány testvéreinkért.”³¹⁶ Ugyancsak ebben a jelentésében számol be a titkár arról, hogy a Szövetség központi elnöke és a Hajnal felelős szerkesztője Br. Podmaniczky Pál tanulmányban dolgozta fel a külmisszió tudományát, olyan munkát írt magyar nyelven, amilyen még nem volt. A szerző 1926-ban szerzett a debreceni egyetemen teológiai doktórátust.

A pápai külmissziói csoport jelentésében ismételten Isten iránti hálával szól a titkár Molnár Mária külmissziói szolgálatáról. Nagy jelentőségű volt az 1926. év a magyar misszió történetében. Molnár Mária megbízatást kapott, hogy elinduljon a vademberek közé Mánusz szigetére. A csoport tagjai buzgón imádkoztak a misszióért s a misszionáriusokért, és adományaikat is eljuttatták oda, ahol a magyar misszionáriusnő utazását előkészítették. A külmissziói terület eseményeiről a havonként megjelenő Hajnal tájékoztatta a csoport tagjait. Visszatérő imatémájuk, hogy felelősséggel tegyenek eleget a külmisszió terén rájuk háruló köteleességeknek. „A cél, amire vállalkoztunk: imádságunk harcba vitele a sötétségben élők megtartásáért s a magunk áldozatfilléreinek bőséges áradásáért, hogy még kitartóbb adakozó lelket vigyünk misszionáriusaink megsegítésére, mert miközben mi itt csöndben imádkozunk, a missziói területeken megpróbáltatások közt folyik a küzdelem.”³¹⁷

A pápai egyházközség belmissziós tevékenységéről tudósít a Dunántúli Lap egyik szerkesztőségi cikke 1926-ban. A gyülekezet Hitélet Gondozó Bizottsága a hitélet erősítése céljából előadásokat szervezett vasárnaponként. Április 11-én „Krisztus a történelemben” címmel Tóth Endre teológiai tanár tartott előadást.³¹⁸

³¹⁴ Vö. Református Igehirdető 1933. 36 - 40.

³¹⁵ A jelentések közzétételének dátuma és jelzete: Első: 1926. március 5. TtREK R. 4322; Második: 1927. november 25. TtREK R. 4301/5; Ötödik: 1930. február 28. TtREK R. R 4301/3; Hatodik: 1931. március 27. TtREK R. 4298/9/35; Tizedik: 1935. szeptember 27. TtREK R. 4223; Tizenegyedik: /é.n./ DREK 0.12304/26/b.

³¹⁶ Második Titkári jelentés. 2k.

³¹⁷ Ötödik Titkári jelentés. 1.

³¹⁸ Dunántúli Protestáns Lap 1926. 11. 52. Az előadás teljes terjedelmében is megjelent „Jézus a történelemben” címmel a Református Egyház és Iskola 1937. 10. sz. 2-3; és 11.sz. 1-2. lapjain.

Ötödik jelentésében megvonja a pápai külmissziói csoport tikára az elmúlt esztendő mérlegét. Összejöveteleiken megemlékeztek a külmissziói területeken folyó munkákról, a misszió történetének egyes részeiről s a misszionáriusokról. Megállapítja, hogy „elnökünk ismertetésében felvonultak előttünk: Korea, Sziám és Afrika különböző területei, egy alkalommal belmissziói előadásban vontunk kapcsolatot a kül- és belmisszió azonos érdekei között, egyszer pedig a Brit- és Külföldi Bibliaterjesztő Társulat 125 éves fennállását ünnepeltük meg.”³¹⁹ A taglétszám a csoport ötödik munkaévét követően: 41 fő, az összejöveteleken 12-22 között mozgott a résztvevők száma. A rendszeres adakozás mellett 15 missziói persely is volt a tagoknál. A Szövetség lapjának hírei közül különösen is Molnár Mária hitvalló helytállásáért és betegségéből való felgyógyulásáért imádkoztak.

A titkári beszámolók keretét túllépve Tóth Endre legtöbb beszámolójában programot is ad, újabb teendőket sorol fel, időszerű és sürgető következtetéseket von le abból a gondolatból, hogy a Biblia és a misszió ikertestvérek. A Biblia adja meg a pogányok számára is a világosságot és az életet. „Gondoljuk el, mi történne akkor, ha egy önálló magyar Biblia Társulat le venné a Brit Társulat válláról a magyar Bibliák előállításának és terjesztésének terhét, s azt a misszióba küldendő Bibliák előállítására fordíthatná? Vajon nem jogos kívánság volna-e a magyar keresztyénséggel, közelebbről a magyar protestantizmussal szemben, hogy a magyar Bibliák előállításáért ne fogadjon el olyan áldozatot, mit a külmisszióra: a pogányok világosságának megszervezésére lehetne fordítani. Nem éppen a külmisszió eredményesebbé tétele céljából kell-e legforróbb imádságunk és legmesszebbmenő áldozatkészségünk tárgyává tenni egy Magyar Biblia Társulat felállításának gondolatát?”³²⁰

Titkárként indítványozza, hogy amit eddig a külmisszióra adtak, kétszerezze meg az elkövetkező esztendőben s az így összegyűlt pénzt adják oda a Magyar Biblia Társulat alapítására. Mivel adós a magyar nép a pogányokkal szemben, fel kell rázni a magyar nép alvó felelősségérzetét. Arra buzdítja Tóth Endre a missziói csoport tagjait, hogy ebből a szolgálatból ki - ki vegye ki a részét hatékonyan abban a környezetben, amelyben él és dolgozik.

Az 1931. március 27-én elmondott jelentés a közgyűlés hallgatói figyelmét ismét Molnár Máriára terelte, aki az Admirális szigetein Istennek szentelte életét, veszélyek és viszontagság közepette szította lángra az evangélium tüzet sok sötétségben élő ember szívében. A csoport minden tagja aggódó reménységgel kísérte a keresztyén magyar nő munkáját. Bár minden misszionáriust imádságban hordoztak, bármilyen népből vagy nemzetségből való legyen is, közel vagy távol hirdette a szabadulás evangéliumát, mégis „Molnár Mária testvérünk az irtóztos messzeség dacára is, mindenkinél közelebb áll szívünkhöz, az ő életéért, egészségéért, munkájáért jobban aggódtunk, érette forróbb imát mondtunk. Hiszen ő teljesen a mienk, mert keresztyénsége mellett hozzánk köti őt magyarsága is, sőt ezen felül is az a tudat, hogy ő az igazán magyar misszionárius, aki a magyar felelősségérzet első tanúbizonysága a missziói területen.”³²¹ Döbbenettel hallottak súlyos betegségről, melyet az európai ember vagy orvos is csak hírből ismert. Könyörgéseikben kérték a Mindenhatót a misszionáriusnő gyógyulásáért, - és csodát tett vele az Úr.

A titkár hatodik jelentésében beszámolt az 1930. októberében Budapesten tartott missziói gyűlés áldásairól is, több misszionárius városainkban tett látogatásáról. Október 9-én Pápa

³¹⁹ Uo. 4.

³²⁰ Uo. 3.

³²¹ Hatodik Titkári jelentés. 1.

városát, így a missziói csoportot is Uhlig Ernő kereste fel, a német származású missziói szuperintendens, aki a Csendes óceán szigetein munkálkodott. A vele folytatott beszélgetések konklúziójaként írja a missziói csoport titkára: „Láttuk, hogy hogyan lehet egyedül az evangéliumra támaszkodva, egyedül Istenben bízva élni távol idegenek közt a legszentebb célt szolgálva. Előadása nagy bizonyágtétel volt,...hisszük, hogy a csendes magvetésnek aratása is lesz.”³²² - A budapesti konferencia nyomán megalakult a Missziói Szövetség református ága. Az evangélikusok már régebben hitvallásos irányban végezték munkájukat hitfeleik között. A csoport titkára hangsúlyozta, „szeretném, ha ennek a megalakulásnak eredménye az lenne, hogy nemcsak a református hívek egy töredéke kapcsolódna bele az ilyen formában felekezeti alapon folyó munkába, hanem, hogy ezzel eljutnánk odáig, hogy a magyarországi református egyházak alvó lelkiismerete egyetemlegesen felébredne s tenné meg, amit a misszió érdekében tennie kell! Vajha ez az eredménye lenne a református ág megalakulásának, ne pedig az erők szétforgácsolódása.”³²³

Az egyházakról szólva megállapítja a pápai csoport titkára, hogy énekeskönyvünk is tükrözi a misszió iránti közömbösséget. Míg az evangélikusok énekeskönyvében két ének is /a 277. és 278./ a pogányok iránti missziói elkötelezettségre irányítja a figyelmet, addig a református templomi énekeskönyvben egyáltalán nincs missziói ének. Hittel vallja meg reménységét, hogy ha felébredne felelősségünk a sötétség gyermekei, a puszták fiai és leányai iránt, a magunk keresztyén élete is meggazdagodna. - Beszámol a titkári jelentés a Magyar Evangéliumi Keresztyén Missziói Szövetség útmutatásáról is, hiszen régóta fontolgatják, hogy mi lehetne a magyar missziói munkások igazi területe. S mivel a mohamedánok megtérítése szinte egyik legnagyobb problémája a keresztyénségnek, a szövetség a szinte szomszédos Balkánt és Kis-Ázsiát jelölte meg missziói területünként. Az első misszionáriust az 1930. év végén Döbrössy Lajos református lelkész személyében küldték ki Bulgáriába.

A pápai csoport létszáma 1931. márciusára 47 főre emelkedett. Az elnök rövid ismertetéseket közölt a missziói munka haladásáról és a misszionáriusok munkájáról Nyugat-Afrika, Kína, Ecuador, Egyiptom területein és Orawhard Don és Gerner misszionáriusokról a leküldött legfrissebb jelentések és híradások alapján. Tóth Endre egy alkalommal a keresztyének pogányságáról beszélt. 8-16 fő vett részt az alkalmakon. A missziói célra befolyt összegek 8.30 P és 50.16 P között váltakoztak. 1930-ban a Missziói Központnak adakozásból és perselygyűjtésből 476.50 Pengő-t küldtek el.³²⁴

A jubileumi 10. esztendő követően a jelentésben a közgyűlés résztvevői részletes beszámolót hallottak arról, hogy milyen indíttatásokat vettek a Lélek által a misszió ügye munkálására, s hogy ezek miként alakultak tettették. Jobban megismerték egymást és önmagukat is, s még inkább a misszió szolgálatába állították erőiket. Eközben saját keresztyénségük is megerősödött, és a maguk köreiből is végezték a missziót. Mert „külmisszió nélkül nincsen belmisszió. Anélkül, hogy felelősséget ne éreznénk minden néppel szemben, nem lehet a mi küldetésünk sem teljes s nem lehet keresztyénségünk igazi.”³²⁵ Rámutat a jelentés arra is, hogy a keresztyénségnek nincs nagyobb ellensége, mint a közöny, és ez maga a bűn. Ez teszi lehetetlenné a gyülekezeti istentiszteleteket és az egyházi életet is. Ahol csak belmissziót

³²² Uo. 3.

³²³ Uo. 3k.

³²⁴ Uo. 9.

³²⁵ Tizedik Titkári jelentés. 5.

végeznek külmisszió nélkül, ott elszigetelten élnek. A missziói parancsból következik felelősség-vállalásunk lelki és anyagi téren is a külmissziói munkamezőn szolgálatot teljesítők iránt, de családunk, ismerőseink, szomszédaink iránt is. Kötelességünk hozzájuk is elvinni az evangéliumot.

A csoport létszáma 1935. szeptember 27-én 60 fő, az elmúlt évben 7 új tag jelentkezett. Tíz év alatt a csoport létszáma kétszeresére növekedett. A Molnár Mária részére gyűjtött adományok összege az 1935/36. munkaévben 48.05 Pengő. A jelzett évben 2 vidéki tag is csatlakozott a pápai külmissziós csoporthoz.

Az utolsó, az 1936. évben végzett munkáról készített jelentésből csak 3 oldal, a bevezető rész maradt meg a szerző kéziratában. Ebben az „imitatio Christi” misztériumáról fejt ki gondolatait a szerző. „Mert bár elkerülhetetlenül szükséges a keresztyén ember számára a maga ügyeinek Isten színe előtt való tisztázása, az Isten Igéjének fényében látnia kell, meg kell bánnia bűneit s azokat megbánva kell keresnie üdvösségének bizonyosságát - meg kell értenie Krisztus váltságának rá vonatkozó értelmét.”³²⁶ S ahogy Krisztusban megvolt a mások, az egész emberiség iránti, utolérhetetlen mértékű felelősség, úgy nekünk is vállalnunk kell embertársaink iránt a magunk felelősségét, Krisztustól kapott feladatainkat a közvetlen környezetünk élők vonatkozásában, de a külmissziói mezőn önfeláldozó munkát végző testvéreink tekintetében is azzal az indulattal, amely Krisztus Jézusban volt.

A diákmisszióban nyert indíttatások kamatozódtak Tóth Endrének a pápai külmissziói csoportban végzett tevékenységében. Elkötelezett híve lett a missziónak Csizmadia Lajos, Vass Vince tanítványaként, majd pedig az áldott életű Pongrácz Józseffel munkatársi közösségben. Misszió iránti elkötelezettsége pedagógusi munkájában is kisugárzó erővel hatott. De nem csupán tanítványai, lelkésztársai is felismerték Istentől a misszió művelésére kapott talentumait és érvényesült az a kívánság, hogy Tóth Endre legyen a Dunántúli Református Egyházkerületben a misszió felelős vezetője.

³²⁶ Tizenegyedik Titkári jelentés. 1.

11. VÁSÁROSNAMENYI KISS SÁNDOR (1918-1982)

I. rész: Gyermekkora és Sárospatakon³²⁷

1./ Bevezetés

Kiss Sándor főiskolai tanár, kisgazdapárti nemzetgyűlési képviselő, parasztszövetségi igazgató volt. Társadalmi, közéleti, politikai tevékenységét már többen is ábrázolták,³²⁸ a protestáns hívő keresztyén emberről viszont eddig Havas Gábor és Denke Gergely kiváló útbaigazító írásain kívül más nem publikált. A szülőföld elkötelezettjeként gazdag primer forrásanyag nyomán e lelki kép további feltárásához kívánok hozzájárulni.³²⁹

A Kis Újság 1999. augusztus 27-i száma közölte, hogy az FKgP vezető képviselői jelenlétében avatták fel a teljessé vált Kisgazda Panteont a párt Belgrád rakparti székházában. A kiváló emberek csarnokában Virágh Ferenc külön laudációt szentelt Kiss Sándornak, Kovács Bélának, Nagy Ferencnek, Sulyok Dezsőnek, Tildy Zoltánnak és Varga Bélának.³³⁰ Kiss Sándor emberi nagysága lényegét Nyeste Zoltán így fogalmazta meg: „Ha fához hasonlítanám, nem szükségképpen ő volt a legmagasabb a mostoha éghajlat alatt nőtt magyar erdőben. De ő volt az, aki ágait mindig úgy fordította, hogy a növesztő napfényből - abból is, ami az ő fényes leveleiről visszaverődött - a mellette álló kisebb társaknak, testvéreknek is minél több jusson.”³³¹

Kiss Sándor sokrétű és tevékeny életet folytatott mint diák, tudományos kutató, karizmatikus mozgalmi vezető, szuggesztív szónok, kiváló politikus és nagyszerű államférfi *Isten és haza* szolgálatának *kettős egységében*. „Ha megszakításokkal is, de egész életében ugyanolyan lelkülettel ‘nekik dőlve, célegyenest’ igyekezett az elébe adódó *lelki szolgálatokat* is végezni, mint a *társadalmiakat - közéletieket - politikaiakat*. Isten kezéből fogadta *mindkét ‘ági’ elkötelezettségét*, s ezért egyazon hűséggel törekedett helytállni mindkettőben. Lelki szolgálata is tiszteletre méltó, hálaadásra indít, követésre buzdít.”³³²

³²⁷ Elhangzott a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekciójának Budapesten a Ráday Kollégiumban 2000. augusztus 29-én tartott tudományos ülésén.

³²⁸ Vö. Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. Magyar öregdiák Szövetség. Bessenyei György Kör. Tanuk - korukról 5. rész. New Brunswick, 1983; Salamon Konrád: Erkölcs és politika. Kiss Sándor élete. Püski Kiadó. Bp., 1991; Beszélgetés Kiss Sándorral. Washington, 1977. november 5. In: Huszár Tibor: Beszélgetések. Magvető Könyvkiadó. Bp., 1983; Rudas Mihály: Iskolánk névadója: Kiss Sándor (1918 - 1982). Kézirat. Vásárosnamény, 1993.

³²⁹ A forrásokért ezúton is szíves köszönetet mondok Kiss Sándorné Ibrányi Éva asszonynak, lányának Kiss Borbálának és Kiss Sándor testvérének Juhász Gáborné Kiss Eszternek; a Vásárosnaményi Beregi Múzeum vezetőjének Felhősné Dr. Csiszár Saroltának és kedves munkatársainak; Dr. Havas Gábornak, Dr. Horváth Jánosnak, Dr. Szij Rezsőnek, Dr. Békés Gézáknak, Denke Gergelynek, Ködöböcz Józsefnek, Kovács Károlynak, Kövy Zsoltanak.

³³⁰ - jeny - : Felavatták a Kisgazda Panteont. Kis Újság 1999. augusztus 27. 3. p.

³³¹ Salamon Konrád: Erkölcs és politika. I.m. 53. p.

³³² Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” Jegyzetek Kiss Sándor lelki szolgálatának vázlatrajzához. Kézirat. Eger, 2000. 1. p. Itt is köszönetet mondok Denke Gergelynek, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

Vörös Vince az Országgyűlés alelnökeként Kiss Sándor emléktáblája /Bp., Báthori u. 24./ leleplezése előtt kijelentette, hogy a „Vásárosnaményből elindult ifjú *a közéleti erkölcs jelképévé vált*: tisztalelkű igaz magyar, a szabadságért, függetlenségért küzdő honpolgár, az üldöztetésekben edződő politikus, a paraszti fajtáját szerető és érte küzdő parasztszövetségi igazgató, és az eltéríthetetlen, a Független Kisgazdapárthoz hű nemzetgyűlési képviselő.”³³³ Bajcsy-Zsilinszkyvel vallotta, hogy *‘legyen a magyar a jövőben gerinces’*, és tanítványa volt Németh Lászlónak, aki szerint a *„minőség forradalmát kell végigvinnie ennek a nemzetnek ahhoz, hogy a népek családjában a teljes nagykorúságot elnyerhesse és meg is tarthassa”*, s demokrata volt Bibó István gondolatai értelmében, miszerint *„demokratának lenni annyi, mint nem félni a más-véleményűektől... az ellenség ismeretlen, gonosz szándékától,... az ellenséges propagandától, lekicsinyléstől és egyáltalán mindazoktól az imaginárius veszedelmektől, amelyek azáltal válnak valódi veszedelmekké, hogy félünk tőlük.”*³³⁴

Kiss Sándor széthúzó, széthulló társadalmunkban mindig az *összefogást* képviselte itt, majd pedig az emigrációban is a Szabó Dezső-i gondolat értelmében: *„Minden magyar felelős minden magyarért!”* „Kálvinista elkötelezettsége közéleti bátor és szívós magyarságmentési tevékenységében az elsőrendű motiváció a hit, ez azonban megmaradt írásaiban ritkán manifesztálódott.”³³⁵

Református keresztyénként a *cselekvő hit embereként* Isten kedves ajándéka és áldása volt ő hazánkban és minden magyar embernek itthon és az emigrációban, aki tudta, hogy értelmiséginek lenni erkölcsi kötelesség. Egész életét az egymásért küzdés határozta meg.³³⁶ Kiss Sándor hívő ember volt. Rá valóban vonatkozott az ige: „Az igaz ember hitből él” (Gal 3,11). „Ennek a generációnak Kiss Sándor volt a legégőbb, legtisztább vezetője. Vigyázó szemét a célra vetette: független Magyarországra, amelyben a Németh László-i értelemben vett értelmiség demokratikus módon dönt sorsa felett. Ebben Kiss Sándor soha nem ismert megalkuvást: szent megszállottsággal szolgált, - és inspirált bennünket. A szűkebb baráti körben beceneve ez volt: ‘Sámán... mert tudtuk, hogy elkötelezettségének transzcendens gyökerei vannak.’”³³⁷ Az SDG szakértő Havas Gábor vallja róla: „ha van példa a hit emberi erőt megsokszorozó energiaforrására, a szívósságra, az áldozatvállalásra, a Jézus-szolgálat és a magyarság-szolgálat ötvözetére, az ő élete bizonyul az.”³³⁸

A bibliás, protestáns hagyományok elkötelezettjeként *kovász-emberként* hatott diákként, és politikusként is. Ahol és ahogy lehetett, elkötelezett felelősséggel végezte feladatait. *Szeretettel* jellemezte minden embertársa iránt, de határozott fellépésre is készen állt, amikor csak fegyverekkel lehetett küzdeni az igazságért. „Ellenségei is meghajoltak azelőtt a humánus

³³³ Vörös Vince beszéde Kiss Sándor emléktáblája leleplezésekor. In: Emléktáblaavatás Kiss Sándor kisgazdapárti politikus tiszteletére. Bp., 1992. január. 9. p. Az emléktábla avatása időpontja: Bp., 1991. szeptember 7.

³³⁴ Vö. Jakab Sándor: Búcsú Kiss Sándortól. Vásárosnaményi temető, 1983. június 4. In: Evangéliumot Magyarországnak; Soós Géza Emlékkönyv 1912 - 1953. A Ráday Gyűjtemény kiadása. Bp., 1999. 322k. p.

³³⁵ Havas Gábor levele. 2000. május 24. A szerző birtokában.

³³⁶ Felhős Szabolcs: Protestáló hit és küldetéses vétő. Partium 1999/2000. 8. sz. 40. p.

³³⁷ Havas Gábor: Hinni és cselekedni. Kálvinista modell: Kiss Sándor élete. Reformátusok Lapja 1991. szeptember. 4. p.

³³⁸ Havas Gábor: Hinni és cselekedni. I.m. 4. p.

előtt, amely belőle áradt. Politikai küzdőtársai feltétel nélkül elismerték felkészültségét, vezetői szerepre való alkalmasságát. Szomorú, hogy a hivatalos magyarság ma sem adja meg azt az elismerést, melyet méltóan megérdemelne.”³³⁹

Kiss Sándor *lelkiségét* jellemzi, hogy „nem kereste mindenáron a harcot, még kevésbé a dicsőséget, a karriert, a mártír-sors tisztességét sem, de amit Isten rárótt, hűséggel elvállalta. Az SDG Szövetségben, református egyházunkban voltak körülötte kiváló képességű - képzettségű jeles személyiségek, munkatársai, barátai: közülük kiemelkedett azzal, hogy soha nem kívánt a ‘sorból’ kiemelkedni... Elhárította mindig a ‘járandóság tisztességét’ is. A *lelki szolgálat* igénye ‘csontjaiba rekesztett tűz’ volt. Ez azonban csak őt magát ‘emésztette’, más meg nem perzselt, csupán világolt és melegített. A prófétai ‘hév’ nála Jézus-i szelídséggel párosult.”³⁴⁰

Szellemi öröksége elkötelezi az utókort mind a magyarságban való gondolkodás, mind az önépítés, de a népfőiskolai mozgalom vonatkozásában is. Hivatása a magyar parasztság fel-emelése és a magyarságtudat fejlesztése volt. Kovács Károly - az egykori sárospataki népfőiskolás, a Parasztszövetség újjászervezésében munkatársa - levelében vallja róla: „Kiss Sándor jellemét, közvetlenségét, magyarság szeretetét ismertem, öröm volt vele dolgozni. Mint református vallású ember, sokra értékeltem bizonyágtételeit, hogy még ifjú tanítóképzős korában az Úr Jézus tanításait fogadta be a szívébe. Hitéletét a sárospataki SDG Szövetségben erősítette. Munkájában és az emberekhez való viszonyulásában ez meg is látszott rajta... Mi is azt valljuk, amit egyik levelében írt nekünk: ‘az Úristennek hatalma van minden rosszat a javunkra fordítani.’”³⁴¹

Horváth János - Kiss Sándor legközvetlenebb munkatársa, országgyűlési képviselő, egyetemi tanár - megrendítő módon vett búcsút Kiss Sándortól 2000. március 15-én a vásárosnaményi szoboravatás szónokai sorában: „Egész életem legnagyobb ajándéka, hogy a Te helyettesed lehettem. Most szobrod előtt Vásárosnamény főterén szülőföldedről üzenem közelre és távolba, a jelennek és a jövőnek, hogy életed útmutatás és áldás a magyar nemzetnek és örök forrása jó hírünknek a világban.”³⁴²

2./ Gyermekkora

Kiss Sándor lelki - szellemi gyökerei között egyik legfontosabb szülőfaluja *Vásárosnamény*, amely őrizte a nemzeti hagyományokat, a keresztyén életet, s „tette létformává az Isten előtt tisztán, és a felebarátjáért, az embertársáért, a mások javáért szüntelenül küzdeni akaró életet.”³⁴³ A vidék még a honfoglalás-kori települések nyomait őrzi. Kiss Sándor életrajzában így ír szülőföldjéről: „Esze Tamás ezen a tájon verbuválta kuruc seregét. Az egykori várat

³³⁹ Zimányi Tibornak, a Magyar Ellenállási Szövetség elnökének beszéde. In: Emléktáblaavatás Kiss Sándor kiszagdapárti politikus tiszteletére. I.m. 14k. p.

³⁴⁰ Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 8. p.

³⁴¹ Kovács Károly levele. Poroszló, 2000. 06. 15. A szerző birtokában.

³⁴² Horváth János: Kiss Sándor szobrát avatjuk. Vásárosnamény, 2000. március 15. Kézirat. 6. Horváth János szoboravató teljes beszéde elhangzott a parlamentben is 2000. május 3-5. napjain. Itt is köszönetet mondok professzor úrnak, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

³⁴³ Márkus Mihály beszéde Kiss Sándor emléktáblája avatásakor. In: Emléktáblaavatás Kiss Sándor kiszagdapárti politikus tiszteletére. Bp., 1992. január. 13. p.

Rákóczi várként emlegette a nép. A 'nagyságos' fejedelemről úgy beszéltek szüleim, nagyszüleim, mintha látták volna, amikor elindult a bujdosásba. Az évszázados nyírfaorást „Rákóczi-fának” nevezték és legendákat szöttek köré. Paticsfalú, ősi gerendaházunkban a fejedelem képe Kossuthéval együtt függött a kakukkos ingaóra alatt. Ereklüként tartottuk azt a zászlórudat, amelyet dédapám hordott, amikor Kossuth felszólítására a 'bandérium' bevonult Beregszászba.”³⁴⁴

Kiss Sándor 1918. március 19-én született Kiss Sándor földműves és Siket Eszter református szülők gyermekéként.³⁴⁵ Édesapja 6 hold földön gazdálkodott és feles bérletet vállalt a papi földből és más emberektől.³⁴⁶ Édesanyja szelíd lelkű, aranyos teremtes volt.³⁴⁷ Kiss Sándornak két testvére volt: Eszter és Menyhért. A testvérek a templom tövében nőttek fel, mivel a templommal szemben a Jókai u. 5. sz. alatt állt a családi ház. Nővére így emlékszik gyermekkorukra: „Reggelente odabújtunk hozzá az ágyba és ő nekünk mindig Ady verseket olvasott, Szabó Lőrincet olvasott, Arany Jánost. Mesélt nekünk, énekeket tanított, népdalokat tanított. Tehát ő valahogy mindent belénk akart oltani, a magyarságot, a hitet. Sándor csodálatos ember volt...”³⁴⁸

Az elemi iskola meghatározó tanítói voltak abban az időben: Gáll János igazgató és Vajas Sándorné. A vasárnapi iskolában tanítottak: Vajna Jánosné Csengeri Eszter, aki sokáig tanított Naményban, itt is halt meg, aztán Szabó Ilona óvónő /Gáll igazgató sógornője/, Egri Károlyné tanítónő /a szolgabíró felesége/, meg Veres Ilona tanítónő.

A vallásoktatás, hitoktatás rendjéhez tartozott, hogy minden reggel templomba mentek az iskolások tanítóikkal. Szabó Gyula lelkipásztor tartotta a reggeli istentiszteleteket. Aztán külön volt vasárnapi iskola és rendszeres hittanóra. Vizsga is volt hittanból a tanárok és a lelkész jelenlétében.

Kiss Sándor így emlékszik vissza erre az időre: „Az első válság az életemben az volt, hogy szüleim olyan szegények voltak, nem is gondolhattak arra, hogy tovább taníttassanak. 1928-ban végeztem a négy elemi, de községünkben csak egy magánpolgári iskola alakult. Nyilvános iskola volt, engedélyezett, viszont itt tandíjat kellett fizetni. Nem akartak tovább taníttatni... pedig akkor már bennem irtózatossá vágyt, hogy tanuljak... Hogy aztán mégis tanultam, az tulajdonképpen a papunknak és a tanítónknak köszönhető.”³⁴⁹ A református lelkész és az igazgató - tanító többször is elment a Kiss családhhoz, kérve az édesapát, hogy írássák be fiúkat a polgári iskolába, mely lakásukkal szemben, a Jókai u. 1. alatt működött

³⁴⁴ Kiss Sándor önéletrajza. 1981. július 6. Beregi Múzeum Adattára. Vásárosnamény. Jelzet nélkül; Vö. Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 9k. p.

³⁴⁵ A Vásárosnaményi Református Egyházközség keresztlői anyakönyvi bejegyzésében a 7/1918. sz. alatt. Keresztzülei: ifj. Kiss András és ifj. Kiss Andrásné Balog Eszter. A keresztlést Szabó András lelkipásztor végezte 1918. március 21-én.

³⁴⁶ Beszélgetések. 265. p; Édesapjának - akit szintén Kiss Sándornak hívtak - két testvére volt, egy nővére Amerikába ment ki, másik testvére Vásárosnaményban lakott. Apai nagyanyját Nagy Borbálának, anyai nagyanyját Juhász Máriának hívták.

³⁴⁷ Öt gyermekük született: 1912-ben egy leányka (Kiss Irma), aki 6 éves korában meghalt, aztán 1916-ban született egy kisfiú, akit Menyhértnek neveztek, de ő is nagyon hamar meghalt. Sándor született 1918-ban, majd ikertestvérei Eszter és Menyhért 1925. április 7-én.

³⁴⁸ Juhász Gáborné Kiss Eszter közlése 2000. 06. 02-án.

³⁴⁹ Beszélgetések. 267k. p.

Baumann Antal igazgató vezetésével.³⁵⁰ Itt tanított akkor Vajas Klára magyar tanárnő is, aki 'mély hitben élt', és igen szerette a gyermekeket. Bizonyára tőle örökölte Kiss Sándor az Ady-versek, a magyar költészet és magyarság iránti rajongó szeretetét.³⁵¹

Kiss Sándor a gazdasági világválság mély pontján - 1932-ben - fejezte be polgári iskolai tanulmányait. A család anyagi helyzete a korábnál is rosszabb lett. A község 1929-ben Tiszaszalkáról cserével átválasztott református lelkipásztora /majd később a Beregi egyházmegye esperese/ Kelemen Gyula és Baumann igazgató mindent elkövetett, hogy e nagy reményekre jogosító diák tovább tanulhasson. Polgári iskola után csak tanítóképzőbe mehetett. Édesapja a falu lelki - szellemi vezetői unszolásának engedve felvételi vizsgára vitte fiát Nyíregyházára, Debrecenbe és Sárospatakra is. „Mind a három képzőbe felvettek” - beszélt erről később az egykori kisdiák - „de egyik helyen sem adtak az első évben tandíjmentességet vagy ösztöndíjat. Sárospatakon kaptam részbeni tandíjmentességet, és így kerültem 1932-ben Sárospatakra.”³⁵²

3./ Sárospatakon

Kiss Sándor lelki - szellemi gyökereinek másik helyszíne Sárospatak, a szabadságharcok, függetlenségi küzdelmek viharos sarkai, mely már csak földrajzi helyzete miatt is lehetőségeket nyitott és áldozatra ösztönzött. Hiszen távol volt Béctől, viszont közel Erdélyhez, Lengyelországhoz, hídfőállásaként Tokaji Ferenc, Esze Tamás, a Rákócziak seregeinek. Fekete Gyula szerint „a magyar kultúra egyik szülővidéke ez, ahol a Károli Biblia-fordítást megalkották Patak sugárkörében, ahol az első magyar diákszótár, a magyar nyelvtankönyv született, és a nyelvújítás elindult. Itt született a 48-as vezéralakból Kossuth, Szemere, Palóczy. Nos hát, ez volt a pataki szellem, amely hatása alatt nevelkedett a pataki nagycsalád Kiss Sándorral és sokunkkal együtt.”³⁵³

³⁵⁰ Életrajzában írja Kiss Sándor: „A község református papja és tanítóim addig jártak az apám nyakára, amíg beiratott a helyi magán polgári iskolába. A vonakodásnak nem csak az volt az oka, hogy kellett volna a 10 éves fiú munkája. . Módosabb parasztok fiaikat már néha kitanították a vidéken, s azok sietve felszívódtak az 'úri középosztályba' és szégyellték paraszti szüleiket. Ez nagyon fájt, és még később is több ilyen megkeseredett szülő sírásának lehettem tanúja.” Kiss Sándor önéletrajza. 1981. július 6. 1; Vö. Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 4. p.

³⁵¹ Így ír kedves tanáráról: „Én abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy egy áldott emlékü... polgári iskolai tanárnőm tanított irodalomra, aki számára Ady volt a költő, ami az úri Magyarországon... - amikor Ady még elfogadhatatlan volt a középosztály nagy része számára - nagydolog volt.” Beszélgetések. 274. p.

³⁵² Beszélgetések. 269. p; Vö. Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 4 p; Testvére szerint: „Édesapámmal együtt mentek felvételizni Patakra. Ott aztán körülvették, más volt a légkör, megolcsóbb is. Emlékszem rá, hogy édesanyám mondta, hogy na fiam, akkor varrjuk bele a ruhájába a számokat. Úgy kellett kielégíteni, mintha férjhez ment volna. Mindent. És ez az akkori időben nem volt könnyű dolog... Patakon akkor azt mondták édesapámnak: 'az első év lesz nehéz, meglátja Bátyám'. S attól kezdve ő mindig kiváló tanuló volt.” Juhász Gáborné Kiss Eszter közlése 2000. 06. 02-án; A pataki tanítóképzőben 3/4 ösztöndíjat kapott. Előbb 10 Pengő/hó díjat kellett fizetnie, de később színjeles tanulóként ingyenes diák, s így 15 éves korától lényegében önfenntartó lett.

³⁵³ Fekete Gyula beszéde Kiss Sándor emléktáblája avatásakor. In: Emléktáblaavatás Kiss Sándor kiszagdapárti politikus tiszteletére. Bp., 1992. január. 16. p.

A *Sárospataki Református Kollégium* „varázslatos világában, különös zárttságával, mégis az egész világra szóló nyitottságával formálta évszázadokon keresztül a magyar értelmiségnek legpregnansabb, legmeghatározóbb lelki arculatát.”³⁵⁴ Még a falak is sugározták a történelmet. A *protestantizmus* jelentős helyet kapott a kortárs fiatal értelmiség történelmi tudata formálásában. Ennek egyrészt negatív attitűdje a német, azaz *Habsburg-ellenesség*, hogy tudniillik Magyarország megnyomorodását a Habsburgoknak köszönhetjük. Másrészt a pozitív attitűd Kiss Sándor szerint: „büszkeség arra, hogy a Biblián keresztül az irodalmi nyelvet, a magyar *irodalmi nyelvet* használtuk. A magyar protestantizmusban emellett mindig volt *küldetésstudat*, bizonyos prófétizmus...., hogy feleletet adott kínzó kérdésekre és problémákra: hogy miért kerültünk ebbe a nyomorúságba... A reformáció belevilágított, egyszerűen értelmet és magyarázatot is adott a próféták nyelvén arra, hogy ahogy az Isten a maga népét, ugyanúgy ostromozza a magyarságot is: térjen meg.... A *felelősségtudat*, hogy nem csak önmagunkért vagyunk felelősek, hanem a másik emberért, a mellettünk lévő emberért is, és az egész közösségért, az egész nemzetért.”³⁵⁵ Kiss Sándor egyik pataki professzora szerint a reformátorok nyomdokába lép az, aki ma a néphez megy és a népért vállal szolgálatot. Az iskola tanárai arra törekedtek, hogy diákjaik későbbi életéhez „minél jobb, vonzóbb példát mutassanak, megfelelő követelmények támasztásával, minél hatékonyabb tanítási eljárások alkalmazásával eredményesen felkészítsék őket az értelmiségi feladatokra, a társadalom szolgálatára.”³⁵⁶

A *Tanítóképző Intézet* 1929. szeptember 14-én került egyházi tulajdonba. Ezzel kárpótolta az állam a Kollégiumot a megszűnt jogakadémiáért. Az intézet igazgatója így jellemezte a volt állami intézményt: „Bár sok irányban nagy a változás 1869-től mostanáig, egyben azonban mégsem változtunk meg. Nem változott meg az a szellem, melyet ez az intézet a főiskolából hozott magával. S ez *a hitnek és hazának a szeretete*. Ezen a két pilléren nyugodott s nyugszik most is nevelésünk.”³⁵⁷ A képző 10 tanárral, 4 hitoktatóval és 6 óradóval a főiskola társ- vagy testvérintézete lett. Tanügyileg, anyagilag független volt a főiskolai alapoktól, ugyanakkor „a két intézet közös eszményeket szolgál és a külső világgal szemben ünnepélyes alkalommal együttesen jelenik meg és képviselteti magát. Befelé a lelki egység megteremtésére törekszik.”³⁵⁸

A tanítóképző kiváló ‘református nevelő iskola’ volt. „Az egyházi kezelésbe vétel után a képzős iskolai élet és nevelői tevékenység lelke a református szellem lett, s a vallásos nevelés intenzívebbé vált... Az egyház szolgálatára neveléssel együtt tervszerűen igyekeztek a jelölteket felkészíteni a magyar nép szolgálatára, egymás, a közösség, a haza szeretetére, a haladás munkálására.”³⁵⁹ A képző ifjúságát a mozgalmasság, az öntevékenység és az eleven

³⁵⁴ Márkus Mihály beszéde Kiss Sándor emléktábla avatásakor. I.m. 13. p.

³⁵⁵ Beszélgetések. 280k. p.

³⁵⁶ Ködöböcz József: Sárospatak a magyar művelődés történetében. Sárospatak, 1991. 99k. p.

³⁵⁷ A Tiszáninnen Református Egyházkerület Sárospataki Tanítóképző Intézetének 1929-30. évi értesítője. Sárospatak, 1930. /Továbbiakban: Értesítő./ 4. p.

³⁵⁸ Értesítő. 3. p.

³⁵⁹ Ködöböcz József: Kiss Sándor és a pataki tanítóképző. Sárospatak, 2000. Kézirat. 1. A Sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola ny. főigazgató-helyettesének itt is tisztelettel megköszönöm készséges segítségét, hogy rendelkezésemre bocsátotta kéziratát.

egyesületi élet jellemezte. Volt önképzőköre, ének- és zenekara, sportköre, cserkészcsapata, SDG-kollégiuma. Tanulói létszáma évenként átlagosan 150-160 fő volt.³⁶⁰

Az 1934. évi Értesítőben olvashatjuk, hogy az intézet arra törekedett, hogy „növendékeiben a szeretet, türelem, igazságosság, önuralom s főként a *vallásosság és hazafiság erényeit*, mint a jó embernek az erényeit kifejlessze. E cél elérését munkáltuk a tanórákon, áhítatokon, csendes napokon, bibliaköri összejöveteleken, iskolai ünnepélyeken s más hasonló alkalmakon.”³⁶¹ A képző tanárai az *ember nevelését* tekintették célnak, a szakmai műveltséget pedig eszköznek. Magukért és másokért felelősséget hordozó, közösségi életet élő tanítók és kántortanítók képzését, nevelését tűzték ki megvalósítandó célként. Az 1938-ban kiadott Értesítő szerint: „A vallásos és erkölcsös lelkület kifejlesztésében a vallástanáron kívül az egész tanári kar kivette a részét. A tanórákon kívül az istentiszteletek, áhítatok, a mindennapi bibliaolvasás, az úrvacsorával való élés, a csendesnapok, az SDG-kollégium, a bibliakörök mind ezt a célt szolgálták. Törekvésünk, hogy az evangélium ereje úgy hassa át lelküket, hogy mint tanítók, azt tanítványaikba is átplántálhassák.”³⁶²

Kiss Sándorék a Kollégiumban harminc-egynehányan kezdték 1932-ben a tanítóképzőt, s a tanulónak körülbelül egyharmada volt parasztszülők gyermeke. Az osztályközösség többsége az úri Magyarország középosztályára jellemző magatartását és attitűdjét már akkor felvette, „de végeredményben mindig egy kisebbség az, amelyiket megfognak a nagy dolgok, és rájönnek, hogy a saját *felelősségük*, saját életük építésén túl más felelősségük is van, embertársaik és társadalmuk iránt, amiben élnek.”³⁶³ Az SDG kollégium tehát főként az ‘öntudatos magyar református világnézet’ kialakítására és a magyarság, népünk iránti felelősségtudat elmélyítésére törekedett.

A pataki tanárok Kiss Sándor szorgalmát, kötelességtudását és lelkiismeretességét elismerték. Nem a származást, hanem az elvégzett munkát, a tanulmányi eredményt méltányolták. Ilyen légkörben nevelkedett Kiss Sándor öt éven át Patakon, ahol „tehetsége, tudásvágya, szorgalma, akaratereje, a tanítói hivatásra való felkészüléssel kapcsolatos felelősségérzése révén az intézetnek mindvégig kiváló tanulója volt.”³⁶⁴ Jóllehet Kiss Sándor a szülői házban drága lelki örökséget kapott, ősei által sokszorosan kipróbált, időtálló református hitet és istenfélelmet, a tényleges fordulat Sárospatakon következett be életében. „A Soli Deo Gloria mozgalom által szervezett csendesnapok ráébresztették arra, hogy megváltásra szoruló lélek, és Jézus a megváltója. Felismerte, hogy nem csak az egyénnek van szüksége megváltásra, de a nemzetnek is.”³⁶⁵

Kiss Sándornak sem jelentett a hit többet az átlagosnál 18 éves koráig. 1936. április 28-29-én azonban csendesnap volt az intézetben, ahol lelki, vallási, társadalmi kérdésekről szóló előadások hangzottak el. *Megtéréséről* három évvel később Varga Domokos barátjának

³⁶⁰ Vö. Barcza József: A Kollégium története 1919 után. In: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Szerkesztette a Tiszáninneri Református Egyházkerület elnöksége. Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp., 1981. 249. p.

³⁶¹ Értesítő 1934. 23. p.

³⁶² Értesítő 1938. 23. p.

³⁶³ Beszélgetések. 274. p.

³⁶⁴ Kődöböcz József: Kiss Sándor és a pataki tanítóképző. I.m. 4. p.

³⁶⁵ Pataki Béláné Baráth Ida: Emlékező beszéd Kiss Sándor sírjánál. Kézirat. Vásárosnamény, 1999. október 23. 2. p.

írott levelében így számol be: „Én szerettem a magyarságról szóló előadásokat, az evangélium nem érdekelt... A délutáni előadás után Fónagy Zoltán kihirdette, hogy egyéni beszélgetésekre a szobájában fogad mindenkit. Eszemben sem volt. Még lefekvés előtt kérdezték /persze viccből/, hogy én megyek-e? S ekkor még a nyegle fiatalember káromkodással válaszolt a kérdésre, majd egyszerre csak azt érezte, hogy valami történik vele. Valami azt súgja, hogy neki oda kell mennie. Először kinevette magát. Két - három alkalommal is nekiindult, hogy aludni megy, de hiába, fizikailag sem engedett valami. Bennem egyszerre összeomlott az egész kártyavár, s világossá lett: vagy megyek, vagy nincs menekvés. Egyszerre az Ige világított bele az életembe. Persze ezt még nem tudtam, csak azt éreztem, hogy szemégtödörből mászok ki, mind feljebb és feljebb... megutáltam magam. De hátra volt még a harc, önmagam, álszemérmemet legyőzni. Éjfélig küzdöttem, míg bementem Dezső bácsihoz, rajta keresztül Isten előtt ‘vallottam’ meg mindent. Boldogító, csodás érzés volt. Beleszédültem a boldogságba. Repültem, repültem egyszerre. Másnap ismét nagy ajándékot kaptam: soron kívül SDG-snek avattak fel. Keresztyénségem első mámorító perceit éltem, amikor még nem jöttek a megpróbáltatások. Hős akartam lenni. Belevetettem magam teljes énemmel a bizonyosságtévésbe és a szolgálatba. Egyszerre megsokasodtak erőim, valósággá vált bennem Krisztus. Az emberek értetlenül néztek.”³⁶⁶ E döntő lelki hatás nyomán Kiss Sándor életében a ‘történelmi Jézust’ felváltotta a személyesen megtapasztalt, élő és valóságos Megváltó Úr Krisztus.

Kiss Sándor tagja lett az *Soli Deo Gloria* Református Diákszövetségnek, melynek *megalakítására* Siófokon 1921-ben került sor, hogy a magyar ifjúsági munka hitvallásos módon szolgálja az evangéliumi megújulást. Az egyetemes református diákmozgalom az általános diákevangélizáció és a szövetségi munka területén fejtette ki hatását.³⁶⁷ Tagjai felelősséggel és elkötelezetten vállalták ennek *programját*. Eszerint „mind életemben - halálomban, testemben - lelkemben Krisztus tulajdona /vagyok/, a református keresztyén életideált megvalósítani /töreksem/. Magyar Református Anyaszent-egyházamat missziói lélekkel szolgálni, a református teológiát - úgy, amint a Heidelbergi Káté és a Második Helvét Hitvallás körvonalazza - megismerni, művelni, és diadalra juttatásáért dolgozni, a kálvinizmus, mint világnézet, harcát harcolni: egyszóval Isten felségjogait életemben minden vonatkozásában érvényesíteni egyetlen célomnak tartom, éppen a Soli Deo Gloria Szövetség eszközeivel és módszereivel. A Szentírást minden nap olvasom és szorgalmasan tanulmányozom. A Szövetséget anyagilag támogatom, bárminemű munkájából a reám eső részt készséggel vállalom.”³⁶⁸

³⁶⁶ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. február 10. A másolat a szerző birtokában van; Kiss Sándor halála előtt két évvel így vallott a Jézus Krisztustól kapott új életéről és a vele való élő közösségéről: „A legnagyobb változást életemben az újjászületés jelentette 18 éves koromban. Ezt megelőzően a nagy lázadás. Mindent kétségbe vontam. A kálvinizmus hittételeit, a Bibliát, a hitvallást, de még az Isten létét is. Az értelem minden átfogó lázadása azonban nem hozott megnyugvást. Üressé, tartalmatlanná, céltalanná vált az életem. És akkor - váratlanul, akaratlanul - talákoztam az élő Jézus Krisztussal. Én menekültem, ő meg jött felém. A fizikai valóságnál sokkal realisabban megfogott, átölelt. Megbocsátotta minden bűnömet, tagadásaimat és lázadásaimat. Egyszerre minden élővé vált, a Golgotai Kereszt, a Megváltás, a Kegyelem. És határtalan boldogság öntött el.” Kiss Sándor beszéde az Mt. Vernon metodista és presbiteriánus Meeting House templomokban. 1979. Kézirat. 1. p.

³⁶⁷ Vö. Pótor Imre: Dr. Tóth Endre az egyházépítő professzor - különös tekintettel dunántúli szolgálataira. Doktori dolgozat. Vásárosnamény, 1996. 79-81. p.

³⁶⁸ Vö. Rácz Lajos: 75 éve alakult meg a Soli Deo Református Diákszövetség. Református Egyház 1996. 235.

Az SDG vezetői szerint az iskolai csendesnapoknak kettős célja volt: egyrészt a kegyelem elnyerése Jézus Krisztustól, másrészt a már kegyelmet nyert, megváltott fiatalokat felszólították, hogy vállalják a közösségnek, népünknek a sorsát. Mert nemzetünknek is megváltásra van szüksége. Az SDG országosan tűzte ki céljaként „olyan ifjúság nevelését, amely vallásos megújulásból merített erővel és felelősséggel akar és mer országot építeni... A vezetők tudták, hogy szükség van országos összefoglaló mozgalomra, amely - mint szív a szervezetben - irányt, lendületet és töltést ad az SDG diákcsoportoknak.”³⁶⁹ Vallották, hogy a diákokat közösségeikben, helyben kell ébreszteni vallásilag, hitben evangélizálni, de támogatni érdeklődésüket is és felelősségüket, hogy ne önző, önmagának való életet, de társaikért és az általuk képviselt ügy iránti életet folytassanak.

Kiss Sándor szerint: „A mi diákmozgalmunk a teljes élet megszentelését hirdette és iktatta programjába. Elsősorban a megtérés hirdetését, a lelkek megmentését. De a társadalom, a nép, a nemzet sorsproblémáit is a fasiszmus, a marxista kommunizmus és a demokrácia mozgalmi eszmevilágának forratakában. „Pozitívan fogalmaztuk programunkat... Hittük és hirdettük, hogy Krisztus az egyéni, társadalmi, nemzeti és nemzetközi élet problémáira is egyedüli megoldás. A keresztyén embernek nem szabad kivonulnia a világból, hanem harcolnia kell minden erejével azért, hogy a világ jobbá, szebbé legyen.”³⁷⁰

A vidéki SDG-s csendesnapok keretében általában három napig hitmélyítő előadások, bibliai-köri vizsgálódások, hitmélyítő előadások hangzottak el, és középpontban állt rendszeresen a magyarság sorsproblémáinak megtárgyalása is. Patakon rendszeresen szolgáltak Főnyad Dezső, Morvai István, Papp Béla, Dr. Kiss Sándor, Balla Péter és Soós Géza. Mikor az SDG fiatal, forradalmár lelkészeivel szemben az egyház felső köreiben ellenlépéseket kezdeményeztek, Ravasz László püspök védte meg a Szövetséget, mivel ő tudta, hogy az a jövő útja: a súlyos, megoldásra váró kérdések megtárgyalására biztosítani kell a teret a magyar református egyházon belüli mozgalmak körében, hogy ezek szellemi - lelki hatása nyomán felnőhessen egy új magyar középosztály.³⁷¹

Hetenként tartottak bibliai foglalkozást, melyet év elején közös áhítattal kezdtek és tanév végén is közös áhítattal fejeztek be. Év végén a bibliai vezetőik is beszámoltak évi munkájukról és tapasztalataikról. A kollégisták vezették a gyakorlóiskolai és a református népiskolai tanulók vasárnapi iskolai foglalkozásait. Ezen kívül előadásokat, hangversenyeket, ünnepélyeket szerveztek. Évenként többen részt vettek az SDG Szövetség virágvasárnapi és nyári konferenciáin is.³⁷²

Kiss Sándor sorsa összefonódott a magyar református diákok SDG Szövetségével, „ezzel az egyház hitbeli megerősödését és népünk felemelkedését egyaránt szolgáló ifjúsági szervezettel.”³⁷³ A Szövetség adta a kezébe döntő hatással „Isten Igéjét, s oltotta szívébe népünk - nemzetünk, de különösen is a társadalmilag háttérbe szorultak, az elesettek

³⁶⁹ Kiss Sándor: a Magyar Demokrácia és az SDG. In: Kiss Sándor a magyar demokráciáért. Magyar Öregdiák Szövetség. Bessenyei György Kör. New Brunswick. 1983. Tanúk - korokról. 5. sz. 14. p.

³⁷⁰ Kiss Sándor beszéde, amelyet a Mt. Vernon metodista és a presbiteriánus Meeting House templomokban mondott el. Kézirat. 1979. 1. p.

³⁷¹ Beszélgetések. 273. p; Vö. 287 p.

³⁷² Kődobóc Zoltán: Kiss Sándor és a pataki tanítóképző. I.m. 2. p.

³⁷³ Denke Gergely beszéde Kiss Sándor emléktáblájánál. In: A hazák Európájáért. Szerkesztő: Virágh Ferenc. Bp. 1998. 11. p.

iránti felelősségérzetet. Így lett Kiss Sándor bibliás politikussá...³⁷⁴ Tevékenyen részt vállalt a Szövetségben. Bibliaköröket szervezett és vezetett. Az 1937. június 2-án tartott rendes tanári értekezlet jegyzőkönyve szerint: „a tanári kar Kiss Sándor V. éves tanítónövendéket, mint kiváló SDG kollégium-vezetőt s mint a szórványmisszió legkiválóbb munkását 20 Pengő, továbbá legértékesebb önképzőköri szerepléseiért s úgy is mint buzgó ifjúsági főkönyvtárost 10 Pengő jutalomban részesíti.”³⁷⁵ Majd pedig a tantestületi zárógyűlésen elhangzott beszámolók és tervek meghatározó bizonyosságai voltak annak, hogy „Isten csodálatosan megáldotta az SDG kollégium ez évi munkáját, s hogy vannak olyan tagok, akiknek számára életcélá vált az evangéliumi eszmék szolgálata.” S ezek közé tartozott az SDG kollégium vezetője, Kiss Sándor.³⁷⁶

A Kollégium tanárai - főképpen Újszászy Kálmán, Szabó Zoltán professzorok - „akiknek szívében a népünkért való felelősség magas fokon izzott”³⁷⁷ - elsőik közt szerveztek falukutatást és népfőiskolát. Ekkor bontakozott ki a népi mozgalom szellemisége, amelynek Sárospatak fontos műhelye volt. A fiatal énektanár Boldvár Gyéza jóvoltából ismerték meg és szerették meg a kollégiumi diákok a magyar népdalokat, mint zenei anyanyelvüket.

A Kollégiumban Szabó Zoltán és Újszászy Kálmán kezdték meg és vezették a rendszeres faluszemináriumi munkát. Kiss Sándor is bekapcsolódott a lelki - szellemi népszolgálatba, a falukutatásba. Szavai szerint: „lényegileg én voltam az első, aki a tanítóképzőből csatlakoztam, és ennek nyomán pár embert magammal vittem. Attól kezdve jártunk ki a bodrogi tanyavilágba, a falvakba, cselédtanyákra, cselédlakásokba... tudatosan gyűjteni az anyagot,... élményeket és benyomásokat szerezni a cselédsorsról, és mivel rendszeresen vasárnap jártuk a falvakat, vasárnap délutánonként istentisztelettel kötöttük össze a programot.”³⁷⁸ A képzősök figyelme ráirányult a falura, a nép problémáira, s a kollégium tagjai az 1935/36. tanévben tanya- illetve szórványmissziói szolgálatot is vállaltak, s azt folytonosan végezték. Az 1936/37. tanévben a vallástanár így méltatta a kollégisták szolgálatát: „Vitték a vigasztalás, az élet ígéit és míg ott jártak, hitük izmosodott, magyar református hittestvérük iránti felelősségük és szeretetük elmélyült.”³⁷⁹

Kiss Sándor 1937-ben V. éves tanítónövendékként jelesen érettségizett és kiváló eredménnyel fejezte be tanulmányait a tanítóképzőben. Tanítói és orgonista-kántori oklevelet és levételektanói képesítést szerzett. A képzőben eltöltött öt év, a pataki szellem meghatározta fejlődését, emberré formálódását, egész életét. Önéletrajzában így vall erről: „Pataknak köszönhetem,... hogy a gazdasági-válság mélypontján magához ölelt és nagy ösztöndíjjal, később ingyenesen kitanított néptanítónak. De ennél jóval többet is adott: lehetőséget arra, hogy kinyíljon a szemem az ország és a nép problémáinak megismerésére. Patakról sok új kezde-

³⁷⁴ Denke Gergely: „Az igaznak emlékezete áldott.” A bibliás politikus Kiss Sándor. Reformátusok Lapja 2000. 04. 30. 6. p.

³⁷⁵ Tanári Kari jegyzőkönyv. Sárospatak, 1937. június 2.; Az 1938-ban kiadott Értesítő szerint a tanári kar Kiss Sándor V. éves hallgatóját, mint kiváló SDG-s munkást 20 Pengő jutalomban részesítette. Értesítő 1938. 22. p.

³⁷⁶ Tantestületi zárógyűlés jegyzőkönyve. 1937. június 6; Vö. Ködöböcz József: Kiss Sándor és a pataki tanítóképző. I.m. 3. p.

³⁷⁷ Denke Gergely: „Az igaznak emlékezete áldott.” I.m. 30. p.

³⁷⁸ Beszélgetések. 276k. p.

³⁷⁹ Értesítő 1937. 29. p.

ményezés indult el akkoriban: a falukutatás, faluszeminárium, diákmunkatábor, majd a népfőiskola. De mindezekén túl a társadalmi felelősségvállalás fontossága és az évszázados történelmi alapokon egy új, népi Magyarország állandó tervezése és szolgálata.”³⁸⁰

Kiss Sándor emléke ma is él a pataki tanítóképzőben. Özvegye és lányai jóvoltából az Alma Mater iránti szeretete emlékét 1994 óta alapítvány őrzi. Ennek célja: „a Sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola arra érdemes hallgatói tanulmányainak támogatása. Az alaptőke kamata ‘a példamutató, szorgalmas, jó tanuló, gyermeket szerető, közösségi magatartású református hallgatóknak adható havi ösztöndíj formájában vagy év végi jutalmazásként. Azonos feltételek esetén előnyben részesítendő a Bereg megyéből származó hallgató.’ 1996-tól 9 főiskolai hallgató kapott 225.000Ft-ot.”³⁸¹ A Kiss Sándor Alapítvány Kuratóriuma 1999. október 20-ai közlése szerint tanulmányi költségek könnyítésére szolgáló ösztöndíj elnyerésére pályázhat az a hallgató, aki: nehéz szociális körülmények között él, Bereg-megyei illetőségű, szorgalmasan készül választott hivatására, mely tanulmányi teljesítményben is megjelenik, református vallású. Az 1999. november 15-én kiadott tájékoztató értelmében 4 főiskolai I. évfolyamos tanító szakos hallgatóny nyerte el az Alapítvány 20.000-20.000 Ft-os ösztöndíját az 1999/2000. tanév első félévére.

II. rész: Kiss Sándor Szegeden³⁸²

1./ Egyház és iskola

a./ Bevezetés: „Felülről kapott parancs szerint Kiss Sándor élete egyetlen, szünet nélküli lobogás. A szárszói táborozásokon éppen a harmincas-negyvenes évek fordulóján erősödik meg - és ebben mások mellett az ő lelkesedése is szerepet játszik - hitvalló prédikátor-őseink hagyományaként az Isten és haza szolgálatának kettős egysége.”³⁸³ ‘Két-ágit elkötelezettségnek’ nevezte egykori munkatársa, barátja ezt az egyrészt társadalmi - közéleti - politikai, másrészt lelki szolgálatot, amit Kiss Sándor Isten kezéből fogadott el kora diákságától fogva, s amit egész életében ugyanolyan lendülettel végzett.”³⁸⁴ „Nem kereste mindenáron a harcot, még kevésbé a dicsőséget, a karriert, a mártírsors tisztességét sem, de amit Isten ráért, hűséggel vállalta. Az SDG Szövetségben, református egyházunkban voltak körötte kiváló képességű-képzetségű jeles személyiségek, munkatársai, barátai: közülük kiemelkedett azzal, hogy soha nem kívánt a ‘sorból’ kiemelkedni... Elhárította mindig a ‘járandóság tisztességét’ is. A lelki szolgálat igénye ‘csontjaiba rekesztett tűz’ volt. Ez azonban csak őt

³⁸⁰ Kiss Sándor önéletrajza. 1981. július 6. I.m. 1. p.

³⁸¹ Kődöböcz József: Kiss Sándor és a pataki tanítóképző. I.m. 4. p; A Comenius Tanítóképző Főiskola Kiss Sándor Alapítvány Kuratóriuma Sárospatak „Pályázati felhívása” /1999. október 20./, és „Tájékoztatója” /1999. november 15./. Beregi Múzeum Adattára. Vásárosnamény. Jelzet nélkül.

³⁸² Elhangzott a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekciójának Budapesten a Ráday Kollégiumban 2001. augusztus 21-én tartott ülésén; Kiss Sándor 1937-1943-ig tartózkodott Szegeden.

³⁸³ Havas Gábor: Hinni és cselekedni. I.m. 4. p.

³⁸⁴ Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 1. p.

magát 'emésztette', mást nem perzselt, csupán világolt és melegített. A prófétai 'hév' nála jézusi szelídséggel párosult."³⁸⁵

Azért ment Szegedre, mivel a sárospataki tanítóképzőben azt kérték tőle, hogyha diplomája lesz, menjen vissza Patakra tanítani.³⁸⁶ Ezért előbb a polgári iskolai tanárképzőt végezte el, utána pedig az Apponyi Kollégiumot, ami tanítóképző-intézeti diplomát adott. Egy 1942-ből való levelében írja barátjának: „Jövőre doktorálok, Még egy év Szegeden. Utána állásba megyek. Szeretnék egyházi képzőhöz. Hiszem, hogy Istentől kapott ajándékaimat felhasználhatom ott is.”³⁸⁷ Pedagógia szakos tanítóképző-intézeti tanári diploma megszerzése céljából küldték 1938-ban Kődöböcz Józsefet is Patakról Szegedre Mátyás Ernő teológiai és közigazgató javaslatára. „A Tanítóképző Akadémia létesítésének fontos feltétele volt: pedagógiai szakos tanítóképző-intézeti tanár vezetésével pedagógiai tanszék szervezése. Mivel Patakon ilyen képzettségű tanár nem volt - a pedagógiai tárgyakat más szakos tanárok tanították -, gondoskodni kellett arról, hogy 1942-re az intézetnek legyen ilyen tanára.”³⁸⁸

1937-ig Kiss Sándor Tömörkény, Móra és Juhász Gyula műveiből ismerte Szegedet. Sokszor hallott róla úgy beszélni, mint az 'ellenforradalom', meg a 'magyar megújulás bölcsőjé'-ről, amit már akkor negatíve értékelt. Ez volt az első nagyváros, amit megismert.

b./ A Szegedi Református Egyházköztség élő gyülekezet volt.³⁸⁹ A korabeli katolicizmus fellegrárában 140 ezer lakosból mintegy 5 ezer volt református. Az egyházköztség kiváló vezetői - Bakó László esperes, Seres Zoltán körzeti ifjúsági lelkész, dr. Durkó Gábor vallásnár- nagy gondot fordítottak a fiatalok lelkigondozására, támogatták az ifjúsági szervezetek (KIE, SDG Szövetség) működését. „A Kálvin téri templom mellett állott az egyház emeletes gyülekezeti épülete, annak egyik helyiségében az ifjúsági istentisztelet után további 'lelki foglalkozást' biztosítottak a már serdültebb ifjúság számára. Egyben ez volt az ifjúsági missziói szervezetek 'toborzó épülete is': a missziói 'ügyeletesek' beültek az ifjúság közé és magatartásuk, felszólalásaik alapján megszólították, beszervezték a mozgalmi tagságra alkalmasnak vélt fiatalokat.”³⁹⁰ Kiss Sándor így emlékezett húsz év után szegedi diákkorának kezdetére: „Itt találkoztam először a református élettel, mint kisebbségi sorssal. Emlékszem jól, milyen lelki válságot okozott ez a találkozás. De ennek során értettem meg igazán történelmünket, és itt jöttem rá, hogy a magyarság élete lényegileg kisebbségi élet,

³⁸⁵ Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 8. p.

³⁸⁶ Juhász Gáborné Kiss Eszter közlése 2000. június 02-án. „Amikor elvégezte Sándor a tanítóképzőt, akkor édesapám azt mondta, hogy fiam hát most már nem bírlak. Mert ugye csak kellett, ha még ösztöndíjas is volt, azért csak kellett ez, az, amaz. És akkor hát nem hagytak békét neki. A patakiak meg a naményiak is. De nem szabad visszafogni. És akkor édesapám egy darab szőlőt, földterületet adott el mikor elment. Egy 600-700 ölelet. Úgy hogy tudom, hogy azt el kellett adni, hogy beinduljon.”

³⁸⁷ Kiss Sándor levele Denke Gergelynek. H.n. 1942. június 8. Közli Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 9. p,

³⁸⁸ Kődöböcz József: Kiss Sándorral Szegeden. Sárospatak, 2000. június 28. Kézirat. 2. p. Megbecsüléssel köszönöm meg főigazgató-helyettes úrnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta kéziratát. Kiss és Kődöböcz jó barátságban volt egymással, akiket szülőfalujuk közelsége is összekapcsolt. Kiss Sándor Vásárosnaményból, Kődöböcz József Vámosatyából származott. Vö. Kődöböcz József levele Pótor Imrének. Sárospatak, 2000. június 28. A szerző birtokában.

³⁸⁹ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 17. p.

³⁹⁰ Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 2. p.

rokontalanul idegen népek között, és azon belül a magyar reformátusság életformája is kisebbségi életforma.”³⁹¹

A fiatal diák két pataki diáktársa, barátai - Fodor József és Bende Sándor közösségében egy évet albérletben töltött. Fejenként havi 8 pengőt kellett fizetniük. A Szegedi Református Egyházközségnek volt egy tömbháza a Kárász utca 15. szám alatt. Ennek utcai részét lakók bérelték, az udvari rész négy szobája pedig kedvezményes diákszallás volt református egyetemi és főiskolai hallgatóknak. Itt laktak a volt pataki képzősök. Az épület klubhelyiségét nemcsak az ott lakók használták, de ez volt az egyetemi és főiskolai hallgatók Bethlen Gábor köre máshol lakó tagjainak is a klubhelyisége.³⁹² 1938-tól már Kiss Sándor is helyet kapott volt képzős társai közösségében a Bethlen Gábor Kör Kollégiumában.³⁹³ Szegedre érkezése céljáról így vall: „a polgári iskolai, majd a tanítóképző-intézeti tanárképző diákjaként már egyszerre három vonalon futott az életem: a lehető legfelkészültebb tanár legyek; a diákmozgalomban a szociális és népi Magyarország toborzója és építője, és a tudományos munka. A három egyeztetése nagyon nehéz, nem is sikerült.”³⁹⁴

c./ A Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola hallgatója lett Kiss Sándor 1937-ben, miután Sárospatakon V. éves tanítónövendékként jelesen érettségizett. Egyetemi tanulmányok elkezdése csak gimnáziumi érettségi birtokában volt lehetséges. Főiskolai hallgatóként az egykori pataki képzős magyar-történelem szakon folytatta tanulmányait. Majd ennek befejezése után 2 év alatt tanítóképző-intézeti tanári oklevelet szerzett. Ez volt az útja-módja annak, hogy középiskolai tanári oklevelet szerezzen az, aki tanítóképzőt végzett. A Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán tanultak a pataki tanítóképző előző osztályaiból: Cserés Miklós, Becsei Imre, Kállai István, Papp István. Ők meg is maradtak a tanári pályán. Kiss Sándorral érkezett Fodor József³⁹⁵ és Bende Sándor³⁹⁶, a későbbi osztályokból pedig Jászter László és Ésik Zoltán folytatta tanulmányait Szegeden. Vásárosnaményi diákok voltak Kiss Sándorral együtt Papp István és Jászter László.

1941 nyarán kiváló eredménnyel fejezte be Kiss Sándor főiskolai tanulmányait. Varga Domokosnak írt levelében közli: „Most tettem le a szakvizsgám... Isten annyi csodálatos dolgot adott ebben az utolsó időben, életemben, amit még megköszönni sem nagyon tudok... Szakvizsga előtt egy hónappal még nem tanultam és Isten mégis olyan erőt adott, egész

³⁹¹ Kiss Sándor: A magyar reformátusság jelene és jövője. Ligonier, 1958. 08. 31. Előadás a Magyar Református Presbiterszövetség gyűlésén. Kézirat. 1. p. A másolat a szerző birtokában van.

³⁹² Kődöböcz József: Kiss Sándorral Szegeden. I.m. 1. p.

³⁹³ Fodor József közlését ismerteti Salamon Konrád: Erkölcs és politika. I.m. 6. p; Kiss Sándor írja: „A szegedi református egyház fenntartott egy kis diákinternátust is, az egyik bérházban, az egyetem közelében. Ide szerettem volna bekerülni, de már nem volt hely.” Vö. Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 17. p.

³⁹⁴ Kiss Sándor önéletrajza. Meghívó a Magyar Öregdiák Szövetség - Bessenyei György Kör előadására. New Brunswick, New Jersey. Rutgers Egyetem. Történelem Tanszék. 1981. február 6. 2. p.

³⁹⁵ Cigándi származású, az Apponyi Kollégiumban végzett. Óvónőképző igazgatója lett, neves pedagógus. Vö. Békés Géza levele. Nyíregyháza, 2000. 06. 20. A szerző birtokában van.

³⁹⁶ Az Apponyi Kollégiumban végzett, egyetemi tanár lett, fiával együtt gyógyszerkutató biológus. Vö. Békés Géza levele. Nyíregyháza, 2000. 06. 20. A szerző birtokában van.

vizsgámat az ő kezébe tettem le és így színjeles lett az oklevelem. És soha a készülésemben nem lettem fáradt, volt erőm.”³⁹⁷

d./ A tanárképző főiskola négy éve után nem ment állásba, hanem az Apponyi Kollégium hallgatója lett, ahol a polgári iskolai tanárok két esztendő alatt tanítóképző intézeti diplomát szerezhettek. Az egyetemen a főiskola mellett néprajzi és magyarságtudományi előadásokat is hallgatott. Tanárai voltak: Bálint Sándor, Ortutay Gyula, Tálasi István. Tanítóképző intézeti tanári oklevelét Kiss Sándor 1943 nyarán szerezte meg.

e./ Életre szóló barátságok születtek a szegedi évek folyamán. Denke Gergely Kiss Sándorral egy időben került Szegedre 1937-ben, középiskolai tanulóként. Kapcsolatuk - az SDG-ben, mint lelki-szellemi közegben - a későbbi politikai hivatásközösségig a legszorosabban összeforrott. Legközelebbi barátja és legközvetlenebb munkatársa Horváth János volt, akivel először az SDG református diákszövetség 1938. évi virágvasárnapi konferenciáján találkozott, aztán a következő években is mindig az ő bibliakörébe jelentkezett, és mindig kereste az alkalmat, hogy hallgassa és elbeszélgethessen vele.³⁹⁸ Kövy Zsolt 1942. április 2-án ismerte meg Kiss Sándort az SDG virágvasárnapi konferenciáján a Lónyay Gimnáziumban. Így emlékszik első találkozásukra: „keresztyéniségről, ifjúságról, magyarságról, nemzeti jövőről olyan világosan, olyan meggyőződéssel, olyan tiszta szívvel és szeretettel beszélt, hogy a hatása egyszerűen meghökkenítő volt. Egyszerre példa lett számomra.”³⁹⁹ Számos levél gyönyörű bizonyítéka annak, milyen jó barátságban állt Kiss Sándor Varga Domokossal. Lelkigondozói levelek ezek, de segítségükkel első kézből követhetők nyomon Kiss Sándor életének lényegesebb eseményei 1939. február 10-től 1941. június 16-ig. Ezek a levelek a leghűségesebb tanúi annak, milyen odaszánt életet folytatott Szegeden Kiss Sándor Isten és a magyar ébredés szolgálatában diáktársai közösségében.

³⁹⁷ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1941. június 16. Itt is köszönetemet fejezem ki Varga Domokosnak és Kiss Sándornénak, hogy rendelkezésemre bocsátották Kiss Sándor Varga Domokosnak írt leveleit. Kiss Sándorné írja: „Kérésére mellékelem a Varga Domokos leveleinek másolatát. Csak egy hosszú levél van, amit nem gépeltem le... A többi annakidején gépeltem le, amikor megkaptam Dombitól, de ezt valamiért akkor nem írtam át.” Kiss Sándorné levele. Washington, 2000. október 9. - Kiss Sándor 1941. május 28-án szerzett képesítést a Szegedi Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán a kézimunka (SZLÖID) polgári iskolákban való tanítására. - A Szegedi Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán, továbbá a Szegedi Magyar Királyi Ferenc József és a Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetemen szerzett Polgári Iskolai Tanári oklevele kelte: Szeged, 1941. június 14. Ez felhatalmazta a magyar nyelv s irodalom és történettudomány polgári iskolákban való tanítására. Az Országos Polgári Iskolai Tanárvizsgáló Bizottság elnöke: Huszti József; alelnöke: Schilling Gábor; tagjai: Somogyi József, Sándor István, Csetnó Gyula, Katona Dezső. A képesítővizsgálat tantárgyai: filozófia, pedagógia, magyar nyelvtudomány, magyar irodalomtudomány, magyar irodalmi segédtudományok, egyetemes történelem, magyar történelem, közgazdaságtan, gyakorlati tanítás. Az oklevél Kiss Sándor sógornője Kiss Menyhértné (Vásárosnamény) birtokában van.

³⁹⁸ Horváth János: Kiss Sándor szobrát avatjuk. I.m. 1. p.

³⁹⁹ Kövy Zsolt: Emlékeim Kiss Sándorról. Pápa, 2000. szeptember 12. Kézirat. 1. p.

2./ A diákmozgalmakban

a./ *Ifjú s á g i m u n k a*. Az ifjúság körében végzett hivatásáról Kiss Sándor így vall: „legnagyobb dolog az életben a *szeretet és szolgálat*. Minél teljesebben találok meg ezt, annál több értelme van az életemnek. Minél több időt ‘áldozok’ Isten ügyének, annál több időt nyerek. Ezért kell ... az evangéliumi munkát végezni.”⁴⁰⁰ Kiss Sándor lelki-szellemi *talentumai* ismeretében tudta és vallotta: „értelmiséginek lenni erkölcsi kötelesség.”⁴⁰¹ Lelki-ismeretes és eredményes tanulmányi munkája mellett Istentől kapott ajándékait teljes egészében annak a közösségnek a javára fordította, amelyben élt, tanult, dolgozott. Szerinte: „Isten világtervét akkor csúfoljuk meg legjobban, ha nem azon az alapon élünk, amit Ő nekünk adott. Bennünket magyaroknak teremtett s ezt vállalni kell minden keservével és szépségével.”⁴⁰² Felismerte Istentől való küldetését, és felelősen engedelmeskedett *Isten és a haza szolgálatának*. A szegedi főiskolán már első éves korától a református diákmozgalmak tekintélyes vezetője lett. Az ifjúság közti tevékenységét is ábrázolta a „Magyar ifjúság a népi mozgalomban” című, New Jerseyben elmondott előadásában.⁴⁰³

‘Ifjúság és művészet’ címmel jelentős cikke jelent meg 1941-ben a Szegedi Híd hasábjain. Eszerint az ifjúság „a *belső érés*, rendezetlenség kora, mégis mérhetetlenül fontos. Van olyan jelentőségű, mint a kialakulás ideje. Az ifjúság itt szerzi meg a lehetőségét annak, hogy később művészt alkosson. Ezért a nagy művész lelki arcához, megértéséhez hozzátartoznak ifjúkori ‘idétlenkedései’, s ezeknek a maga idejében utat is kell találni, megértést is, támogatást is, mert ezeken keresztül érik meg a tehetség. Nem az alkotásért, mint magában való értékért, hanem a lehetőségért.”⁴⁰⁴ Kora történelmi feladatának látta Kiss Sándor az ifjúság *nemzedékké válását*, mely ösztönös lázadás nyomán minőségi forradalommal változik. Az ifjúság mind a formai keretek, mind a tartalom vonatkozásában újat, jobbat, mást akar. Ez a nemzedékké válás folyamata. Az ifjúság *elhivatottságáról és feladatvállalásáról* 1942-ben kijelentette: „Nem bízni az ifjú kutatók sikerében: tamaskodást jelentene a magyar holnapokkal, a reánk várakozó magyar jövővel szemben.”⁴⁰⁵

Az ifjúság célja az *egész élet megváltoztatása*. „Tisztán kell látnunk először is azt, hogy az ifjúság szemléletmódja, látása, lelki arca nem konvencionális. Hiszen mindig megvolt a nemzedékek között a különbség... Az ifjúság nem érti az öregek nyelvét, más malomban örül, más a látása, felfogása; jelképrendszere is eltér s a nemzedékprobléma azért olyan tragikusan kiélezett. Az ifjúság igyekszik szétörni a régi keretet és formákat, új bort tölteni az új tömlőkbe; a régi nemzedék jogaira hivatkozik, mereven szembeszáll, a szakadék mérhetetlenül nő, s

⁴⁰⁰ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. május 4.

⁴⁰¹ Felhős Szabolcs: Protestáló hit és küldetéses vétő. I.m. 40. p.

⁴⁰² Kiss Sándor: Magyar élet és szellem az egyetemen. Szegedi Híd 1943. áprilisi sz.

⁴⁰³ Kiss Sándor: Magyar ifjúság a népi mozgalomban. Előadás New Jerseyben 1981. január 6-án. Az előadás a ‘Tanúk korokról’ - szóbeli történelem - szabadegyetemi előadássorozat keretében hangzott el a Rutgers Egyetemen.

⁴⁰⁴ Kiss Sándor: Ifjúság és művészet. Szegedi Híd 1941. decemberi sz.

⁴⁰⁵ T.I.: „Szeged híres város...” Kiss Sándor, az egyetem magyarságismereti munkaközösségének vezetője beszél a most induló Tápé-kutatásról. Szegedi Napló 1942. június 14. 7. p. /A T.I. monogram bizonyára a neves magyarságkutató Tálasi István nevének monogramja. I.m. 2. p.

a generációs kérdés nem is kérdés immár, ami megoldhatatlanságával súlyos teherként nehezedik a magyar társadalom vállára.”⁴⁰⁶

Kiss Sándor az általa vezetett diákmozgalmakban a *teljes élet megszentelését* hirdette és iktatta programjába. A megtérés hirdetését és a lelkek megmentését, a társadalom, a nemzet sorskérdéseit is. E diákmozgalmakról négy évtized távlatában vezetőjük ezt mondta: „Hittük és hirdettük, hogy Krisztus az egyéni, társadalmi, nemzeti és nemzetközi élet problémáira is egyedüli megoldás. A keresztyén embernek nem szabad kivonulnia a világból, hanem harcolnia kell minden erejével azért, hogy a világ jobbá, szebbé legyen.”⁴⁰⁷

Ám ez a forradalmi változtatásokra törő lelkesedés sem jogosít fel arra, hogy az ifjúság ne fedezze fel, és ne értékelje atyái értékeit. Példaként mutat a népi írók (pl. Veres Péter, Illyés Gyula, Kovács Imre) által felkínált *tisztánlátásra*. „A parasztszármazású egyetemi ifjúság feladata éppen az, hogy ezt az általa is látott és átélt tiszta szemléletet terjessze és ezen az alapon induljon el a segítség nagy feladatára.”⁴⁰⁸

A nemzedékformáló forradalmár, politikus, tekintélyt kereső ifjúságnak *példaképekre* van szüksége. Olyan „erő ez, ami az előző nemzedék időtlen érvényű egyéniségeit kiválasztja és maga fölé emeli.”⁴⁰⁹ Kora ifjúsága példaképének állítja Apáczeit, akit követett Gyulahérvárról Kolozsvárra, az alsóbb rendű iskolába a ‘diákság igaz része’; Szabó Dezsőt, aki azt hitte, hogy elérkezett a politikai kibontakozás ideje; Németh Lászlót, aki a XX. századi magyar irodalmat a magyar szellem egyik csodájának nevezte, akinek akarathite az emberi törekvések végső határa; Móricz Zsigmondot, aki a politikával szemben az embert, az életet értékeli.

b./ *A Bethlen Gábor Kör* a Kárász utca 15 szám alatt működött. Az egyházközség itt, a város szívében, az egyetem szomszédságában egy bérház földszintjén és még jó pár helyiségében fönntartott egy diákotthont, ahol a Kör működött.⁴¹⁰ A szegedi egyetemi és főiskolai hallgatók köre erős, összetartó közösség volt, amely tervszerűen sokat tett a magyarságért, a nép szolgálataért. „E közösségi szolgálatnak, a Kör munkájának Szegeden az egyetemi és főiskolai hallgatók és a nyitott szemmel járó városiak, főleg értelmiségiek körében nagy becsülete volt.”⁴¹¹

Az 1936. október 10-ei tisztújító közgyűlésre szóló meghívó és ‘tagtoborzó prospektus’ szerint a református hallgatókat kívánták elérni.⁴¹² A Kör 1901 óta működött. Célja közösségben összefogni minden református diákot. A prospektus felelős kiadója - Paku Imre - szerint: „rendezünk minden péntek este bibliaórát, vallásos, társadalmi és kulturális összejöveteleket, teaestet, szeretetvendégséget, kirándulásokat, könyvismertető esteket, nyilvános

⁴⁰⁶ Kiss Sándor: Ifjúság és művészet. Szegedi Híd 1941. decemberi sz.

⁴⁰⁷ Kiss Sándor beszéde az Mt. Vernon metodista és a presbiteriánus Meeting House templomokban. 1979. Kézirat. 2. p. A másolat a szerző birtokában van.

⁴⁰⁸ Kiss Sándor: Parasztság és egyetemi ifjúság. Szegedi Híd 1941. októberi sz. 9. p.

⁴⁰⁹ Kiss Sándor: Nemzedékformálók. Szegedi Híd 1942. júniusi sz.

⁴¹⁰ Huszár Tibor: Beszélgetések. I.m. 290. p; 1937 előtt itt működött a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. Neves személyiségei közül Buday György Angliában, Ortutay Gyula és Bibó István Budapestre, Erdei Ferenc Makóra került.

⁴¹¹ Kődöböcz József: Kiss Sándorral Szegeden. I.m. 3. p.

⁴¹² Viszont Kiss Sándor szerint: „a Bethlen Gábor Körben nem volt szempont, hogy ki református vagy ki katolikus, hogy ki ez, vagy ki az.” Vö. Beszélgetések. 290. p.

ünnepélyeket.”⁴¹³ A Kör újonnan átalakított helyiségében több száz kötetes könyvtárszoba, helyi, erdélyi és fővárosi napilapokkal és a legjelentősebb folyóiratokkal olvasóterem, pingpongasztallal, sakkkal és egyéb társasjátékokkal játékszoba állt a kör tagjai rendelkezésére. A Kör elnöke az 1937/38-ik tanévig Paku Imre volt, aki a tanév végén Budapestre költözött. Utódának Kodöböcz Józsefet, alelnöknek Kiss Sándort választották.⁴¹⁴ A Kör életét szervezettebbé tették. Felkérésükre Halassy-Nagy József filozófia professzor elvállalta a Kör tanár-elnökségét és mindenben segítette munkáját. Legfőbb támogatójuk Bakó László lelkipásztor-esperes volt, aki rendszeres látogatásával, tanácsaival, anyagi támogatásával segítette a Kör munkáját.

Kodöböcz József szerint legközvetlenebb munkatársa, Kiss Sándor ebben a munkában „rendkívül sokat vállalt és szorgalommal, jó érzékkel, ösztönző, aktivizáló, nevelő hatással tevékenykedett... Magatartásában, közreműködésében, önzetlen, áldozatos munkásságában tükröződött a ‘pataki szellem’, melynek Comenius és Fáy András törekvése és megfogalmazása szerint fontos vonása a ‘használ’, a ‘segíteni’ akarás, tovább Lorántffy Zsuzsanna szerint a hitből fakadó tevékenység, a szeretet-szolgálat. Lelkesedése, munkabírása nem ismert határt, s ez sok fiatalat megfogott, magával ragadott, mozgósított. Megérdemelten bírta mások, sok ifjú és felnőtt tiszteletét, megbecsülését, szeretetét.”⁴¹⁵

c./ Népi írók - irodalmi estek a Bethlen Gábor Körben.

Minden évben 2-3 nagyszabású estet rendeztek, melyekre népi írókat hívtak meg. Az előadásokat ilyenkor a Tisza Szálló Nagytermében tartották, ahová a város érdeklőit is meghívták. Egyik alkalommal a Márciusi Front íróinak az estjét szervezték meg, ahol Darvas József, Veres Péter és Illyés Gyula voltak az előadók. „A református ifjúság Bethlen Gábor Köre rendezte a legnívósabb irodalmi esteket a legkiválóbb magyar írók részvételével. A középosztály nagyon sok tagja érezte a népért való felelősséget. Lelkiismeretük hajtotta őket a népi mozgalomba.”⁴¹⁶

Az írói, szerzői estek előadói voltak 1938 elején: Móricz Zsigmond, Szabó Lőrinc, az év második felében pedig Erdélyi József és Veres Péter. Később pedig Németh Lászlót, Sinka Istvánt hívták meg.

1939 tavaszán rövid levéllel - 250 diák aláírásával - Szabó Dezsőt hívták meg, akinek 1939 májusában - a főszervező szerint - „két nagy előadói estje a Tisza Szálló nagytermében óriási siker volt az ő számára és a mi ügyünknek egyaránt... karizmatikus előadókészségének is a maximumát nyújtotta... nem használt hangfogót, nem is tudott soha. Láthatóan izgalomba jött, később a budapesti Marcibányi téri előadásain sem hallottam tőle soha gyilkosabb, megsemmisítőbb kritikát sem a német imperializmusról, sem a hazai fasizmusról. A

⁴¹³ Református Testvérünk! A Bethlen Gábor Kör tagtoborzó prospektusa. 1936. október 10.

⁴¹⁴ Az egykori elnök így emlékszik az 1938-ik tanévvel kezdődő időszakra: „Ettől kezdve a Kör hagyományait is folytatva, a Patakról hozott képzettségünknek, nevelődésünknek, szellemiségünknek megfelelően, annak érvényesítésével együtt irányítottuk, szerveztük a Kör életét, tevékenységét. A klubban folytattuk az addigi életet. Lehetőség volt ott újságolvasásra, könyvtárhasználatra, társasjátékokra, sakkozásra, beszélgetésre, előadások tartására, stb. Egy kisebb helyiségben írógép is állt a rendelkezésünkre.... rendszeresítettük a tagok találkozásait, népdalokat énekeltünk, tanultunk s bizonyos problémákat meg is beszéltünk. Minden péntek este bibliakörre gyűltünk össze, melyet Bakó László lelkész vezetett.” Vö. Kodöböcz József: Kiss Sándorral Szegeden. I.m. 2. p.

⁴¹⁵ Kodöböcz József: Kiss Sándorral Szegeden. I.m. 3. p.

⁴¹⁶ Rudda Mihály: Iskolánk névadója. I.m. 6. p.

teremben, ha szünetet tartott, még a légyzümmögést is meg lehetett volna hallani. Mind a magyar sorskérdésekről és jövőről, mind a magyar szellem irodalomban, zenében és művészetben kibontakozó mozgalmáról, feladatairól és jövőjéről tartott előadása egyszerűen lenyűgöző volt.⁴¹⁷

Móricz Zsigmond is többször járt Szegeden. Környezettanulmányokat folytatott a Rózsa Sándor trilógiához. Mindenkor Kiss Sándor fogadta az állomáson és elkísérte anyaggyűjtő útjaira is. Bálint György egyetemi tanárral, a vallásos néprajz kiváló művelőjével állt legközvetlenebb kapcsolatban. A Bethlen Gábor Kör hívására 1940 tavaszán ismét Szegedre látogatott, hogy előadói estet tartson. A nagysikerű irodalmi est hatására Móricz meghívta vendéglátóit Budapestre, hogy bemutassa nekik a Kelet Népe szerkesztőségét. A fiatal egyetemisták éltek is ezzel a lehetőséggel. „Odaadón állította folyóiratát a népi mozgalom szolgálatába. A nagy realista regényíró álmainak kiteljesedését látta a tábor növekedésében, és hitt abban, hogy küszöbön áll a népi forradalom, amely végre igazi, demokratikus országot teremt a Duna-Tisza táján.”⁴¹⁸

A Kelet - Népe című folyóirat, a Gombos Gyula szerkesztésében megjelent hetilap, a Magyar Út, és a Püski Sándor feleségével együtt létrehozott Magyar Élet Könyvkiadó végezte leghatékonyabban a korabeli népi irodalom szolgálatát.⁴¹⁹

A Kör egyik neves előadója volt *László Dezső* kolozsvári teológiai tanár, akit szoros baráti szálak fűzték Kiss Sándorhoz. Bizonyára ő hívta meg Szegedre a Bethlen Gábor Körbe az erdélyi reformátusság, az erdélyi magyar közélet reprezentáns vezető személyiségét, aki az Erdélyi Fiatalok vezetője volt. E találkozón szó volt a magyarországi és erdélyi sorskérdésekről, egyházi és lelki jellegű kérdésekről is.⁴²⁰

d./ *Márciusi Front*. Sárospatakon 1937 tavaszán a Magyar Út cikkeiből szereztek tudomást a diákok a Márciusi Front zászlóbontásáról. Kiss Sándor az SDG kollégium vezetőjeként részletesen ismertette a Front 12 pontját. „A népi írók a tizenkét pontban programot adtak Magyarország demokratikus átalakítására, amelyben leszögezték, hogy ennek a kulcsa a földreform, a parasztság felszabadítása, amely nem oldható meg a felelősségtől áthatott, új haladó értelmiség teljes melléállása nélkül... Az ország jövőjét a radikális rendszerváltozásban, de szigorú politikai népképviselési demokrácia keretein belül látta.”⁴²¹ A Márciusi Front helyi csoportját a Bethlen Gábor Kör vezetősége és a Művészeti Kollégium még Szegeden maradt néhány vezetője alapította, főleg tanársegédek, adjunktusok. Kiss Sándort befogadták már az alakuló üléstől kezdve. A Front gyűléseit a Bethlen Gábor Körben tartották Baróti Dezső elnökletével, akinek édesapja a gyakorló polgári iskola igazgatója volt. A Front helyi csoportjába -10-15 fő - tartozott még Paku Imre és Sík Sándor is, aki tanszéke irodalmi asszisztense volt. A Front legfontosabb vidéki demonstrációjára Makón került sor 1937 őszén.

⁴¹⁷ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 21k. p; Vö. Beszélgetések 312kk. p; Szabó Dezső nagy szeretettel nyilatkozott Kiss Sándorról, szervezői és irodalmi műveket terjesztő munkásságáról. Vö. Ruda Mihály: Iskolánk névadója. I.m. 6. p; Szabó Dezső szegedi irodalmi estje után megjelent „füzetét” Kiss Sándornak ajánlotta, és mindvégig megkülönböztetett barátságot tanúsított iránta. Vö. Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 8. p.

⁴¹⁸ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 23. p.

⁴¹⁹ Vö. Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 23kk. p; Beszélgetések. I.m. 88kk. p.

⁴²⁰ Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 6. p.

⁴²¹ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 16k. p.

De mivel a helyi csoport sem jutott közös nevezőre abban, hogy a Front szellemi, politikai mozgalom vagy politikai párt legyen, s ráadásul a kormányssajtó és a jobboldali lapok is éles kampányt indítottak a Front ellen, - a szegedi zászlóbontás elmaradt. A szegedi egyetemi ifjúság még nem érett meg arra, hogy elfogadja a társadalmi rendszer radikális megváltoztatásának szükségességét.

e./ *Szegedi Egyetemi Ifjúság /SZEI/*. A szegedi diákság körében 1939 tavaszán jött létre az úgynevezett „egységmozgalom”. Munkaközösséget alapítottak, amelybe bevonták a népieket is. Így született meg a demokratikus egyetemi egységszervezet terve. 1940 őszén Szent-Györgyi Albert lett az egyetem rektora, aki szívvel - lélekkel támogatta a SZEI megalakulását. Kérésére szervezte meg Kiss Sándor a szegedi egyetemi ifjúság új diákközösségét, hogy ne a veszélyes németbarátság, hanem a haladás és hazafiság formálja az ifjúságot.⁴²² „Kiemelt feladatuknak tartották, hogy ne a nácibarátok, hanem a haladás erői váljanak az ifjúsági egységtörekvések meghatározóivá. Kiss Sándor a SZEI megalakulásától kezdve fontos szerepet játszott annak munkájában. Németországi tapasztalatai megerősítették abban, hogy a szélsőjobboldali erők visszaszorítása egyetemes emberi és nemzeti érdek egyszerre.”⁴²³

1942-ben a SZEI-nek több mint 400 rendes tagja volt az egyetem 650 beiratkozott hallgatója közül.⁴²⁴ A SZEI-ben a diákság demokratikusan választotta vezetőit. Az egyetemtől helyiséget kaptak a művelődéshez és szórakozáshoz. A közösségnek szerves beleszólása volt a diákság szociális ügyeibe. A szegedi egyetemi ifjúság példája nyomán az egységszervezetből országos mozgalom keletkezett. Példájukat a debreceni, kolozsvári, pécsi, majd a pesti fiatalok is követték. „A népi mozgalom szelleme nagyobb nyilvánossághoz és lehetőséghez jutott. És ekkor már elég erős tábora keletkezett ahhoz, hogy misszionálja az ifjúságot és híveket szerezzen soraiból, bővítse táborát.”⁴²⁵

3./ A református ébredésért az SDG-ben

a./ *Szegeden*. Mivel az SDG egyszerre volt népi és vallásos, a bibliaórákon az evangélium igéi és a magyar sorskérdések is központi helyre kerültek. „A napi együtt imádkozásnak erőt kellett adnia a sorskérdések megoldásához, ugyanakkor mindennek nagyon erős közösségsszervező ereje is volt. A szegedi SDG fiataljai - Kiss Sándor tanácsára - egyre több fővárosi és országos rendezvényen vettek részt, mindenekelőtt az SDG szárszói táborozásain. Több olyan fiatal is volt, akinek a szemét - miután beszervezte őket az SDG-be - Kiss Sándor nyitotta rá a magyar sorskérdésekre, akik így egy életre szóló indítást is kaptak tőle.”⁴²⁶ Így református hite, magyarságtudata biztos és tartós meggyökerezését Denke Gergely is neki köszönheti. Így vall erről: meggyőződtem, hogy „nekem, mint diáknak az SDG mozgalomban van a helyem... Kellően nem értékelhető lelki - szellemi ‘élet-ajándékot’ kaptam én ebben a tanácsban, érdeklődésem, későbbi szolgálatvállalásom irányultságát, személyiségem kialakulásának ‘kereteit’ az SDG-ben kaptam meg. Ekként viszont Kiss Sándor lelki szolgálatának s

⁴²² Denke Gergely: A bibliai politikus - Kiss Sándor. Reformátusok Lapja 2000. április 30. 6. p.

⁴²³ Salamon Konrád: Erkölcs és politika. I.m. 9. p.

⁴²⁴ SZEI. Szegedi Híd 1942. márciusi sz. 9. p.

⁴²⁵ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 27. p.

⁴²⁶ Denke Gergely közlését ismerteti Salamon Konrád: Erkölcs és politika. I.m. 7. p.

egyéb mozgalmi tevékenységének egyik közvetlen szemlélője lehettem éveken át, a további időben végzett munkájáról pedig baráti levelezésünk révén kaphattam tájékoztatást.”⁴²⁷

Szegedi főiskolásként hamarosan vezető személyisége lett Kiss Sándor az SDG helyi csoportjának. ‘Szegedi Kiss Sándor’-nak hívták, mivel dr. Kiss Sándor budapesti lelkész igen aktív tagja volt az SDG-nek. Havas Gábor írja - „Kulifay Albert - akivel együtt írtuk meg az SDG történetét - megerősített abban, hogy a Szövetség évről-évre megújított tisztikarában Kiss Sándor neve nem szerepel.”⁴²⁸ Míg ő az SDG főiskolásokból és egyetemistákból álló csoport vezetője, addig a középiskolások SDG vezetője Tornyai Jenő volt. Kiss Sándor arra törekedett, hogy az arra érdemes fiatalokat bevonja a lelki - szellemi ifjúsági mozgalomba. Igyekezett „a fiatalok - a ‘keze alatt’ formálódó újcsoport magyar református értelmiség - társadalmi, nemzeti elkötelezettsége tudatát elmélyíteni.”⁴²⁹

b./ A keresztyén életre és hite alappilléreire vonatkozó örömeit, de kísértéseit, a lelki életben való haladás buktatóit, csüggedéseit is - dokumentáltan - legnyilvánvalóbban Varga Domokossal osztotta meg. Neki írta: „mindünknek le kell számolni az életünkkel, amely nem is a miénk. Dicsőség, karrier, feltűnés, megalkuvás nem lehet a mi eszközünk. Bátor kiállás kell és maradéktalan vállalása Krisztus napi parancsainak. Tudom, hogy ez különösen a főiskolás diákoknál nehéz, de ott kell leginkább. Erre Krisztus kötelez. Nekem nagyon is gyenge az erőm, hogy ezt úgy vállalam, de vele mindent lehet.”⁴³⁰

Őszinte és kíméletlen önkritikát gyakorolva vallja meg bűneit barátjának, hogy „hozzád képest bennem sokkal több a kétkedés, az akaratgyengeség, félés és megalkuvás”,⁴³¹ s meggyőződéssel jelenti ki, hogy a bűnnel szemben: „egyetlen megoldás Krisztus. Ha ő bennem él, nincs kísértésem. Ha vele vagyok, minden rendben van.”⁴³² Máskor meg örömmel és bűnbánattal állapítja meg, hogy „Isten csodálatosan segít munkámban, pedig aligha van gyalázatosabb gyermeke, mint én. Sokszor a reggeli Vele való beszélgetés is elmulasztom valamilyen dolog miatt.”⁴³³ Istent magasztalja, mikor arról ír, hogy Jézus Krisztus vére árán törölte el bűneit. „Van egy nagy hálaadásom. A kísértés, a testiség folyamatosan hagy el. Oh, visszagondolok 2 év előtti állapotomra, s tudom mit jelent számomra Jézus Krisztus vére. Olyan nagyon igaz ez már, hogy megtisztít minden bűntől. Ha az ő kegyelme nem lenne, én azóta talán egy kórházban pusztultam volna el.”⁴³⁴

Közvetlen és távoli környezetében, a magyar nép különböző rétegében is látja az Istentől való nagyfokú elrugaszkodás következményeit is: „A materializmus halálos ölelése most már kezd lehatolni magyar népünk közé. Sok helyen már orgiáit üli. Ormánság, Őrség, Sárköz. Nyomában halál, pusztulás jár. A magyar középosztály és református papság hitetlensége, elrugaszkodása Istentől most kezdi igen-igen megbosszulni magát a népben. S jön az egyke, a kényelmi szempont a gazdagoknál, vagy a félelmesebbnél félelmesebb szekták a nincstelen

⁴²⁷ Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 2. p.

⁴²⁸ Havas Gábor levele. Budapest, 2000. május 24. A szerző birtokában.

⁴²⁹ Denke Gergely: Bibliás politikus emlékezete. Református Tiszántúl 2000. 2. sz. 15. p.

⁴³⁰ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. március 28.

⁴³¹ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1939. február 17.

⁴³² Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1941. február 3.

⁴³³ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1939. március 16.

⁴³⁴ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1941. február 3. Kézirat. 2k. p.

kiuzsorázottaknál.”⁴³⁵ Kiútként, megoldásként csak és kizárólag a Krisztussal való élő közösség a megoldása hazánk, magyar népünk ‘szürke keresztyénységének’ is az újjászületés, az ébredés. „Csak egyre törekszem mindenben, mert látom, hogy egy az út. Újjászületni. Mindenkinek és naponként. Magyarságunk felébredésének is csak ez lehet az útja. Csak a Krisztusban újjászületett ember tud jobbra lenni, áldozatot hozni, szolgálni, hősnek lenni. Sajnos a mi keresztyénységünk inkább nyárspolgári, visszavonó, csak akkor az, amikor nem kell különösebb hősiesség, mi sokszor kompromisszumokat kötünk a világgal, a Sátánnal is. Ezért vagyunk olyan szürke keresztyének.”⁴³⁶

A nemzet, a magyarság általános lelki ébresztő szolgálatában ő maga is elkötelezett keresztyén magyar emberként szeretne részt venni. „A sokszor írt és annyira vágyott általános magyar ébredésben. ... hiszem, hogy Krisztusra nézve gyengeségem, bűneim, erőtlenségem és féktelen önzésem levetkezem és engem is felhasznál egy kicsiny téglának ebben az új magyarságban. Most főképpen hitet kérek Istentől, hogy tudjak bízni, könyörögni ezért az általános ébredésért. Imádságban hordozni, de hittel, szent bizonyossággal. Milyen jó mindarra gondolni, hogy amit te is írtál a románokról, oroszokról és lengyelekről. De semmit sem ér, ha ez csak álom és nem hit.”⁴³⁷ Gyakorló hívő keresztyénként magyar népünk keresztyén elhivatottságát, küldetését és jövőjét vizsgálva hitbeli reménységét fejezi ki nemzetünk jövőjét illetően, mikor arról ír, hogy „magyarságunk lelki forma is, fajtánk minden nagyvonalúságával és a végtelen dolgok fel való vágyódásával. Utat nyit az emberi élet végső értékeinek felismeréséhez, ahol lebomolhatnak rólunk emberi voltunk tragikus bilincsei, s a véges élet átléphet a bizonytalanság kétségbeesésén túl az örökkévalóságba.”⁴³⁸

Keresztyén élete alappillérei-ről ezt írta barátjának: „Keresztyén életnek így épült fel most már öntudatosan 3 alappillére: mindennapos igeolvasás, Istennel való beszélgetés (imádkozás) és tettekben megnyilvánuló szolgálat. Ha akármelyik elmarad, keresztyén életünk öröme, teljessége, és boldogsága elmarad, kínlódunk. De ez így van jól. Minél inkább kitölti a 3 dolog életünket, annál ujjongóbbak vagyunk. (Lásd: Mott, Moody, Kálvin, Luther, stb. a ‘nagy’ keresztyének.) Persze a Sátán igyekszik e hármat megbontani mesterkedéseivel, mert tudja, hogy ha akármelyiktől elvon - győz!”⁴³⁹ Ezt a hármas szempontot követve vegyük szemügyre Kiss Sándor lelkiségét főleg levelei, írásai, de barátai munkái alapján is.

b/1. I g e o l v a s á s. Egykori sárospataki, később szegedi évfolyamtársa, jó barátja mondta róla, hogy mindennapi olvasmánya volt a Károli Biblia.⁴⁴⁰ A legnagyobb természetességgel írta barátjának, hogy milyen felfedezésre jutott az Ige alapján: „Legutóbbi bibliaolvasásom arról győzött meg, hogy a világot nem a bölcsesség, de Isten ereje, az igehirdetés bolondsága által tartja meg. E világ szerint bolondok is lehetünk, sőt vállaljuk is azt! Mert számunkra megtartatás forrása is lehet.”⁴⁴¹

⁴³⁵ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1940. november 18.

⁴³⁶ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. március 29.

⁴³⁷ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1940. november 18.

⁴³⁸ Kiss Sándor: Magyar élet és szellem az egyetemen. Szegedi Híd 1943. április.

⁴³⁹ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1939. június 9.

⁴⁴⁰ Fodor József tanítóképző főiskolai főigazgató-helyettes beszéde Kiss Sándor emléktábla avatásakor. Bp., 1991. szeptember 07. In: Emléktáblaavatás Kiss Sándor kisgazdapárti politikai tiszteltére. Bp., 1992. január hó. 15. p.

⁴⁴¹ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. március 28.

Természetesen a Sátán minden eszközzel meg akarja akadályozni, hogy Isten Krisztus által megváltottai Uruk élő szavát, Igéjét hallják, olvassák, tanulmányozzák. A Kísértő legfőbb célja, hogy elvágja az összeköttetést Isten és gyermeke között. Ezért a Gonosz „mindig ott van: hogy ‘most ne olvassál Bibliát, hisz még ezt kell tenned, azt kell tenned, most nem érsz rá’; de mikor nyugodtan lebzseli az ember tétlenül az órákat, akkor nincs ott, akkor rettenetesen örül.”⁴⁴² Amerikában két egyházközség templomában is elmondott beszédében szólt Kiss Sándor arról, hogy szegedi egyetemista korában társaival együtt a Bibliából vezették le a demokrácia és az egész társadalomra vonatkozó átfogó szociális egyenlőség és felelősség elvét.⁴⁴³

b/2. I m á d k o z á s. Hitbeli próbáiban, gyengeségeiben az Istennel való beszélgetések során nyert segítséget, kapott bűnbocsánatot, felszabadulást Isten tetszése szerinti cselekvő engedelmességre. Az imádság mindig harc, de éppen ezáltal ad, enged átélni Isten nagy győzelmeket. „Bizony, az imádság erő. Patakon annak idején imaközösségünk volt. Éjszaka osontunk ki a folyosóra, sokszor egy egész órára, de csodálatos egy állapot volt az. Három hónapig tartott - márciustól év végéig - de az SDG-s avatáson lányok, fiúk előtt az egész intézet jelenlétében mondta el 6 fiú a csodálatos bizonyágtevést, hogy mit jelentett nekik Krisztus! Csodálatos volt, ahogy az egész intézet megbolygott alatta. Emberileg az egyik legzüllöttebb fiú jött utána hozzánk, hogy vezessük őt, nem tudja, mi van vele és hullott a könnye.”⁴⁴⁴ Szégyenkezve vallja meg egyik barátjának, hogy jóllehet tudja, az imádság a hitben élő ember lelki lélegzetvétele, ő mégis sokszor kudarcot vall a buzgó imádságot illetően. „Az én legfájóbb pontom mégis az imádságom. Bizony, olyan sokszor nem tudok imádkozni, pedig egy negyedóráig is mindig mozog a szám. Mert ugye az imádság - beszélgetés. Akkor pedig Isten is szól hozzánk! Világosan. Ezt az Isteni szót sokszor elnyomja az én fecsegésem és cikkázó képzeletem.”⁴⁴⁵

Megtapasztalásai nyugtázásaként jelentette ki, milyen következményei vannak annak, ha nem Isten akarata szerint imádkozik, és mivel jár az, ha hűséges az imaharcban: „Sokszor éreztem, illetve mindig, ha Istennel nem leszek beszélő kapcsolatban, egész napom tönkremegy. De ez is így van jól. Jó, hogy van feszengés, kínlódás, mert emlékeztet a hiányra. Az egész világ minden porcikájában bizonyágtétel. Még az istentagadás is. És még egy. Az imádság a leghősiesebb tett.”⁴⁴⁶ Ezt példázza egyik 1938-ban küldött levelezőlapja is, amelyben buzgó könyörgésre szólítja fel barátját az SDG-ben folytatandó lelki munkára, ugyanakkor példa ez arra is, hogy szívvel-lélekkel azonosult a szegedi ifjúsági misszió munkájával: „A legfonto-

⁴⁴² Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Hn. 1939. március 16.

⁴⁴³ Kiss Sándor beszéde, amelyet St. Vernon metodista és a presbiteriánus Meeting House templomokban mondott el. I.m. 2. p.

⁴⁴⁴ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1939. február 17; Juhász Gáborné Kiss Eszter közlése 2000. június 02-án: „Amikor Sándor megtért, én még kislány voltam. „7 év korkülönbség volt közöttünk és akkor benéztem a nagyszobába, és akkor látom, hogy az én testvérem térdepel, leborulva imádkozik. És akkor úgy nem tudtam hozzászólni, majd aztán csak később... Mondom, hát te miért térdepeltél...? Hát nem vagy te katolikus... Óh nem - azt mondta - húgom, imádkoztam és nagyon magamba vonultam. És akkor ennyi volt. És én úgy éreztem, hogy más lett. Még másabb lett... Ő nem hangoztatta, hogy én ilyen vagyok vagy így hiszek, hanem ő élte a megkapott kegyelmet.”

⁴⁴⁵ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. szeptember 18.

⁴⁴⁶ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1939. június 9.

sabb, amiért felkeresnek.. Már készülünk jövőre a munkára. Már ne felejtsük el soha a napi imádságainkban, igénkben érte tusakodni hittel. Néhány napja és is ezt cselekszem az ő erejéből, és hiszem, erős hittel..., hogy jövőre csodálatos dolgok lesznek Szegeden. Hogy hogyan, mi módon - nem tudom. Ha rágondolok, megijedek a sok közönyös arctól és mástól is. De hiszem!!! A múlt évben mi akartuk - nem lett. Most ő akar és lesz, de minket is fel akar használni a szolgálatban. Írok a többi negyedikesnek is.... Soha ne felejtse el az imádkozást, tusakodást Szegedért.”⁴⁴⁷

Szegeden igen érezte a pataki *bibliakörök* és imaközösség hiányát. S amikor 1939-től ez is megadatott, nagy örömmel közölte Domokos barátjával: „Amikor leveled írtam, tudott leborulni kis közösségünk igazán az Isten előtt. És a közösségnek meglett az áldása. Másnak a két bibliakörömben csodálatos megindulást támadt. A múlt pénteken pedig egyik fiútestvérem azt mondta, hogy jöjjünk össze minden reggel, akik óhajtunk imaközösségre. Pedig több helyen lakunk, szétszórta.”⁴⁴⁸

A kis közösség hit szerint is fejlődött, erősödött. Hetenkénti összegyülekezésük Krisztus által egyre mélyült. Március közepén már nyilvánvaló volt: „A belső magunk közti válaszfalak hullanak, omlanak és hisszük, hogy lassanként felpattannak lelkünknek azon titkos rácsai is, amiben mindenki legféltettebb énjét őrzi, amelyet elhallgat, pedig lehet, nem is tud róla. Most már kegyelmi erőnkéből imádkozunk egy - egy előnkbe adott emberért is.”⁴⁴⁹ Év végére a bibliaköri közösség szépen megerősödött. Már arra is képesek voltak, hogy másokat is megnyerjenek az Úrnak. E nagy lelki nyereséget folyamatában ábrázolja a főiskolás SDG-s bibliakör vezetője. „Hetenként egyszer összegyűlünk. Van beszélgetés, imaközösség. Az év elején egy jogász is megjelent így, aki soha sem szólt hozzá. És egyéb jelekből is egy tartalmat, szürke embernek képzeltem, aki csak úgy unalomból, közömbösségből vesz részt mindenben. Egyszer négy szemközti beszélgetésre kért. Csodálatosan mélyen érző és kérdésekkel vívódó lélek tárult fel előttem. Mikor elmondott mindent, csak úgy feltört belőle: én még sohasem imádkoztam! (Az igazi imádságra gondolva.) És ez annyira fáj, a lélek olyan mélységben átrázta őt, hogy keservesen zokogott. Ez imádság volt, igazi imádság. Elszégyelltem magam. Mélyebb lélek, mint én!”⁴⁵⁰

b/3. A *sz o l g á l a t* volt Kiss Sándor lelki életének harmadik alappillére. Sokféleképpen törekedett keresztyén életfolytatása kiteljesítésére Megváltója iránti elkötelezettségből. Készséggel, önzetlenül, teljes szívvel abban buzgólkodott, hogy környezetében minél többeket megnyerjen Jézus Krisztusnak. Sokrétű hitvalló tevékenysége közül az iratmissziói szolgálatról, legációiról, a főiskolás csendesnapokról, a R.I.M. munkáról és lelkigondozói munkáiról legyen szó.

A templomi *iratterjesztést* 1939 elején kezdték el. Minden vasárnap délelőtt kirakodtak a templom elé és lelki könyveket árultak. A begyűlő jutalékból könyvtárat szerveztek a szórványok számára.⁴⁵¹

⁴⁴⁷ Közli Kiss Sándor levelét Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 3.

⁴⁴⁸ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1939. február 17.

⁴⁴⁹ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1939. március 16.

⁴⁵⁰ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. november 8.

⁴⁵¹ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1939. március 16.

Legátusként sokszor szolgált szülőföldjén és a beregi falvakban. Kölcsönkerékpárral járt istentiszteleteket tartani. Több alkalommal helyettesítette Szabó Gyula tiszasalkai lelkipásztort. 1940-ben két Munkács melletti gyülekezetben töltött legációjáról írta: „Hiszem, hogy az élő Krisztust hirdetem - kegyelemből, utána odahaza töltöttem másfél hetet szüleim és rokonaim körében. Egy áldott megtapasztalás erősödött, amikor órák hosszat arról beszélgettünk, hogy mit jelent az, hogy Krisztus az életünk. Az élet teljes területén láthattam a felragyogó szemekből az út utáni sóvárgást. Az élő Krisztus után vágyakozik a mi népünk. Igen, ez a feladatunk:... lelki Magyarország, hitvalló és szolgáló élet, imádkozó kapocs Isten és közöttünk... Mi a fedezet? Csak annyi, amennyi re Jézus krisztus él bennünk.”⁴⁵² - 1942 nyarán, amikor Horthy István kormányzó-helyettes lezuhant repülőgépével az orosz fronton, a vásárosnaményi református templomban Kiss Sándor hirdette az ígét és szólt prédikációban a kormányzó-helyettes hősi haláláról is.⁴⁵³

A főiskolás csendesnapok sokrétű és felelősséggel járó előkészítő munkáit, a szervezést, a hívogatást lelkiismeretesen vállalta és teljesítette. Nem könnyen viselte viszont e téren sem - mint máshol és máskor sem - a közönyt, az érdektelenséget. Az 1939 kora tavaszán tartott alkalomról írja barátjának: „Most volt főiskolás csendesnap is. Nem sokan jöttünk össze, de Krisztusban voltunk együtt. Új nekilendülések keletkeztek, de komoly formában. Egyéni látogatás és gondozás. E nélkül nem is megy a főiskolás munka.”⁴⁵⁴

Kiss Sándor főiskolásként a Református Ifjúsági Mozgalomban (R.I.M.) is tevékenyen részt vett. A R.I.M. fő célkitűzése volt, hogy az SDG-t és a KIE-t egységbe tömörítse. A Mozgalom központja a szilicei volt pénzügyőr laktanya, ahol konferenciákat tartottak. Jelvényük: fémszív, benne lángocskával.⁴⁵⁵ Kiss Sándor egyik 1939-ben kelt levele szerint: „A R.I.M. munka belsőleg mélyül. Hetente van egy R.I.M. ének- és dalest, persze itt is legfontosabb az Ige és közös találkozás önfeledten a Krisztusban. Ezen kívül a telepi missziót is csináljuk. Lányok és fiúk (KIE-sek is) jönnek és gyűjtik a fiatalságot, hogy megnyerjék krisztusnak. Csodálatos munka ez. Minden vasárnap délután azt csináljuk, de én minden alkalommal egy heti erőt nyerek. A családlátogatás, házi áhítat még csodálatosabb.”⁴⁵⁶

Lelkigondozói szolgálatában Kiss Sándor karizmatikus egyéniség volt. Kevesen rendelkeztek olyan lelkigondozói attitűddel, mint ő. Isten gyöngéd, türelmes, alázatos lelkiséggel, szeretetteljes készséggel ajándékozta meg az egyes személyek Krisztusnak való megnyerésére, de a közösség lelki formálására, gazdagítására is. Nem hallgatta el soha sem azt, hogy mindez Istentől kapott ajándék a felebarát, a közösség építésére. Talentumait ennek megfelelően kamatoztatta nem a maga, de környezete javára, Isten dicsőségére.

Lelkigondozói személyiségére is fényt vet az alábbi történet. Egyik gimnazista társával beszélgetve megkérdezte, hogy szokott-e a maga szavaival mások hallatára imádkozni. Ő így emlékszik vissza erre: „Meghökkenem, zavarba jöttem, de ő nem várta meg, hogy én majd valami kitérő magyarázkodásba kezdjek, hanem csendes-kedves szóval tanítgatott: Tudod, ez egy ‘küszöb’, vagy talán inkább ‘lépcsőfok’, amelyen feljebb lehet, de kell is lépni, meg kell tanulnunk a másokkal való együtt imádkozást is, hogy a többiek is veled mondhassák, amit te

⁴⁵² Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1940. január 18.

⁴⁵³ Ruddy Mihály: Iskolánk névadója. I.m. 5. p.

⁴⁵⁴ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. március 28.

⁴⁵⁵ Denke Gergely közlése. 2001. augusztus 1.

⁴⁵⁶ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1939. február 17.

mondasz, a te erősítésedre; most mindjárt kipróbálhatod ezt, velem... Ezt kell az SDG-ben is tanulnotok, tennetek. - Így léptem én át ezt a 'küszöböt', kaptam egyben egy életre szóló tanítást arra nézve, hogy milyen felelős figyelemmel kell ügyelnünk a másik, a mások lelki 'lépteire' is, nem szabad 'botorkálni' hagyni, hanem segíteni kell a másikat, másokat átlépni azon a 'küszöbön'.⁴⁵⁷

Egyik levelében beszámol arról is barátjának, hogy rábíztak két fiút. Nagyon gyötrődött hitetlenségük miatt. Az egyikről írja: „És mégis. A múltkor csendesnapon éppen ez a fiú jött hozzám és teljes lelkében megújulva kezdett el beszélni kérdéseiről. Ő, aki azelőtt még a hittant sem tanulta meg, s egyáltalán 'becsületesen' (nem képmutatva) került minden ilyen alkalmat. Most még mellette kell állani az erősítésben, de a csira mindenesetre megindult.”⁴⁵⁸

A családlátogatást is missziói elkötelezettséggel és felelősséggel végezte diáktársaival. Így számol be barátjának erről a tevékenységükről: „Meg kell újulni népünknek, s nincs ennél nagyobb kérdésünk. Igen örülök tudod, hogy ennek is munkásai lehetünk. Képzeld, mintegy 10 település tartozik az újszegedi missziói egyházközséghez, s most vasárnapról vasárnapra sorra látogatjuk ezeket, ahol ébredést, evangéliumot akarunk szolgálni. Evangéliumi magyar és népi alapokon folynak az összejövetelek, gyerekek és felnőttek részére és a családlátogatások. Tulajdonképpen eddig is meglévő munkánk kiszélesítése ez sokkal tágabb körre.”⁴⁵⁹

Testvéri-baráti közösségében Kiss Sándor felelősségérzettől áthatott figyelméből fakadóan kiterjedt levelezése folyamán aktív lelkipozíciót is végzett. Már „1939-ben az SDG diákújságában /Református Diákmozgalom/ felvetette a nagyvilágban szétszóródott magyarok 'levelező gondozásának' ötletét. Elgondolásával megelőzte korát, hiszen egyetemes nemzeti tudatunk, felelősségérzetünk csak a legutóbbi időkben kezd e tekintetben megerősödni.”⁴⁶⁰

Egyik levele elején Kiss Sándor örömmel számol be arról, hogy „legációban megismerkedtem egy igen kedves parasztfiú-testvéremmel, aki Tarcalon jár szőlészeti és borászati szakiskolába. Most vele is levelezek. Igyekszik elindulni a Krisztus szerinti élet útján. Jövőre Budafokra kerül, ahol meg szeretné alakítani az SDG-t, vagyis diáktársai felé is kiterjeszteni munkáját.”⁴⁶¹ Egyik testi - lelki jó barátja szerint: „Kiss Sándor lelki szolgálatának s egyéb mozgalmi tevékenységének egyik közvetlen szemlélője lehettem éveken át, s a további időben végzett munkájáról pedig baráti levelezésünk révén kaphattam tájékoztatást. Így a nekem írt levelei - inkább levelezőlapjai 'magvas' fogalmazású soraiban rejlő szolgálati, mozgalmi adatokból, bár vázlatos, de hiteles képet lehet utólagosan is felrajzolnunk.”⁴⁶²

Az SDG 1944. április 2-i virágvasárnapi konferenciája végén arra kérte Kiss Sándor a konferencia egyik résztvevőjét: „Levelezzünk!”. Ő évtizedek távlatában így emlékezik erre a testvéri levelező lelkipozícióra. „Biztos, hogy Kiss Sándor sok barátjával levelezett, lelkeket vigasztaló, reménységre bátorító, jó ügyekért vitatkozó, Krisztus-szellemű tanítóként. Velem is. A kora nyártól, a szomorú őszig. Amikor is katonának besorozva, kivittek bennünket az országból, leveleztünk. Nehéz volt versenyben maradni vele. A sokszor bizony verejtékesen

⁴⁵⁷ Denke Gergely: „Az út csak előre visz”. I.m. 3k. p.

⁴⁵⁸ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. március 28.

⁴⁵⁹ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1940. november 18.

⁴⁶⁰ Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 6. p.

⁴⁶¹ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H. n. 1939. május 4.

⁴⁶² Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 2. p.

megfogalmazott levelemre, szinte azonnal válaszolt. Könnyed, szárnyaló stílusával válaszolt felvetett problémáimra. Nem volt tabu, mindenről írt, tisztán, igazán és szépen. Azt tartotta, hogy mindenről lehet és kell beszélni, de az evangélium és az igazság szabályai szerint.”⁴⁶³

Családtagjai is számíthattak szeretettel, türelemmel elmondott, szívbeli jó tanácsaira. Amikor lánytestvére megosztotta vele 1944-ben, hogy egy fiatalember komoly szándékkal gondol rá, és messze idegenbe vinné feleségül, azt tanácsolta neki: „Nem akarok beleszólni az életedbe, de gondold bele, hogy ha itt hagyod a szüleidet..., aztán pedig ő más vallású, nem fogod megszokni. Próbáld meg ezt másképp látni... Olyan szeretettel vett körül, hogy akkor én eldöntöttem, hogy nem megyek.”⁴⁶⁴

c./ Konferenciák. Az SDG országos konferenciáit virágvasárnappal kezdődően általában három napig tartották. Balatonszárszón egész nyáron különböző korcsoportoknak rendeztek táborokat. A programokban valamilyen formában mindig jelen volt a magyar sorskérdés. A konferenciákon 100-250 fős létszámmal vettek részt fiúk és lányok, s az alkalmakra mindig igyekeztek megnyerni a népi írókat is. A korabeli szellemi élet két mértékadó egyénisége - Veres Péter és Németh László - is nyilatkozott szárszói tapasztalatairól. Veres Péter szerint a fiatalok olyan erkölcsi magaslaton állnak, amelynél feljebb kíváncsozni sem kell. „Úgy éltek és viselkedtek, mint a szellem és a jóság katonái. Íme, gondoltam, ilyennek kellene már az egész magyar fiatalságnak lenni, és végül ilyen emberekből kellene már az egész magyar népnek állania.” Németh László pedig az egyik szárszói konferenciai élményeként ezt írta a ‘nemzet-látomást’ szívükben hordozó fiatalokról: „Megéreztem, hogy rokon hitű, rokon véleményű emberek közelléte mily nagy segítség a magunk lelke kibontásában. Egy nemzet ideája idéztetett itt meg a maga létezéséről.”⁴⁶⁵

A főiskolásoknak rendezett konferenciákat 1938-tól kezdődően öt éven át nyaranta az SDG Református Szövetség balatonszárszói konferenciák titkáráként Kiss Sándor szervezte és vezette. Eközben lett a református megújulási folyamat megbecsült személyisége.⁴⁶⁶ Azt is tudjuk, hogy a konferencia programjainak megszervezésében az volt a legfőbb szándéka, hogy mielőbb ‘megteremtsék’ az ‘újarcú’ magyar református értelmiséget.⁴⁶⁷ „A hitélet döntő fontosságára igyekezett ráébreszteni a fiatalokat, előadásokat tartott nekik a hívő értelmiség társadalmi, nemzeti elkötelezettségéről.”⁴⁶⁸ Kifejtette, hogy a keresztyénység életünk leglényegesebb kérdése. Szolgálatával jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a konferenciák légköre hasonlóan ‘magasztos és emelkedett’, lelki - szellemi hatékonyságában is megközelítően olyan legyen, mint az ‘alapozó’ években - különösen Töltéssy Zoltán páratlan lelkületű munkássága idején - volt.”⁴⁶⁹

⁴⁶³ Kövy Zsolt: Emlékeim Kiss Sándorról. I.m. 2. p.

⁴⁶⁴ Juhász Gáborné Kiss Eszter közlése 2000. június 2-án.

⁴⁶⁵ Denke Gergely közlése. Vásárosnamény, 2000. március 15.

⁴⁶⁶ Beszélgetések. I.m. 325. p; Neve ugyan nem található az SDG országos vezető testületének névsorában, de a főiskolás konferenciák szervező-vezetői munkák mellett számos konferencián vett részt év közben is. „Valójában SDG utazó titkári feladatokat is ellátott, állandó jellegű hivatalos ‘beosztás’ nélkül is.” Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 7. p.

⁴⁶⁷ Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 6. p.

⁴⁶⁸ Denke Gergely: A bibliai politikus - Kiss Sándor. I.m. 7. p.

⁴⁶⁹ Denke Gergely: „Az igaznak emlékezete áldott.” Református Egyház 2001. 68. p.

A szárszói főiskolás konferenciák szervezésével és vezetésével sokoldalú tevékenységet fejtett ki Kiss Sándor. Levelei arról tanúskodnak, hogy a konferenciákról a legnagyobb szervezői - vezetői elkötelezettséggel gondolkozott. Az 1939-ben megrendezett főiskolás konferenciáról írta Kiss Sándor, hogy már az előkészítésnél teljes csődöt lehetett várni. A konferencia kezdése előtt két héttel dr. Kiss Sándor elmondta, hogy úgy kimerült, hogy semmit sem tudott előkészíteni. Másnap a közösségben azt az ígét olvasták: „Semmi felől ne aggódjatok!” Nem lehetett mást tenni, mint imádkozni és hinni. Aztán úgy tűnt, hogy igen kevesen jönnek el, mivel sok főiskolás vékonypénzű. S ekkor kéréseket küldtek konferenciasegélyért. Nem a szenioroknak, hanem főleg egyetemi tanároknak, intézeteknek, akik az ifjúsággal foglalkoznak. Míg korábban az ilyen levelekre a címzettek 12-20%-a válaszolt, akkor majdnem mindenkitől választ kaptak és összegyűlt 500 Pengő.

Drámai képekkel ábrázolta azt a megrendültséget, ami annak nyomán történt, hogy a konferenciázókat szíven találta Isten Igéje. „Egyetlen főiskolás fakultás sem hiányzott. Hétfőtől szerdáig összeomlott minden. Voltak, akik kétségbeesetten haza akartak menni. Az úrvacsora misztikája, halál és örökélet, útban az üdvösség felé kérdések döbbenetesen összekavarták a résztvevők nagy részének lelkét. Volt több lány, aki kétségbeesetten sírt, hogy ő nyugodtan jött ide, de most tele van remegéssel. - Tudniillik az történt, hogy az emberek észrevették és rádöbbenek arra, hogy a kereszténység nem dísz, nem póz, nem mutogatás kifelé, de életünk leglényegesebb kérdése, mert az fordul meg rajta: élünk-e vagy halunk. Nagy keresés indult meg. Az egész konferencián csak beszélgető csoportokat lehetett látni. Nem volt elég az előadás, a bibliakör, azon kívül is szinte minden percben keresték az egyéni beszélgetést. És mind több ember állott oda úgy, ahogy van egyedül az Isten elé, hogy a megváltásban részesüljön és csak ott tisztázódott minden, amit a bizonyágtételek is mutattak.. egy bizonyossá vált: Isten keresi a magyar főiskolás diáklelket!”⁴⁷⁰

Nagy felelősség hárult a konferencia előadóira, főképpen a tábor vezetőjére, hiszen a konferencia résztvevői - leendő mérnökök, tanárok, jogászok, orvosok - az új magyar értelmiség tagjai lettek. A korszak fiatal értelmiségének jelentős része döbbsen rá arra, hogy a magyar társadalom válsághelyzetben van. Változásra van szükség a lelki és társadalmi vonatkozásban is. Csak az Istennek odaszánt életből fakad áldás egy közösségben, de egy nép életében is.

1944. április 2-án, virágvasárnap a Lónyay Gimnáziumban tartották az SDG konferenciáját. Az előadók között volt Soós Géza és Vatai László is. Az amerikai bombázók egyre gyakrabban repültek át az ország légtérét. A légiriadók idején a pincében hallgatták tovább az előadásokat. A résztvevő Kövy Zsolt szerint „a sok nagyszerű ember között volt egy szerény, sovány, diákos, fiatalos ember, kis bibliaolvasó közösségünk vezetője, Kiss Sándor. Percek alatt barátok lettünk. Közvetlensége utánozhatatlan volt. Amikor Jézusról beszélt, azt kellett éreznünk, hogy itt valóban a Mester van jelen... Sokkal többet kaptam, mint amire számítanom lehetett. S ez a több az volt, amit Kiss Sándortól hallottunk.”⁴⁷¹

d./ Lobetalban. 1939 nyarán Ravasz László püspök a zsidóvédelem lehetséges megszervezése érdekében Kiss Sándort (és Kádár Gézát, későbbi politikai munkatársát is) „német szeretetotthonba küldi ki szolgálatra, hogy hiteles tájékoztatást hozzon a nácik szándékairól. A tapasztalatok ijesztőek voltak.”⁴⁷²

⁴⁷⁰ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. szeptember 18.

⁴⁷¹ Kövy Zsolt: Emlékeim Kiss Sándorról. I.m. 1. p.

⁴⁷² Havas Gábor: Hinni és cselekedni. I.m. 5. p.

Több mint két hónapot töltött Kiss Sándor a Németországban a Hitvalló Egyház vendégeként. A háború közeledésekor az evangélikus egyháznak már száztól is több tagját hurcolták el koncentrációs táborokban. Azon a nyáron hat hitvalló lelkész halt meg. Koporsóikat kiadták ugyan, de a család nem nyithatta fel a lezárt koporsókat. Kiss Sándor élete egyik legnagyobb élménye volt a hitvallókkal való találkozás, akik közül sokan az egyház mártírjai lettek. Személyesen győződött meg a III. Birodalom lényegéről.

Lelki magatartását meghatározta, hogy minden Magyarországon megjelent könyvet elolvasott a német tervekre vonatkozóan a Dunántúl leszakításával kapcsolatban. Hívő keresztyénként már Bécsben megdöbbenették a pályaudvari szórólapok. „A keresztyénség legvéresebb átkozódó gyalázása volt rajta és felhívás: ‘áll be az új német vallásba, őseid hitébe’”⁴⁷³

1938-ban egy magyar evangélikus teológus volt a német egyház vendége, egy évvel később Kiss Sándor is baráti kapcsolat révén jutott ki Németországba. Ez volt az első külföldi útja, mely során rendkívüli élményekkel gazdagodott. A Hitvalló Egyház vezetője előbb Martin Niemöller volt, majd pedig az ifjú Boderschwinn. Ezt írja róluk: „A Bekenntniskirche, a hitvalló egyház nem volt külön egyház. Úgy keletkezett, hogy nem engedett a náci nyomásnak, mikor az megfogalmazta követeléseit, hogy az ótestamentum alapján nem lehet prédikálni. A hitvalló egyház lelkészei ennek rögtön ellentmondtak. Aztán különböző nácista nyomások ellenére olyan prédikációk hangzottak el a hitvalló lelkészeknek a szájából, amely szöszékről eleve kritikus elítélése volt mindannak, amit a náciizmus a zsidókkal szemben elkövetett. Ez idő tájt már 46 lelkészük volt koncentrációs táborban, többek között már Niemöller is. Én is ezen a vonalon értesültem állásfoglalásukról, és ez számomra vallási szempontból is nagy élmény volt. Ezek mélyen hívő emberek voltak, az alapállásuk nem politikai volt, hanem az Isten Igéje vezette őket.”⁴⁷⁴

Lobetalba, a hitvallók egyik Berlintől 25 km-re fekvő munkatelepére (‘Betelanstalt’) érkezett meg Kiss Sándor, „ahova befogadják a hazátlanokat, a koldusokat, és ott gondjukat viselik. Nyugodtan, békességben, megbecsülésben és szeretetben élnek. Mellette van Friedensköke, ott pedig öregek, dolgozni nem tudó emberek laknak. A telep gyönyörű, a berendezése, gazdagsága nagyszerű, mégis hiányzik valami: az embereknek minden tekintetben gondját viselik, csak lelkileg nem. A német belső misszióban kitermelt Bruder-intézmény gépezetté teszi a missziót. Kivétel persze van...”⁴⁷⁵

A hitvallók evangéliumi alapon helyezkedtek szembe Hitlerrel. Egyik lelkészük korábban pilóta, repülőkapitány volt. Megtérése, újjászületése az evangélium alapján történt. Otthagyták állásukat, majd elvégezte a teológiát és lekipásztor lett. Lobetalban az ő segítségével értette meg Kiss Sándor a német hitvalló egyház belső életét is. Az emberek kiábrándultak a keresztyénség régi formájából, a racionalizmussal beszennyezett, lélektelen és sivár egyházból. S miközben a keresztyénség új formáját keresték, pogányságba estek. A hitvalló egyháznak 150-200 ezer tagja volt, tűzben megpróbált emberek, akik vállalták a börtönt, üldözést Krisztusért és az evangéliumért. 1939 nyarán 500 tagjuk - főleg lelkészek - volt börtönben vagy koncentrációs táborokban. Július 17-én halt meg Joseph Schneider evangélikus lelkész 42 éves korában, akinek a koporsóját családtagjai kérésére sem engedték felbontani. A hitvallók iránti szívbéli elkötelezettséggel írta egyik barátjának: „Ma csak felfele néző, Istennel naponta

⁴⁷³ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. szeptember 18.

⁴⁷⁴ Beszélgetések. I.m. 308k. p.

⁴⁷⁵ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. szeptember 18.

érintkező emberek lehetnek hősök, akik megérzik, mi a kegyelem. És elindulnak Istentől küldve... Németországi utam után még jobban látom ezt.”⁴⁷⁶

Elszomorító dolgokat tapasztalt Kiss Sándor a Magyarországra vonatkozó német terveket illetően is. Országunkat „csak német élettérnek ismerik el, amelynek előbb-utóbb, de nem sokára vissza kell kerülni Németországhoz. Óriási propagandával készítik elő a Dunántúl Anschlussát és egész Magyarországot. Mi csak érdektelen, cigánynemzet vagyunk a szemükben, akik ‘nem birtokolhatják’ a Duna völgyét. A legvadabb történelmi hamisításokat csinálják. A Dunántúlra 3 millió németet akarnak betelepíteni és az összes nagybirtokot felosztani. Már azt is kidolgozták, hogy egy-egy dunántúli német faluba hány német fog betelepülni.”⁴⁷⁷ Kiss Sándor ifjúsági ellenállási, majd a politikai közéletben való elkötelezettségét feltétlenül és döntően meghatározták németországi negatív élményei.

4./ A magyarságért

a./ Haza- és népe szeretete. Kiss Sándor hazaszeretét ékesen példázza 1968. március 15-én New Brunswickban, New Jerseyben mondott beszéde. Ennek bevezető szakasza így hangzik: „Kevés olyan sorsverte népe van a világnak, mint a magyar. 500 évvel ezelőtt még annyi a számunk, mint az angol népé, a legnagyobb nemzetek sorában foglalunk helyet. Míg az angol nép azóta két világbirodalmat hozott létre, és saját országán kívül megteremtette az Amerikai Egyesült Államokat is, a világ jelenleg leghatalmasabb államát, addig mi folytonos küzdelemben elvéreztünk a Duna-Tisza táján, Kelet és Nyugat választóvonalán, legtöbbször Nyugat védelmében. Testünkkel tartottuk fenn a keletről és délről folyton megújuló támadásokat. Hullott, veszett a magyar, romba dőltek templomai, városai, üszkös romokká lettek felégett falvai, lemészárolt férfiai keselyűk és sasok ették a csatatereken, rabszíjra fűzött asszonyait, leányait és gyermekeit elnyelte a hatalmas ozmán birodalom. Ez utóbbiakból nevelte fel legvitézebb, legbátrabb katonáit, a janicsárokat... Történelmünk szakadatlan küzdelem nemzeti létünkért, függetlenségünkért, szabadságunkért, belső és külső elnyomók ellen. Forradalmaink legtöbbször szabadságharcokká váltak, sorsszerű kényszerrel, tragikusan. Utolsó ötszáz évünk csupa nagy fellángolás és hulló tragédia.”⁴⁷⁸

Kiss Sándort diáktársai, majd munkatársai közül nagyon sokan éppen hazaszeretetéért szerették és becsülték. Ködöböcz József Kiss Sándorral a Bethlen Gábor Körben 1938-tól közös munkájukról ezt írta: „Igyekeztünk a tagságot közösséggé formálni, s bennük a magyarság, a nép iránti felelősséget erősíteni... Kiss Sándor pedagógiai képzettsége, erős hite, a közösségért, magyarságunkért, egyházunkért érzett felelőssége segítették, biztosították a Kör munkájának eredményességét, nagymértékben emelték tevékenységének értékét s vonzó hatását.”⁴⁷⁹

Kovács Károly - aki a Parasztszövetségben volt Kiss munkatársa, 1945 nyarára is emlékezve - így ír róla: „Tudta, hogy ugyanazzal a gondolkodással és nézettel rendelkezem, mint ő. Örömmel vállaltam a munkát, mert ahogyan Kiss Sándor jellemét, közvetlenségét, magyarság

⁴⁷⁶ Kiss Sándor levele Denke Gergelynek. H.n. 1939. szeptember 19. Közli Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 4. p.

⁴⁷⁷ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. szeptember 18.

⁴⁷⁸ Kiss Sándor: Március 15. New Brunswick, New Jersey, 1968. március 15. A Beregi Múzeum Adattárában. Vásárosnamény. Jelzet nélkül.

⁴⁷⁹ Ködöböcz József: Kiss Sándorral Szegeden. I.m. 2k. p.

szeretetét ismertem, öröm volt vele dolgozni... Hivatása a magyar parasztság felemelése volt, és a magyarságtudat fejlesztése.”⁴⁸⁰

„Magyar élet és szellem az egyetemen” címmel jelent meg Kiss Sándor írása a Szegedi Híd hasábjain. Ebben egyrészt kritikát gyakorol a gentry jellegű - mulató, könnyen élő, éjszakázó, szerencse- és szoknyavadász - egyetemi életstílus felett és ezzel szembeállítja Tolnay Lajos, Vajda János, Reviczky Gyula, a fiatal Ady, Móricz és Szabó Dezső életszemléletét. Méltó példák nyomába léphet az egyetemi ifjúság: „Vannak tények, amikre támaszkodhatunk. Először is jártak már előttünk. Előttünk jár a népünk, amelyik évszázadokon át gazdagon és teljesen hordozta s ösztöneiben ma is hordja az élet magyar formáját. Ő az első tanítómester. Észjárásaival, dalával, nyelvével, művészetével, világnézetével, hitével, társas életével, szelleme gazdagságával az első útmutató.”⁴⁸¹ Meg kel ismernünk azt a kort, amelyben élünk s engedelmeskednünk kell Teremtőnk akaratának. „Isten világtervét akkor csúfoljuk meg legjobban, ha nem azon az alapon élünk, amit Ő nekünk adott. Bennünket magyaroknak teremtett és ezt vállalni kell minden keservességével és szépségével.”⁴⁸² Eszméltető jelleggel kérdezi Kiss Sándor a diákság egyik vezetőjeként társaitól: „Ismerjük-e a magyar földet... HAZA-e nekünk ez a föld? Miért nem keressük fel sorra az ország vidékeit, hogy ez a föld ezer személyes élmény láncával HAZÁNKKÁ legyen s ez a szó ne a frázisainkban, hanem bennünk éljen.”⁴⁸³

b./ Táj- és népkutatás. Első táborát Tiszaderzszen szervezte 1939-ben a Táj- és Népkutató Intézet. Először ez év nyarán a kiskunmajsai kutatótáborban vett részt Kiss Sándor. A táborok résztvevői általában néprajzos hallgatók, vagy szociográfiával, gazdaságföldrajzzal foglalkozó egyetemisták, főiskolások voltak Szegedről, az Eötvös és a Pázmány egyetemről. Több táborban is részt vett többek között Boross Lajos, Fehér Gyula, Kelemen Sándor, Márkus István. A táborok vezetői voltak rendszerint Mádi Zoltán a Táj- és Népkutató Intézet igazgatója, Tálasi István, Malány Mihály, Kovács Péter, Kádár Zoltán.”⁴⁸⁴ Tálasi István és Györffy István vezetésével a kunok betelepülésének 700. évfordulójára, 1941-re tervezett monográfia anyaggyűjtését végezték.

Kiss Sándorra olyan mély hatást gyakorolt a táj- és népkutatás, hogy a következő években a nyári és téli kutatótáborok munkájában is részt vett. 1940-ben Körösmezőre utazott és bebarangolta a ruszin földet, majd tizenöten az Őrségbe utaztak és elvégezték Őriszentpéter és Szalafő szociográfiai feldolgozását.⁴⁸⁵ 1941-ben Erdélyben, majd Szolnok-Dobokán végeztek

⁴⁸⁰ Kovács Károly levele. Poroszló, 2000. június 15. A szerző birtokában.

⁴⁸¹ Kiss Sándor: Magyar élet és szellem az egyetemen. Szegedi Híd 1943. áprilisi sz.

⁴⁸² Kiss Sándor: Magyar élet és szellem az egyetemen. Szegedi Híd 1943. áprilisi sz.

⁴⁸³ Kiss Sándor: Magyar élet és szellem az egyetemen. Szegedi Híd 1943. áprilisi sz.

⁴⁸⁴ Vö. Beszélgetések. I.m. 323. p.

⁴⁸⁵ Szalafőről írta Kiss Sándor barátjának: „megkaptam a behívót a Táj és Népkutató Intézet útjára, úgy hogy július 29-én el is jöttem hazulról. Előzőleg még, mivel volt szabadjegyem, felmentem Körösmezőre s így „meglovagoltam” a Ruszin földet. Most pedig Magyarország legősibb települési vidékén vagyok az Őrségben. Két községet dolgozunk meg: Őriszentpétert és Szalafőt. Még úgynevezett ‘szeres’ településben laknak az emberek, ahogy a honfoglalás idején megszállták a dombhátaikat. Így van Templomszer, Papszer, Pityerszer, Gyöngyös - Csergő, stb. Szer. Egy szerben 3-4 család telepedett le annakidején. Nagyon érdekes ennek a vidéknek a népe, kultúrája. Reformátusok teljesen és igen ősi életformában élnek. Az ősi kultúra sok minden hagyománya él még közöttük... A társaság vegyes... Evangéliumról alig lehet szó, bár van pár fiú, mondhatnám mindegyik, akivel lelkileg igen meg lehet magunkat érteni.” Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1940. augusztus 9.

kutatásokat, aztán nyáron délvidéki Kopácson, a baranyai háromszögben, Észékkal szemben rendezett falukutató tábor résztvevője, ahol főként dalokat, hiedelmeket gyűjtött. Katona Imrével a táborozás után még egy ideig a faluban maradt az utómunkálatok elvégzésére, majd bejárták Zombort, Újvidéket, Óbecsét és környéküket. Fájdalommal kellett tapasztalták a helyi szerb lakosság magyargyűlöletét.⁴⁸⁶

c./ Magyarságismereti Munkaközösség: A Szegedi Egyetemi Ifjúság diák-közösségén belül azzal a politikai céllal hozták létre a Magyarságismereti Munkaközösséget, hogy ne a fenyegető németbarátság, hanem a haladás és hazafiság formálja az ifjúság szellemiségét. 1940-ben Kiss Sándort választották a munkaközösség vezetőjének,⁴⁸⁷ aki szerint „a népi szemlélet bevonulását jelentette a magyarságismereti munkaközösség megalakítása, amelynek vezetője lettem. Itt foglalkoztunk a magyar sorskérdésekkel, földreformmal, a társadalom átszervezésének fontosságával, a népi kultúra alapján az új magyar kultúra kialakításával.”⁴⁸⁸ 1942 márciusában a Szegedi Híd című folyóiratban számolt be a közösség működéséről a munkaközösség elnöke. Az 1941/42 iskolai tanévben 60 fő jelentkezését követően végül is 25 egyetemista vett részt rendszeresen a munkában. A munkaközösség tanárelnöke Bartucz professzor úr volt, akinek széleskörű érdeklődése és tudása az antropológiára, fajbiológiára és a hungarológiai ágaira is kiterjed. A munkaközösség hármas célt tűzött ki maga elé: 1./ A magyarság minél szélesebb körű megismerése; Hetenként előadásokat hallgattak. Bartucz professzor „Magyarságismeret - magyarságtudomány” címmel tartott nagy érdeklődéssel kísért előadást, majd pedig Bálint Sándor egyetemi magántanár Szeged történetéről, szerepéről, szellemiségéről beszélt. Balla Péter pedig a népdalról tartott előadást; 2./ A második cél: hungarológiai szakkutatás szemináriumokon és csoportos kiszállásokon. Az első félévben Ortutay Gyula egyetemi magántanár vezette a tápéi gyűjtőmunkák elméleti előkészületeit; 3./ A harmadik cél pedig: falusegítés és nevelés. E feladat betöltését a népfőiskola jelentette. A második félévben vitaesteket rendeztek, Tápén kutatásokat végeztek és előkészítették a gyűjtött anyag publikálását is.⁴⁸⁹

d./ Néprajzi és magyarságtudományi előadások. Kiss Sándor a főiskolai előadások mellett Apponyi-kollégistaként hallgatta az egyetem néprajzi és magyarságtudományi előadásait is. Ennek előadói voltak: Bálint Sándor, Ortutay Gyula és Tálasi István. Ugyanakkor bekapcsolódott Ortutay Tápai szemináriumába is. Mivel Ortutay Budapesten élt, Kiss Sándort bízta meg szemináriuma vezetésével.

e./ Tápé monográfiája. Kiss Sándor a Délvidéki Szemlében részletezi és elemzi az eddigi Tápéval foglalkozó irodalmat, főbb néprajzi munkákat: Kistétényi Walther Zoltán Tápéről készített disszertációját, Tomori Viola, Fekete Béla, Irmédy Molnár László, Kistétényi Waltner Zoltán, Reizner János dolgozatait. Ez Kiss Sándor 1942-ig megjelent írásai közül ez első tudományos igénnyel készített tanulmány.⁴⁹⁰

A Magyarságismereti Munkaközösség tizenkét diákja két évig tartó aprólékos munkájáról a Délvidéki Szemle 1942. júniusi számában jelent meg beszámoló. Eszerint „a munkaközösség hivatalosan bejelentheti, hogy két éves, aprólékosságig tervszerű néprajzi és szociográfiai

⁴⁸⁶ Katona Imre közléseit idézi Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 9k; p.

⁴⁸⁷ Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 10. p.

⁴⁸⁸ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 26 p..

⁴⁸⁹ Kiss Sándor: Magyarságismereti Munkaközösség. Szegedi Híd 1942. márciusi sz. 9. p.

⁴⁹⁰ Kiss Sándor: Mit tudunk Tápéről? Délvidéki Szemle. 1942. 6. sz. 251 - 254. p.

feladatmegosztással 12 vállalkozó kedvű és szakképzett fiatal egyetemi tudósjelölt elkészíti a Szegeddel szomszédos Tápé teljes monográfiáját, az első effajta falutanulmányt a magyar irodalomban. Az elhatározás olyan biztató, hogy alkalmat kerestünk beszélgetést folytatni Kiss Sándor Apponyi-kollégiumi hallgatóval, az egyetemi magyarságismereti munkaközösség lelkes és fáradhatatlan vezetőjével a tápéi kutatómunkáról.”⁴⁹¹

Tápéval néprajzi szempontból először Bálint Sándor, az egyházi néprajz országos hírű szegedi mestere foglalkozott. A csoport kutatási munkája főleg a tápéi néplélek meghatározó jellegének, másrészt a történeti kialakulás felderítésére irányult. A szellemi néprajz minden területén gazdag kincset találtak. Az interjú bizonyosságát adja annak, hogy a munkaközösség vezetője a néprajz szakterületének kiváló elmélet és gyakorlati ismerője. A falukutatásban Bibó István, Ortutay Gyula, Baróti Dezső voltak Kiss Sándor példaképei. „Sinka Istvánnal, Tamási Áronnal, Gulyás Pállal és Móricz Zsigmonddal szervezték a falusi estéket. Barátság fűzte Györffy Istvánhoz, akivel szorgalmasan járták a magyar falvakat.”⁴⁹²

f./ Népfőiskola. A népfőiskolák „tudatosították a társadalmi kohézió, a gazdasági növekedés, a politikai stabilitás és az ország szuverenitásának céljait és elérhetőségük útját.”⁴⁹³ Tehetséges parasztfiatalok felkarolására kezdeményezték a népfőiskolai mozgalmat igényes, magas minőség létrehozására képes parasztvezetők és polgárok képzése céljából. „Ennek előzményeként fogalmazódott meg a dán Grundtvig-féle művelődéspolitiká gondolata: a maga szerepkörében művelté tett nép önmaga erejéből nagy tetteket vihet végbe. A népfőiskolában az élet számára akartak tanítani. Észak prófétája, Grundtvig püspök azt tanította, hogy a népnevelést élővé kell tenni.”⁴⁹⁴ 1942 januárjában Kiss Sándorék nagyszerű népfőiskolát hoztak létre a szegedi és szeged-környéki parasztfiatalok számára. Szeged vidékén a falukutató munkaközösség néprajzi és szociológiai felmérő munkát végzett.

1941 decemberében az egyik magyarságismereti munkaközösségi ülésre meghívták a SZEI tanárelnökét, Koch Sándor professzort, Bartucz Lajos professzort, Kogutovitz Károly rektort, Kanyó Béla, Sík Sándor, Tettamanti Béla professzorokat, Wagner Richárd adjunktust és Hunya Benedeket, a KALOT délkerületi titkárát. Nyikos Gyula szerint „az ő tanácsaikkal beszélünk meg ezen, s egy következő heti munkaközösségi összejövetelen az első népfőiskolai tanfolyam munkatervét. Persze csak az alapvető vonalait. Jellemző volt, hogy mindkét megbeszélést a munkaközösség elnöke, Kiss Sándor vezette, aki diák... és ezt a professzorok is természetesnek találták.”⁴⁹⁵

Az első népfőiskolai tanfolyamon 1942. január 7-22-ig harminc paraszt származású fiatal-ember vett részt. Hungarológiai tájékoztatásuk során tudatosították bennük mindazt, ami magyar a gondolkozásban, ésjárásban, nyelvben, lélekben, társadalomban. A népfőiskola vezetője szerint „arra vállalkoztunk, hogy 30 magyar parasztfiúban megindítjuk a tudásszomj

⁴⁹¹ T.I. „Szeged híres város, Tápéval határos.” I.m. 7. p.

⁴⁹² Felhős Szabolcs: Protestáló hit és küldetéses vétó. I.m. 40. p.; Ha Kiss Sándor nem csatlakozik a politika irányvonalába, ma bizonyára a kiváló lelkigondozó, a magyar nép ébredéséért síkraszálló egyházi szakember vagy néprajzos portréja előtt tisztelegnénk.

⁴⁹³ Horváth János: Kiss Sándor szobrát avatjuk. I.m. 3. p.

⁴⁹⁴ Felhős Szabolcs: Protestáló hit és küldetéses vétó. I.m. 2k. p.

⁴⁹⁵ Nyikos Gyula: A SZEI népfőiskolai tanfolyamáról. Nevelésügyi Szemle 1942. 5-6. sz.

kielégítését, utat mutatunk bizonyos magasságok felé, amelyre mind a falu, mind a magyarság eljövendő életében törekedni kell.”⁴⁹⁶

Délelőtt előadásokat tartottak, majd az ezek után következő vitákban a résztvevők is elmondták véleményüket, gondolataikat. Délutánonként tapasztalatszerző utakra indultak, meglátogattak intézményeket: a mezőgazdasági kísérleti állomást, az egyetemi közegészség-tani, meteorológia, növénytani intézeteket, Népjóléti Hivatal, Közjóléti Szövetkezetet, közbárányhidat. A hallgatók demokratikus nevelését szolgálta, hogy maguk is önkormányzatot hoztak létre, azaz bírót, jegyzőt, képviselőtestületet választottak. Mivel gyűléseiken a magyar falú kérdéseit tárgyalták meg, szükségszerű volt az öntevékenység fokozása. „A falubeli viszonyokkal egyik résztvevő sem volt megelégedve. Kevesellték a kultúrát, a könyvet. A kulturális elmaradottság mellett a civilizáció áldásai is messze elkerülik a magyar falut. Kevés a jó út, a víz. A legények vallomása szerint az istenhit is eléggé gyenge lábon áll falujukban. ‘Nem félnek az Istentől, káromkodósak’ - írja az egyik. Kevés az összetartás, - mondja a másik. Vallomásaikból kitűnik, hogy a falvakban nagy a társadalmi tagozódás.”⁴⁹⁷ Minden este verseket is hallgattak Erdélyi, Ady, József Attila legszebb költeményeiből. A vidám nótaszó, játék 10 óráig tartott, Majd imára hajtották fejüket, így adták hálát Istennek a nap örömeiért, áldásaiért.

Az egyetemi ifjúság számára életszükségletnek bizonyult a népfőiskola, hogy a résztvevő parasztszármazású fiatalokban tudatosuljon, az új értelmiségnek ők is alkotó részesei. „Megérezték, hogy a kézfogás, ha csak kevesek részéről is, őszinte. Szándékaink egyek, s ha így maradnak, nem pusztíthat el bennünket semmi vihar. Felnyílt a szemük a magyar parasztság és a magyar falu bűneinek, hibáinak, elmaradottságának, de értékének és lehetőségeinek a vizsgálatára is... mind gazdasági, mind társadalmi és lelki téren látják a megoldandó feladatokat”.⁴⁹⁸ Az utolsó három estén Kiss Sándor a résztvevőknek a tanfolyam utáni tenni-valókat tudatosította.⁴⁹⁹ Egyértelművé tette, hogy a „népfőiskola nem záródik le itt, csupán elkezdődik és virágba is ott borul, ahol szövetkezetek, falukönyvtárak alakulnak, magyar színjátszás, életerős magyarság gyökerezik s a falu élete, képe és lelke változik meg.”⁵⁰⁰

Beregszászban is beindították a népfőiskolát Kiss Sándor vezetésével. Ez a ma működő Balázs Ferenc Beregi Népfőiskola elődje. Sok beregi településen színjátszó csoportok alakultak. Előadásaikkal járták a vidéket.

Kiss Sándor 1943 nyarán kerékpárral ment Vásárosnaményből *Munkácsra*, hogy közbenjárjon testvérvére, Menyhért és Góczy Józsefet fiatal vásárosnaményi gazdáknak a Magyar Királyi Téli Gazdasági Iskolába, lényegében a népfőiskolába való felvétele érdekében. Azt akarta, hogy testvére és földije képzett gazdászok legyenek. 1943/44-ben el is végezték a tanfolyamot. Leleki oktatójuk a gergelyugornyai lelkész fia, Rácz István volt. Kiss Menyhért emlékezett „Karácsony Sándor, Veres Péter, Szabó Pál előadásaira. Arról is szép élménye van, amikor 1943/44 telén Munkácson, a moziban tartott előadást Kiss Sándor a

⁴⁹⁶ Kiss Sándor: Népfőiskolánk. Szegedi Híd 1941. decemberi sz. 7. p.

⁴⁹⁷ Kiss Sándor: Képek a népfőiskoláról. Szegedi Híd 1942. márciusi sz. 10. p.

⁴⁹⁸ Kiss Sándor: Népfőiskolánk. Szegedi Híd 1941. decemberi sz. 7. p.

⁴⁹⁹ Nyikos Gyula: A SZEI népfőiskolai tanfolyamáról. I.m.

⁵⁰⁰ Kiss Sándor: Népfőiskolánk. Szegedi Híd 1941. decemberi sz. 7. p.

népfőiskolások és a helyi előkelődések előtt. Erre az útjára elkíserte Kiss Sándort Szabó Dezső is.”⁵⁰¹

g./ *KIE és KALOT a népfőiskolán*. A népi írók többsége protestáns volt. A felekezetiileg elfogult közösségek hajlamosak voltak arra, hogy az írókat vallásuk szerint osztályozza. A modern katolikusok ezt a korlátolt szemléletet elutasították. Különösen a piaristák és Szegeden Sík Sándor irodalomprofesszor példaadása volt e téren előremutató.⁵⁰²

Az első népfőiskolára 1940-ben a Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Titkársága /KALOT/ és a Keresztény Ifjúsági Egyesületek Nemzeti Szövetsége /KIE/ vállalta a tagok toborzását. Intézkedtek, hogy a jól működő parasztszövetségek maguk válasszák ki küldötteiket a szegedi népfőiskolára. 1941-ben is e két szervezet hozta létre a Népfőiskolai Tanácsot. Ennek első elnöke a sárospataki Szabó Zoltán lett. „A KALOT célja világos volt: krisztusibb ember, műveltebb falu, életerős nép, önérzetes magyar”.⁵⁰³ A KALÁSZ, azaz a katolikus leányegyletek is többnyire helyet adtak a népi íróknak, a népi mozgalomnak. A népi mozgalomra nézve pozitívum volt, hogy Illyés Gyula és Tamási Áron is katolikus vallású volt.

Békés Géza - akivel Kiss Sándor a sárospataki tanítóképzőben tanult 1932-1939-ig, s aki a Katolikus Népfőiskola Országos Elnöke volt 1990-1994-ig - levele szerint: „Kiss Sándornak a KIE-ben való tevékeny munkásságát hallottam, de személyesen nem láttam. Ő református volt szívvel-lélekkel, én több társammal katolikus voltam szintén szívvel-lélekkel, s abban az időben még az „ökumenikus mozgalom” nem volt divat, egymás istentiszteletén nem kellett megjelennünk.”⁵⁰⁴

h./ *Szórványkaláka Szolgálat* - előzményeihez tartozik, hogy a Bethlen Gábor Kör a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumával közösen igyekezett segíteni a Szeged várost körülvevő tanyavilág elesettjein. A Bethlen Gábor Kör ifjúsága 1928. március 20-án vitaest keretében hallgatta meg Gesztelyi Nagy Lászlót, a Duna-Tisza közti Mezőgazdasági Kamara igazgatója előadását. „A jövő magyar intelligenciája és a tanyakérdés” címmel megdöbbentő adatokkal ecsetelte a magyar alföld, különösen a Szeged környéki tanyavilág ‘szaharai állapotait’, majd cselekvésre szólította fel a munkára leginkább elhivatottakat, az egyetemi ifjúságot... A korabeli magyar reformátusság egyik legkiemelkedőbb személyiségére, mélyen hívő atyánkfíjára Kiss Sándor mint inspiráló példaképére is tekinthetett, éppen a hitből következő lelki és nemzeti közszolgálat együttes vállalása szempontjából.”⁵⁰⁵ Gesztelyi írásait, könyveit rendszeresen a főiskolai, egyetemi ifjúság figyelmébe ajánlotta.

1942 őszén lett Horváth János Kiss Sándor munkatársa, amikor néhányan megalakították a Szórványkaláka Szolgálatot, hogy könyvek tízezreit juttassák el a szórványokba. Az össze-jövelteken Kiss Sándor a Táj és Népkutató Intézetbeli munkájáról beszélt.⁵⁰⁶ Kiss Sándornak a Szegeden folytatott lelki és szellemi munkája mellett a város hatalmas tanyavilágának szétszórtságban élő reformátusságára is kiterjedt a figyelme. Denke Gergelynek írt levelében közli: „A szórványmisszió most már annyira megizmosodott, hogy az egész tanyavilágra ki

⁵⁰¹ Rudda Mihály: Iskolánk névadója. I.m. 7. p.

⁵⁰² Vö. Beszélgetések. 307. p.

⁵⁰³ Gombos Gyula: Eszmélet (Emlékezések és elmélkedések). Püski Kiadó. Bp., 1999. 228. p.

⁵⁰⁴ Békés Géza levele. Nyíregyháza, 2000. 06. 20. A levél a szerző birtokában van.

⁵⁰⁵ Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 5. p.

⁵⁰⁶ Horváth János: Kiss Sándor szobrát avatjuk. I.m. 2. p.

fog terjedni a jövő évben. Ez pedig azt jelenti, hogy mintegy 40 km körzetben minden reformátushoz el tudunk jutni.”⁵⁰⁷ A Szegedi Református Egyházközség városkörnyéki református szórvényaiban, látogatásukban, lelki gondozásukban Kiss Sándor egyik legnagyobb munkabírásu munkatársa volt Pándy- Szekeres László.⁵⁰⁸

Kiss Sándor Szórvénykalákában végzett szolgálatának egyenes folytatására került sor Budapesten. A Református Szórvénykaláka Szolgálat csoportjának - Bereczky Albert védnöksége alatt, Szij Rezső irányításával - a Pozsonyi úti egyházközségben Kiss Sándor volt a vezetője. „A csoportban az iget tanulmány és imaközösség után a magyar sorskérdések felmérésére nyitogatta társai szemét.”⁵⁰⁹ A csoport tagjai voltak többek között Horváth János, Imre Lajos, Ibrányi Éva.⁵¹⁰ A Kaláka Szolgálat pl. Erdélybe, s az elcsatolt területekre igyekezett magyar könyveket küldeni, amíg lehetett.⁵¹¹

i./ Katonának 1942 őszén vonult be Kiss Sándor. Szolgálati ideje alatt is nyomon követte a diákmozgalmi eseményeket a sajtóból és baráti kapcsolatai révén. Ott és akkor is igyekezett társai közül híveket szerezni a keresztyén és hazafias mozgalmaknak. 1943 őszén gyomorfekélye miatt ideiglenesen leszerelték és „JAN”-nak, azaz ‘jelenleg alkalmatlan’-nak minősítették.

j./ Szerkesztő és cikkei. Kiss Sándor széleskörű szegedi sajtó-tevékenységében elsősorban nemzeti, de ugyanakkor lelki értékek közlését is vállalta. Hitvallásának is tekinthetjük ezeket a sorokat: „A kor, amiben élünk, amely menthetetlenül lesepri a történelemből azokat, akik nem mernek önmaguk lenni legmélyebben, adni azt, amire teremtettek, szellemüket, lelküket. Isten világtervét akkor csúfoljuk meg legjobban, ha nem azon az alapon élünk, amit Ő nekünk adott. Bennünket magyaroknak teremtett s ezt vállalni kell minden keservességével és szépségével.”⁵¹²

Havas Gábor szerint: „Kiss Sándor kálvinista elkötelezettsége, közéleti bátor és szívós magyarságmentési elkötelezettségében elsőrendű motiváció a hit, ez azonban megmaradt írásaiban ritkán manifesztálódott, és így valószínűtlen, hogy elegendő anyagot találjunk kötődésének manifesztálására.”⁵¹³ Publikációinak nagy része főiskolás, egyetemista éveire tehető. A Varga - Patyi: A Népi Írók Bibliográfiája című összeállításban a ‘Szerzőink’ rovatban ‘szegedi tanár’-ként szerepel Kiss Sándor. A kötet nyolc írására utal.

⁵⁰⁷ Közli Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 5. p.

⁵⁰⁸ Kiss Sándorné írja, hogy „Sokat dolgozott Sándor Pándy-Szekeres Lászlóval, aki joghallgatóként együtt járta a református szórvényokat Szeged környékén vele, ha jól emlékszem, még kis imaházak is építettek valahol, ahová Szabó Dezsőt is elvitték. Pándy-Szekeres László is elvégezte a teológiát és Kanadában volt pap, a tavaly augusztusban halt meg.” Kiss Sándorné levele. Washington, 2000. szeptember 23; Egyik korábbi levele szerint: „Sándor sokat dolgozott a Szeged környéki református szórvényokban. Erről felvilágosítást talán Pándy-Szekeres László, nyugalmazott lelkipásztor tudna írni, aki munkatársa volt akkor.” Kiss Sándorné levele. Alexandria, 1998. február 4. A levelek a szerző birtokában.

⁵⁰⁹ Denke Gergely: A bibliás politikus - Kiss Sándor. I.m. 6. p.

⁵¹⁰ Vö. Szij Rezső levele. Budapest, 2000. november 14. A levél a szerző birtokában van.

⁵¹¹ Közli Kiss Sándorné levelében. Alexandria, 2000. május 27. A levél a szerző birtokában van.

⁵¹² Kiss Sándor: Magyar élet és szellem az egyetemen. Szegedi Híd 1943. áprilisi sz.

⁵¹³ Havas Gábor levele. Budapest, 2000. május 24. A szerző birtokában.

(1) Szerkesztő:

/a./ A Magyar Út /1934-1944/ az SDG, majd az SDG és a Szegedi Fiatalok közéleti folyóirata volt. Kétszer jelent meg havonta, 12 oldal terjedelemben. Alapítója és első szerkesztője Pap Béla volt. A vezér- és irányadó cikkeket maga írta. Elsősorban a közéleti kálvinizmusnak adtak teret a folyóirat hasábjain. Más szerkesztőket is vett maga mellé. Kiss Sándort is, aki közéleti, falu és parasztkérdésekkel írt legtöbbször. Ez természetesen abból is következhetett, hogy vallási kérdésekkel többnyire a főszerkesztő és a lelkész cikkírók foglalkoztak. A szerzők között található többek között: Pap Béla, Fónyad Dezső, Esze Tamás, Kovács Imre, Matolcsy Mátyás, Sz. Weress Jolán; Gulyás Pál, Veres Péter, Csaba Rezső, Németh László, Makkai László, Dr. Kiss Sándor.

/b./ A Szegedi Híd a Szegedi Egyetemi Ifjúság (SZEI) lapja volt. 1941-ben Felelős szerkesztő Szabolcsi Gábor, főmunkatárs Nyikos Gyula. A szerkesztő munkaközösség tagjai: Borbély László, Dömötör László, Eözlös Zoltán, Éliás Rozália, Fodor József, ifj. Gregus Pál, Jankó Géza, K. Kiss Ilona, Kiss Sándor, Kiss Ottó Miklós, Kristó-Nagy István, Szász Károly, Szendrey Attila, nemes Sztachó Lajos.

(2) Cikkei:

/a./ Magyar Út: Keresztmetszet (1934. október 1. 2.p.); A reformok jelszavától... (1935. február 15. 3.p.); A főiskolás diák (1935. december 1.); Jász telepések sorsa (1934. október 15. 11.p.); A tápiószelei konferenciáról (1935. júniusi sz. 2.p.); Sákramentum és gépember (1935. október 31. 5.p.); A debreceni diétáról (1935. májusi sz.); Felvonul a világ ifjúsága - /olimpiai sorozat/ - (1936. szeptember 1. 7. p.);

/b./ Szegedi Híd: Parasztság és egyetemi ifjúság (1941. októberi sz. 9. p.); Ifjúság és művészet (1941. decemberi sz.); Népfőiskolai tanfolyam munkarendje (1941. decemberi sz.); Népfőiskolánk (1942. márciusi sz. 7. p.); Képek a népfőiskoláról (1942. márciusi sz. 10.p.); Magyarságismereti Munkaközösség (1942. márciusi sz. 9. p.); Zempléni Fodor József: Délrenyíló (1942. márciusi sz.); Nemzedékformálók (1942. júniusi sz.); Magyar élet és szellem az egyetemen (1943. áprilisi sz.).

/c./ Új Magyarság: Az ifjúsági egység (1933. 9. sz.); Szaporodásunk és a magyar jogszerkezet (1943. 288-291. p.)

/d./ Hajnalodik: A magyar disszimiláció (1943. 3. sz. 33-37. p.).

/e./ Délvidéki Szemle: Mit tudunk Tápéről? (1946. 6. sz. 251-254. p.).

/f./ Független Újság: A pécsi beszéd (1945. április 4.)

/g./ Magyar Parasztszövetség Naptára: Beköszöntő (1946. 16. p.)⁵¹⁴

⁵¹⁴ A cikkek részbeni összegyűjtésében kapott segítségért itt is köszönetemet fejezem ki Havas Gábornak. Vö. Havas Gábor levele. I.m. 2k. p. Az összeállítás nem teljes és nem lezárt bibliográfia, Kiss Sándor sokoldalú írói tevékenysége bemutatása szándékával készült.

12. FÜGGELÉK: A SZERZŐRŐL

a./ Önéletrajza

Karcagon születtem 1955. február 22-én. Édesapám Pótor Imre Árpád lelkipásztor, édesanyám Nemes Irén nyugdíjas pedagógus. Két testvérem - János és László - szintén lelkészi szolgálatban áll.

1980. április 20-án kötöttem *házasságot* Beregszászi Erzsébettel. Feleségem is lelkipásztor. Isten *öt gyermekkel* ajándékozott meg bennünket. Neveik: *Áron, Mirjam, Mózes, Dávid, Dániel*. Áron a Debreceni Hittudományi Egyetem II. éves hallgatója, Mirjam a Debreceni Református Gimnáziumban, Mózes a Vásárosnaményi II. Rákóczi Ferenc Gimnáziumban tanul, a többiek a Vásárosnaményi Eötvös József Általános Iskola tanulói. Gyakorló keresztyén életre neveljük őket. Imádságunk és törekvésünk, hogy hitvalló keresztyén életet folytassanak. Drága szüleink nevelése nyomán feleségem is, jómagam is gyermekkorunkban fogadtuk el Megváltónknak Jézus Krisztust.

Általános iskolai tanulmányaimat *Besenyődön* kezdtem, majd *hegedű és szolfézs* tárgyakból a *Nyíregyházi Állami Zeneiskolában* négy osztályt végeztem. Általános zeneiskolai tanulmányaimat *Debrecenben a Simonffy Emil Állami Zeneiskolában* fejeztem be. 1977. július 18-án Debrecenben a Református Kántorképzőn *kántori* oklevelet szereztem. Kántori munkáimat szolgálati helyeimen örömmel végzem.

A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában 1969-1973-ig tanultam, majd érettségiztem. A *lelkési pálya* iránti érdeklődést áldott emlékezetű édesapámtól és édesanyámtól kaptam. Áldozatkészségük nyomán lehettem a Debreceni Református Theológiai Akadémia diákja 1973-1978-ig. Kitűnővel abszolváltam, a második lelkészképesítő vizsgám érdemjegye jeles.

Már tanulmányaim végzése közben 1976. január 6-tól exmisszusként szolgáltam a *Rétközséberencsi Református Egyházközségben*, ahol később segédlelkészként, majd megválasztott lelkészként működtem 1986. szeptember 1-ig. Itt Isten főként a gyermekek közötti szolgálatainkat áldotta meg. Évenként gyermek-evangélizációs heteket tartottunk, olykor százötven - kétszáz résztvevővel. Nem kevés gyermek és ifjú adta át életét Jézus Krisztusnak. Isten kegyelméből fiatalokat indíthattunk el a Debreceni Református Gimnáziumba, majd a Theológiai Akadémiára is. Közülük többen már lelkészekként szolgálnak gyülekezetekben.

1986. szeptemberétől *Vásárosnaményban* élünk családommal, ahol feleségemmel lelkipásztorokként szolgáljuk Istent és az ő népét. A településen igyekszünk a családban és a gyülekezetben is az Ige megélésére és hirdetésére. A Szentháromság Isten tanúságtevői vagyunk szóval és cselekedettel. Az újjászületett fiatalok és megtért felnőttek beépülnek a gyülekezetbe és szolgálnak. Feleségemmel együtt végezzük a hitoktatást az óvodákban, az általános iskolában és a közép- és szakiskolások között. Településünkön több száz gyermeknek évekig *német nyelvet tanítottam* a helybeli Szakmunkásképző Iskolában és a Művelődési Otthonban.

Egyházmegyénkben *tanulmányi előadó* és *számvevő* voltam 1986-1988-ig, majd 1997-ben ismét megválasztottak tanulmányi előadónak, valamint *egyházmegyei tanácsosnak*. Gyüleke-zeteinkben, de főleg a lelkészértekezleteken és egyházmegyei hitmélyítő konferenciáinkon több evangélizációs sorozatot és főleg egyháztörténeti témájú előadást tartottam.

Az 1984/85. iskolai évben két félévre *ösztöndíjat kaptam Wuppertalba* a Kirchliche Hochschuléba. Szívesen emlékszem vissza Hans Walter Scholl és Susi Hauseman professzorok egyháztörténeti előadásaira, de legtöbbet Klaus Hacker újszövetségi szemináriumán és Berthold Klappert dogmatikai óráin tanultam. Utóbbi segítségével több száz könyvet vehettem és hozhattam haza ösztöndíjamból. Ily módon ma már könyvtárunk - amely főleg theologiai könyvekből áll - Isten kegyelméből mintegy 6000 kötetet tartalmaz. - *Lefordítottam* és sajtó alá rendeztem Joachim Staedtke Kálvin életrajzát /125.o./ és J. Adams „Christ sein auch zu Hause” /110.o./ című családi lelkigondozással foglalkozó munkáját, valamint W. Zimmerli „Ótestamentumi teológia” című műve kivonatát. Utóbbi két fordításomat Dr. Pándy-Szekeres Dávid, a Kárpátaljai Református Egyház Tivadarfalvai Misszió Iskolája igazgatója segítségével és gondozásában tanulmányi anyagként adtam ki az iskola hallgatóinak az 1997/98. iskolai évben.

A német *teológiai szakirodalmat, kegyességi és ébredési irodalmat* évek óta rendszeresen olvasom, főképpen az alábbi szerzőktől: E. Lohse, W. Zimmerli, E. Modersohn, J. Adams, Bo Reicke, C.H. Spurgeon, W. Busch, F. Büsser, G. Wehr, R. Frey, H.F. Campenhausen, H. und G. Taylor. A Magyar Bibliatanács felkérésére 1994-ben lefordítottam a Stuttgarter Bibelerklärungból az Ézsaiás könyvéhez írt magyarázatot. Ez meg is jelent a Magyarázatos Bibliában 1997-ben a Kálvin Kiadó gondozásában.

Egyházkerületünk küldötteként és képviselőként több *nemzetközi konferencián* vehettem részt: Tahi 1989; Kolozsvár 1992; Augsburg 1992; München 1993; Balatonfüred 1994; Hamburg 1995; Drezda 1996; Nagykőrös 1998; Berekfüdő 1999.

Obertsdorfban Bibelfreizeiton vettem részt német evangéliumi protestáns testvérek segítségével 2000-ben. Munkánk középpontjában az 1Jn tanulmányozása állt.

Negyedikes gimnazista koromtól kezdve több *egyháztörténeti pályamunkát* készítettem: Martonfalvi Tóth György és Maróthi György professzorok munkásságáról több alkalommal is első helyezést értem el dolgozataimmal. A Csiky Lajos tevékenységét ábrázoló munkámért 1974-ben második díjat kaptam. A Debreceni Református Kollégium nagy nevelőinek, pedagógusainak működését örömmel és szorgalmasan kutattam. Ebben főképpen Makkai László, Barcza József és Csohány János professzoroktól kaptam segítséget.

1981 óta tagja vagyok a Doktorok Kollégiuma *Egyháztörténeti Szekciójának és az Egyháztörténeti Szaktanfolyamnak* is. Mindkét csoportban rendszeresen részt veszek és előadásokkal szolgálok. A Borosnyai Nagy Zsigmond imádságelméleti könyvéről írt előadásom a Doktorok Kollégiuma évkönyvében jelent meg (1983), a Beöthy Ödönről készített munkámat pedig a Makkai László Emlékkönyvben adták ki (1989).

1995. októberétől tagja vagyok a Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs - Szatmár - Bereg Megyei Tudományos Testülete *Theológiai Szekciójának*, ahol évenként rendszeresen előadásokat is tartok. Az 1996, 1997 és 1998-ban tartott előadásom recenziója helyet kapott a testület évkönyvében.

Egyháztörténeti publikációim megjelentek a Református Egyház, a Református Tiszántúl és a Confessio hasábjain, közéleti egyházi írásaim pedig a Reformátusok Lapjában, a Beregi Életben és az Új Beregi Életben. Isten segítségével tanulmányaim, cikkeim, előadásaim s fordításaim száma meghaladja a 140-et.

Dr. Fekete Károly kedves professzorom ajánlására 1996-1998-ig Tivadarfalván - a Kárpátaljai Református Egyház Misszió Iskolája megbízott tanáráként - tanítottam. Az 1996/97. iskolai évben *egyház történetet*, majd az 1997/98. iskolai évben a jelzett szaktárgy mellett *őszövétségi bibliai teológiát és lelkipálosítást is tanítottam*.

1988-ban *doktori fokozat* szerzésére jelentkeztem a Debreceni Református Teológiai Akadémián, ahol konzultációs vizsgát tettem 1994-ben, majd pedig Dr. Hörcsik Richárd professzor vezetésével „Dr. Tóth Endre az egyházépítő professzor - különös tekintettel dunántúli szolgálataira -” címmel elkészítettem *doktori dolgozatomat*, melyet a Debreceni Református Egyetem Hittudományi Karának Doktori Tanácsa elfogadott 1997 áprilisában és doktori szóbeli vizsgára bocsátott 1997. szeptember 24-én. Azért választottam ezt a témát, mivel mindig is érdekelt kiváló pedagógusaink élete és egyházépítő tevékenysége. Ami jót és követésre méltót fedeztem fel bennük, igyekeztem megvalósítani gyülekezeti pásztorációs és pedagógiai munkámban. A Doktori Tanács előtt eredményes doktori vizsgát tettem „*magna cum laude*” minősítéssel. Disszertációmról Dr. Barcza József professzor - egyik hivatalos bírálóként - többek között megállapította, hogy „az értekezés tudományos eredmények láncolatát tartalmazza.” Doktori fokozatomat a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Doktori Tanácsa 1997. december 29-én *PhD-re* minősítette és 1998. április 28-án avatott *PHD doktorrá*.

Disszertációm a Pápai Református Teológiai Akadémia adta ki 2000-ben 1-413 oldal terjedelemben, 500 példányban. Munkám lett a Pápai Eperfa Könyvek sorozat első kötete. Társszerzője vagyok a „*Pápa és Debrecen. Emlékkönyv Dr. Tóth Endre egyháztörténész professzor születésének 100. évfordulójára*” című könyvnek, melyet szintén a Pápai Református Teológia Akadémia adott ki 2000-ben. Az emlékkönyv az Acta Theologica Papensia sorozat negyedik kötete.

1994 áprilisa óta tagja vagyok a „*Református Egyház*” *Igehirdetési Munkaközösségének*. A Magyarországi Református Egyház havi lapunkban rendszeresen megjelennek igehirdetési vázlateim.

A magyar református *Bibliolvasó Kalauzban* 1999 óta jelennek meg bibliamagyarázataim.

Rádiós istentiszteleten igazszolgálatot végeztem 1989. november 26-án a Petőfi Rádióban és 1993. szeptember 12-én, amikor a vásárosnaményi református templomból közvetítette a Kossuth Rádió a vasárnapi istentiszteletet.

1997-ben felvételt nyertem a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának kiegészítő vallástanári levelezői szakára, ahol 1999-ben *gimnáziumi vallástanári oklevelet* szereztem Isten segítségével jeles eredménnyel.

1992 óta vagyok tagja a Magyar *Máltai Szeretetszolgálat* Vásárosnaményi Szervezetének. Ugyanabban az évben e szervezet *alelnökének* választottak.

1997-ben a helybeli szakközépiskola *iskolaszéke tagjának* választott a helybeli önkormányzat testülete.

1999. január 27-én lettem tagja a megalakult Debreceni Akadémiai Bizottság Vallástudományi Munkabizottságának.

2000. április 4-én Baktalórántházán a Vay Ádám Szakközépiskolában *méhésszakmunkás bizonyítványt* szereztem.

2000. szeptember 1-jétől a Beregszászban működő Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskolán a Pedagógia és Pszichológia tanszék tanára vagyok „*szerződéses óraadó főiskolai tanár*” minőségben. *Általános- és gyermeklélektant, nevelélméletet és neveléstörténetet* tanítok. Isten vezetésével és segítségével végzem oktató - nevelő munkámat fiatal pedagógusjelölt honfitársaim körében, melyet kettős elkötelezettség határoz meg: a./ minőségi szakmai - pedagógiai munka; és b./ lelkipázképzési módszerrel az ébredésért végzett szolgálat.

2000. szeptember 1-én „*szakoktató lelkipázképző*”-nak nevezett ki a 2000/2001. tanévre egyházkerületünk vezetősége a Debreceni Hittudományi Egyetem rektorával.

2002. január 23-án a Vásárosnaményi Lónyai Menyhért Szakközép- és Szakképző Iskola „Garabonciás Alapítvány” kuratóriuma elnökeként a nevezett intézmény diákjai kulturális és szociális támogatását vállaltam.

b./ Tudományos tevékenysége /1972-2001/

1. **Martonfalvi Tóth György.** Pályamunka a Debreceni Református Kollégiumban. (A Debreceni Református Kollégium diákpályázatán II. helyezést ért el.) Tanulmány. Kézirat. 1-15. Debrecen, 1972.
2. **Maróthy György.** Pályamunka a Theologiai Akadémián. (I. helyezést ért el.) Tanulmány. Kézirat. 1-19. Debrecen, 1973.
3. **Maróthy György és a Kántus.** Pályamunka a Theologiai Akadémián. (I. helyezést ért el.) Tanulmány. Kézirat 1-11. Debrecen, 1974.
4. **Csiky Lajos debreceni theologiai tanár belmissziós gyakorlati és irodalmi tevékenysége.** Pályamunka. Tanulmány. Kézirat 1-105. Debrecen, 1975.
5. **Lelkészképzés a Debreceni Református Kollégiumban.** 1-4. Előadás gyülekezeti kiszálláson. Debrecen, 1975.
6. **Reformáció.** 1- 3. Előadás gyülekezetben. Debrecen, 1975.
7. **A XVI. század református káttéirodalma.** Kézirat. 1-78. I. Lelkészképzési dolgozat. Tanulmány. Debrecen, 1977.
8. **A presbitériumok kialakulása és szerepe a Magyarországi Református Egyházban.** Kézirat. 1-80. II. Lelkészképzési dolgozat. Tanulmány. Debrecen, 1978.
9. 1981. **Lelkipázképzési szempontok az ifjúság katechézisében /evangéliumi tanításában és nevelésében.** (Kézirat 1-53. Tanulmány. Vásárosnamény, 1981.
10. **Beöthy Ödön, a protestáns vallásszabadságot védelmező római katolikus politikus.** Kézirat. 1-26. Előadás. Tanulmány. Elhangzott a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekciója ülésén 1981. 08. 26-án; Könyvben. In: Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára. Szerk.: Barcza József. Debrecen, 1989. 199-216.
11. **Háziistentisztelet és egyházfogalom.** Kézirat. 1-18. Tanulmány. Rétközberencs, 1982. szeptember 1. Előadás. Egyháztörténeti Szaktanfolyam. Debrecen, 1982. szeptember 3.

12. **Reformáció.** Kézirat 1-8. Előadás. Tanulmány. Rétközberencs, 1982. október 20. Egyházmegyei lelkészértekezlet. Kisvárdá, 1982. október 22.
13. **Ószövetségi bölcsességi irodalom.** Ószövetségi bibliteológiai dolgozat. Rétközberencs, 1982. Kézirat 1-8.
14. **A Szentlélek személye és munkája a jánosi iratokban.** 1-11. Újtestamentumi teológiai dolgozat. Rétközberencs, 1983.
15. **A Biblia és az emberi méltóság.** Szemináriumi dolgozat etika tárgykörében. Kézirat 1-16. Tanulmány. Rétközberencs, 1983.
16. **Albert Schweizer kultúretikája: az élet tisztelete.** Szemináriumi dolgozat etika tárgyköréből. Kézirat 1-5. Rétközberencs, 1983.
17. **Borosnyai Nagy Zsigmond imádságelméleti könyve.** Kézirat 1-4. Előadás. Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekciója. Debrecenben, 1983. 08. 23-án; Tanulmány. Könyvben. Doktorok Kollégiuma Évkönyve. Debrecen, 1983. 289-299.
18. **Luther jelentősége az ökumenizmus és az újreformáció mai korszakában.** Kézirat. 1-8. Tanulmány. Rétközberencs, 1983. október 21. Előadás. Egyházmegyei lelkészértekezlet. Kisvárdán, 1988. október 22-én.
19. **Gespräch von Ungarn und von der Reformierte Kirche.** Kézirat 1-2. (1.) Amstelveen - Gottesdienst - 1984. 12. 25; (2.) Zeist - Gottesdienst - 1985. 03. 11.
20. **Bericht über die Kirche in Ungarn.** Kézirat 1-2. (1.) Előadás. Bei der Vertreterversammlung des Gustav íAdolf Werkes Barmen. 25. Januar 1985; (2.) Zeist (Holland) - Abend in der Gemeinde - 1985. 03. 11; (3.) Wuppertal - Schöller - Bei Professor Fanfmeyers Jugendgemeinde. 1985. 03. 20; (4.) Basel - Ländliheim - Altesheim. 1985. 04. 12; (5.) Wuppertal - Reformierte Kirchengemeinde. Calvin Stresse. Gemeinde-Nachmittag. 1985. 06. 19.
21. **Berufung des Levi.** Lukas 5,27-32. Kézirat 1-3. Prédikáció vázlat (1.) in der Kirchliche Hochschule in Wuppertal. 1985. 05. 23 és (2.) in der Niederlandische Reformierte Kirche in Wuppertal - an der GemeindeTag. Calvin Strasse. 1985. 06. 19; in Hauskreis Julia Simmer - 1985. 04. 28.
22. **Von Hauptmann zu Kapernaum.** Mattäus 8,1-13. Kézirat 1-6. Predikáció vázlat (1.) in der Kirchliche Hochschule in Wuppertal. 1985. 02. 14; (2.) Zeist (Holland) an ungarischen Abend - 1985. 03. 11; (3.) Wuppertal - Schöller - Jugendgemeinschaft 1985. 03. 20; (4.) Basel - Ländliheim - Altesheim. 1985. 04. 12; (5.) Wuppertal - an der kirchliche Gottesdienst. - Calvin Stresse. 1985. 04. 21.
23. **Joachim Staedtke: Johannes Calvin.** Zürich - Frankfurt. 1969; Fordítás. Kézirat 1-125. Rétközberencs, 1985.
24. **Fritz Büsser: Zwingli Huldrych. Reformáció, mint prófétai megbízatás.** Fordítás (részlet). Kézirat 1-43. Rétközberencs, 1985.
25. **Példatörténetek a „hittúrához”.** Fordítás németből. Kézirat 1-26. Rétközberencs, 1986.
26. **A Szentlélek Krisztusról tesz bizonyosságot.** Kézirat 1-6. Előadás lelkészértekezleten. Kisvárdá, 1986. május 06.

27. **Jósáfát.** Fordítás németből. Wilhelm Busch: Männer der Bibel - unsere Zeitgenossen. Band 2. Schriftenmissions Verlag. Gladbeck. 1974. Fordítás: 55-106. lap. 2Kron 17, 1-20,37 és 2Kir 3,6-7. Kézirat 1-54. Vásárosnamény, 1986.
28. **Ernst Modersohn: Geistliche Aufrüstung.** Fordítás. Kézirat 1-54. Vásárosnamény, 1987.
29. **Jay E. Adams: Cristsein auch zu Hause.** Gießen. 1976³; Fordítás. Kézirat 1-110. Vásárosnamény, 1987. Könyvben kiadásra került: Tivadarfalva, 1997. Stúdium a Kárpátaljai Református Egyház Tivadarfalvai Missziói Iskolájában az 1997/98. iskolai évben.
30. **Hálaadó-nap és lelkészbeiktatás Vásárosnaményban.** Cikk. Reformátusok lapja. 1988. október 16. 5.
31. **A Vásárosnaményi Református Egyházközség templomépítésének 50 éves jubileumi ünnepe.** Előadás. Kézirat 1-4. Elhangzott a templomban 1988. augusztus 21-én.
32. **A Vásárosnaményi Református templom története.** Kézirat 1-4.
33. **Krisztus kereszthalála és a bűnbocsánat.** Előadás lelkészértekezleten. Kézirat 1- 4. Vásárosnamény, 1989. 03. 14.
34. **Rádiós istentiszteleten igeszolgálat Ézs 40,1-8 alapján.** Előadás. Budapest, 1989. november 26.
35. **Walter Kreck: Jézus Krisztus - Isten parancsa.** Fordítás. Kézirat (részlet) 1-17. Vásárosnamény, 1990. június.
36. **Prédikáció vázlat Fil 3,20-21 alapján.** Cikk. Református Egyház /Továbbiakban: RE/ 1990. 232.
37. **A Szentlélek és munkája a páli iratokban.** Előadás pünkösdi előkészítő lelkészértekezleten. Kisvárd, 1990. május 28. Kézirat 1-5.
38. **Magyar családi szokások** (magyarul és németül). Kézirat 1-5. Vásárosnamény, 1991. 03. 1.
39. **Dr. Joó Sándor, mint igehirdető.** Pótor Lászlóval közösen. Kézirat 1-91. Tanulmány. Vásárosnamény, 1991.
40. **Ösztöndíjas voltam.** Előadás a Debreceni Református Theológiai Akadémia dísztermében a teológusok évkezdő csendesnapján. 1992. október 12.
41. **Az Emberfia a szinoptikus evangéliumokban.** Kézirat 1-59. Tanulmány. Vásárosnamény, 1993.
42. **A reformáció öröksége.** Előadás a Mátészalkai Református Egyházközségben 1993. október 30-án és a Nagyvarsányi Református Egyházközségben 1993. október 31-én.
43. **Bullinger Henrik igehirdetése.** Előadás a Szabolcs - Beregi Református Egyházmegye lelkészértekezletén. Kézirat 1-6. Kisvárd, 1993. október 21.
44. **Jézus Krisztus születéstörténete. Kronológia Máté és Lukács evangéliuma szerint.** Kézirat 1-4. Előadás lelkészértekezleten. Kisvárd, 1993. 12. 13.

45. **Egyházkerületi ifjúsági missziói alkalmak.** Kézirat 1-4. Vásárosnamény 1993. augusztus 10. Elküldött cikk a Képes Kálvin kalendáriumba, de nem jelentették meg.
46. **Rádiós istentiszteleten igeszolgalat a Márk 6,45-52 alapján.** Előadás. Vásárosnamény, 1993. 09. 12.
47. **Tóth Endre pápai évei.** Előadás. Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekció. Budapest, 1993. szeptember 01-én; Tanulmány. Cikk. RE 1993. 258-261.
48. **Evangélizációs heti sorozatok a Szabolcs-Beregi Református Egyházmegye tavaszi hitépítő konferenciáin.** Előadás. Berekfürdő, 1993. 02. 22-26; 1994. 02. 14-18; 1995. 03. 6-10.
49. **Jézus Krisztus születéstörténete (kronológia Mt és Lk szerint.)** Előadás lelkesértekezleten. Kisvárdá, 1993. december 13. Kézirat 1-4.
50. **Karácsony nagyhetében bűnbánati sorozat.** Kézirat 1-5. Vásárosnamény, 1993. december.
51. **Bibliai-keresztyén családmódel.** Előadás. Korreferátum a Beregi Ünnepi Hetek nyitó előadásához. Kézirat 1-5. Vásárosnamény, 1994. március 18.
52. **Ézsaiás könyve.** Fordítás a Magyar Bibliatanács megbízásából a Stuttgarter Erklärungsibibel-ből. Stuttgart, 1882. 834-918; Vásárosnamény, 1994. november 3. Kézirat 1-117; Könyvben megjelent: Biblia magyarázó jegyzetekkel. Kálvin Kiadó. Budapest, 1996. 773-857.
53. **Hírek - események a Vásárosnaményi Református Egyházközség életében.** Cikk. Beregi Élet. 1994. június hó. 6. lap.
54. **Prédikáció vázlat Mt 28,6-7 alapján. A Feltámadott tanúi.** Cikk. RE 1994. 51.
55. **Prédikáció vázlat Zsid 1,1-4 alapján. Isten a Fiú által szól hozzánk.** Cikk. RE 1994. 195.
56. **Presbiterek a gyülekezetben.** Cikk. Beregi Élet 1994. novemberi szám. 6. lap.
57. **Tóth Endre debreceni évei.** Kézirat 1-10. Előadás az 1994. évi egyháztörténeti szaktanfolyam ülésén Debrecenben, 1994. június 21; Cikk. RE 1994. 252-255.
58. **A Debreceni Rézfúvós Együttes a Német Egyházi Napokon.** Cikk. Református Tiszántúl. 1995. 3. sz. 6-7.
59. **Konfirmációi ünnepély a Vásárosnaményi Református Egyházközségben.** Cikk. Beregi Élet, 1995. májusi szám. 6. lap.
60. **Német Egyházi Napok.** Cikk. RE 1995. 279.
61. **Prédikáció vázlat 1Kor 4,1 alapján. Isten titkainak sáfárai vagyunk.** Cikk. RE 1995. 200.
62. **Prédikáció vázlat Acs 9,4 alapján. Saul megtérése.** Cikk. RE 1995. 104.
63. **Tóth Endre - lelkesznemzedékek szeretett tanítója.** Kézirat. 1-7; Előadás a Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs - Szatmár - Bereg Megyei Tudományos Testülete Teológiai Szekciója 1995. november 27-én tartott ülésén.; Cikk. Református Tiszántúl 1995. október hó. 18-19.

64. **Prédikáció vázlat Acs 2,1-13 alapján pünkösd első napjára.** Kézirat 1-2. Lelkészértekezlet. Kisvárdai, 1995. május 21.
65. **Prédikáció vázlat Acs 2,14-28 alapján pünkösd második napjára.** Kézirat 1-2. Lelkészértekezlet. Kisvárdai, 1995. május 21.
66. **A feltámadás reménysége.** /Pótor Jánossal közösen készített munka./ Előadás lelkészértekezleten. Kézirat 1-7. Kisvárdai, 1996. 03. 25.
67. **Prédikáció vázlat 1Tim 4,16 alapján. A lelki vezető feladatai.** Cikk. RE 1996. 55.
68. **Prédikáció vázlat 2Kor 10,5 alapján. Engedelmeskedjünk Krisztusnak!** Cikk. RE 1996. 102.
69. **Prédikáció vázlat Kol 4,3-4 alapján. Imádkozzatok az igehirdetőkért!** Cikk. RE 1996. 126.
70. **Prédikáció vázlat Zsid 9,15 alapján. Az újszövetség közbenjárója.** Cikk. RE 1996. 220.
71. **Bibliatanulmány Lelkésztovábbképző tanfolyamon Jer 7,1-7 alapján.** Tanulmány. Berekfürdő, 1996. 06. 26. Kézirat 1-9.
72. **Stipendium Bernardinum.** Kézirat. 1-5. Előadás. a./ A Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs - Szatmár - Bereg Megyei Tudomány Testületének Teológiai szekciója. Nyíregyháza, 1996. szeptember 28; b./ Volt ösztöndíjasok találkozója. Tanulmány. Debrecen, Theologiai Akadémia. 1996. október 9; Cikk. RE 1997. 16-19.
73. **Stipendium Bernardinum.** Resume. Könyvben. In: A Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs - Szatmár - Bereg Megyei Tudományos Testülete 1996 /szeptember 28-án/ ülésén elhangzott előadások összefoglalója. Szerk. Dr. Kecskés Mihály. Nyíregyháza, 1996. 223.
74. **Utrecht és a Stipendium Bernardinum.** Kézirat 1-10. Vásárosnamény, 1996. július 25; Előadás a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekciója ülésén. Tanulmány. Budapest, 1996. augusztus 30; Cikk. RE 1997. 16-19.
75. **Dr. Tóth Endre az egyházépítő professzor - különös tekintettel dunántúli szolgálataira -. Teológiai doktori dolgozat.** Kézirat 1-288. /1-9 db melléklettel./ Tanulmány. Vásárosnamény, 1996. Elfogadta a Debreceni Református Egyetem Hittudományi Karának Doktori Tanácsa 1997. áprilisában. Könyvben kiadta a Pápai Református Theologiai Akadémia. Budapest, 2000. 1-500 példányban. 1-413.
76. **Joó Sándor homiletikája.** Kézirat 1-5. Vásárosnamény, 1997. Előadás kis lelkeszi körben Szabolcsbákán.
77. **Ifjúsági misszió Dunántúlon /Pongrácz József (1885-1963) és Tóth Endre /1899-1970) idejében.** Kézirat 1-17. Tanulmány. Vásárosnamény, 1997. Előadás a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekciója Budapesten, 1997. augusztus 28; Cikk. RE 1997. 140-144.
78. **Kállay Kálmán professzor élete és egyházépítő szolgálata.** Kézirat 1-21. Tanulmány. Vásárosnamény, 1997; I. rész: Cikk. Református Tiszántúl 1997. 26-27; II. rész: Református Tiszántúl 1997. 2. sz. 17; Előadás az Egyháztörténeti Szaktan-folyamon. Miskolc, 1997. június 17-18.

79. **Tóth Lajos főiskolai ének- és zenetanár élete és pedagógiai tevékenysége.** Kézirat 1-18. Tanulmány. Vásárosnamény, 1997. Cikk. Confessio 1997. 3. sz. 57-64.
80. **Magyar gyermekeket mentő akció Hollandiában /1920-1930/.** Kézirat 1-9. Tanulmány. Cikk. RE 1997. 250-251.; Előadás a Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs - Szatmár - Bereg Megyei Tudományos Testülete Teológiai Szekciójában. Nyíregyháza, 1997. szeptember 27-én; Előadás a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekciója ülésén. Sárospatak, 1998. 08. 28.
81. **Magyar gyermekeket mentő akció Hollandiában /1920-1930/.** Recensio. Könyvben. A Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs - Szatmár - Bereg Megyei Tudományos Testülete 1997. évi tudományos ülésén /1997. szeptember 27./ elhangzott előadások összefoglalói. Szerk.: Dr. Cselényi István. Nyíregyháza, 1997. 147.
82. **Prédikáció vázlat a Márk 12,18-27 alapján. Kétkedő kérdés, egyenes válasz.** Cikk. RE 1997. 220.
83. **W. Zimmerli: Ótestamentumi teológia.** Fordítás - részletek. 1-115. Könyvben kiadásra került: Tivadarfalva, 1997. Stúdium a Kárpátaljai Református Egyház Tivadarfalvai Missziói Iskolájában az 1997/98. iskolai évben.
84. **Tanulmányi előadói jelentés a Szabolcs - Beregi Református Egyházmegye Közgyűlésén.** Kisvárdai, 1997. november 17. Előadás. Kézirat 1-2.
85. **Legátus-prédikáció reformáció ünnepén a Zsolt 78,1-11 alapján.** Kézirat 1-4; Könyvben kiadta a Debreceni Református Hittudományi Egyetem. Legátusprédikációk 1997/98. Debrecen, 1997. 2 - 4.
86. **Dr. Tóth Endre professzor özvegye eltávozott közülünk.** Kézirat 1-4. Cikk. A Reformátusok Lapja kis részletet közölt belőle. 1997.
87. **Lelkésznemzedékek emlékezetében élnek.** (Rövid nekrológ Dr. Tóth Endréné Pitze Ilonáról). Cikk. Reformátusok Lapja 1997. március 30. 6. lap.
88. **Krisztológia.** Részlet E. Lohse: Az újtestamentumi teológiai alapjai című művéből. Kézirat 1-3. Fordítás és előadás Kisvárdán lelkésztestületi gyűlésen 1997. december 15-én.
89. **A pápai külmissziói csoport története.** - A Magyar Evangéliumi Keresztyén Missziói Szövetség pápai csoportjának története a titkári jelentések tükrében /1925 - 1936/. Kézirat 1-10. Tanulmány. Előadás. 1./ Egyháztörténeti Szaktanfolyam. Miskolc, 1998. 06. 17; 2./ Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Testülete. Teológiai Szekció, Nyíregyháza, 1998. 09. 26; Elküldtem közlésre a Református Egyház szerkesztőjének.
90. **A pápai külmissziói csoport története.** Kézirat 1-2. (Az Egyháztörténeti Szaktanfolyamon Miskolcon 1998. 06. 17-én elhangzott előadás és hozzászólások vázlatos kivonata. Cikk. Megjelent „Visszapillantás a pápai külmisszióra” címmel a Hajnal /a Magyar Evangéliumi Keresztyén Missziói Szövetség havonként megjelenő lapja/ 1998. (XXXVII. évf.) 1. sz. 6-7.
91. **A pápai külmissziói csoport története.** A Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs - Szatmár - Bereg Megyei Tudós Testülete Teológiai Szekciója ülésén, Nyíregyházán 1998. szeptember 26-án elhangzott előadás rövid vázlata. Kézirat 1; Könyvben. Recenzió. In: A Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár Bereg Megyei Tudományos Testülete 1998. évi tudományos ülésén elhangzott előadások összefoglalói. Nyíregyháza, 1998. 131-132..

92. **A Ján 6, 1-15 alapján igemagyarázat. *Krisztusból Krisztusért élni.*** /"Az ötezer ember megvendéglése."/ lelkésztovábbképző tanfolyamon Berekfürdön 1998. június 26-án. Előadás. A tanfolyam titkára voltam a Berekfürdön, 1998. június 22-26-ig tartott lelkésztovábbképző konferencián, június 25-én ágendáztam a berekfürdői templomban.
93. **Religions- und Konfirmandenunterricht in Ungarn.** Előadás a Nagykőrösi Református Tanítóképző Főiskolán az V. Német-magyar református lelkészkonferencián. Nagykőrös, 1998. június 30. 10. 30 - 11.30. /A mintegy 1 órás előadás németül hangzott el./
94. **Prédikáció vázlat a Ján 15,1-8 alapján. *Krisztusból - Krisztusért élni.*** Cikk. RE 1998. 27-28.
95. **Bibliamagyarázatok a Bibliaolvasó Kalauz 1999. 50. hetére** /1999. december 5 - 11./ a Gal 3,1 - Gal 4,20 alapján. Kézirat 1-3; Könyvben. Bibliaolvasó Kalauz Bp., 1998. 104-105.
96. **Köszönetmondás - hitvallás - tervek.** (Válaszbeszéd a doktori és PhD oklevél átvételekor a Debreceni Református Hittudományi Egyetem dísztermében.) Kézirat 1.p. Debrecen, 1998. április 28.
97. **Tanulmányi előadói jelentés a Szabolcs-Beregi Református Egyházmegye közgyűlésén.** Előadás. Kisvárdá, 1998. november 16. Kézirat 1-2.
98. **Tóth Endre és hitvallásaink - különös tekintettel a Heidelbergi Kátéra.** Kézirat 1-4. Előadás. „Volt ösztöndíjasok találkozója.” Református Egyetem Hittudományi Kara. Tanácsterem. Debrecen, 1998. november 6.
99. **Bűnbánati vázlatok. I. Pilátus Barabbást bocsátotta szabadon.** Mk 15,6-19 alapján. Vásárosnamény, 1999. 01. 06. Kézirat 1-3; Cikk. RE 1999. 50.
100. **Bűnbánati vázlatok. II. A keresztet hordozó és a kereszten függőt csúfolók.** Mk 15, 16-32 alapján. Vásárosnamény, 1999. 01. 06. Kézirat 1-3. Cikk. RE 1999. 50-51.
101. **Tóth Endre „holland bibliográfiája”.** Kézirat 1-2. Vásárosnamény, 1999.
102. **Prédikációvázlat nagypéntekre. „Én Istenem..., miért hagytál el engemet?”** Mk 15,33-41 alapján. Vásárosnamény, 1999. január 06. Kézirat 1-4. Cikk. RE 1999. 51.
103. **Bibliamagyarázatok a Bibliaolvasó Kalauz 2000. 9. hetére** /2000 február 27 - március 4./ a Lk 13,6-14,14. Vásárosnamény 1999. február 02. Kézirat, 1-3; Könyvben. Bibliaolvasó kalauz 2000. Bp., 1999. 24-25.
104. **Lelkigondozói szempontok az ifjúság katechézisében /evangéliumi tanításában és nevelésében/.** Szakdolgozat a Károli Gáspár Egyetem Hittudományi Karának Vallástanári Kiegészítő Szakán. Tanulmány. Vásárosnamény, 1999. 02. 20. Kézirat 1-45.
105. **Tóth Endre születése, neveltetése, pápai munkássága.** Vásárosnamény, 1999. 11. 16. Kézirat, 1-12. Tanulmány. Előadás a Pápai Református Teológiai Akadémián Dr. Tóth Endre egyháztörténész professzor születésének 100. évfordulóján tartott tudományos emlékülésen. Könyvben. In: Pápa és Debrecen. Emlékkönyv Dr. Tóth Endre egyháztörténész professzor születésének 100. évfordulójára. Acta theologica Papensia 4. Pápa, 2000. 9-20.

106. **Tóth Endre debreceni munkássága.** Vásárosnamény, 1999. 11. 19. Kézirat, 1- 10. Tanulmány. Előadás a Református Hittudományi Egyetem Dísztermében 1999. 11. 19. Dr. Tóth Endre egyháztörténész professzor születésének 100. évfordulóján tartott tudományos emlékülésen. Könyvben. In: Pápa és Debrecen. Emlékkönyv Dr. Tóth Endre egyháztörténész professzor születésének 100. évfordulójára. Acta theologica Papensia 4. Pápa, 2000. 29-38.
107. **Tanulmányi előadói jelentés** a Szabolcs - Beregi Református Egyházmegye közgyűlésén. Előadás. Kisvárdá, 1999. november 22-én. Kézirat, 1-3.
108. **Prédikációvázlat a Gal 2,20 alapján. *Adventi reménységünk alapjai.*** Kézirat 1-4; Cikk. RE 1999. 246-247.
109. **A Vásárosnaményi Református Egyházközség a változó időben.** Cikk. Riport az 'Új Beregi Életbe'. /Válaszaim Antal Miklós ny. könyvtárigazgató kérdéseire./ Vásárosnamény, 1999. november 02. Kézirat 1-3; I. rész: Új Beregi Élet 1999. decemberi szám. 6. lap; II. rész: Új Beregi Élet. 2000. januári szám 6. lap.
110. **„Megtartó született ma nektek.”** Kézirat 1-2. Vásárosnamény, 1999. november 30. Cikk. Tanítvány. A Vásárosnaményi Református Egyházközség kiadványa. 1999. december hó. 1. lap.
111. **A FIDESZ oktatáspolitikai koncepciója /az 1998. évi választási programok és oktatáspolitikai intézkedései kormányzása első félévében a szaksajtó tükrében./** Kézirat. 1-5. Tanulmány. Vásárosnamény, 1999. március 11.
112. **Bibliamagyarázatok a Bibliaolvasó Kalauz 2001. 48. hetére** /2001. november 25 - december 1./ az Ez 45 - 48; és a Jóel 1,1-3,5-ig. Kézirat. 1-3; Könyvben: Bibliaolvasó Kalauz. Bp., 2001. 100-101.
113. **Evangélizációs sorozat a Szabolcs Beregi Református Egyházmegye lelkigondozói konferenciáján.** Előadás. Berekfürdön, 2000. 03. 06-10. / A Jézusba vetett élő hit következményei: Lk 7,1-10: A kapernaumi százados szolgájának meggyógyítása; Lk 8,40-42 és 49-56: Jairus leánya meggyógyítása; Lk 9,37-43: A holdkóros fiú meggyógyítása./
114. **„Megtisztultan”** /Ezsd 6,20/. Előadás Biblia-szövetségi csendesnapon Miskolcon az egyházkerületi székházban. Miskolc, 2000. május 20.
115. **A Szentlélek személye és munkája a jánosi iratokban.** Előadás lelkészértekezleten pünkösdi előkészítőn. Tanulmány. Kisvárdá, 2000. május 31. Kézirat 1-8.
116. **Prédikáció vázlat nagycsütörtökre Lk 23,32-43 alapján. *Jézus közbenjáró imádsága és kigúnyolása.*** Cikk. RE 2000. 53.
117. **Prédikáció vázlat nagypéntekre Lk 23,44-49 alapján. *Világ világossága - pokoli sötétség.*** Cikk. RE 2000. 53-54.
118. **Prédikáció vázlat nagyszombatra Lk 23,50-56 alapján. *A Krisztust követők áldozathozatala.*** Cikk. RE 2000. 54-55.
119. **Bibliatanulmány Ján 3,1-17 alapján lelkésztovábbképző tanfolyamon.** (Nikodémus) Berekfürdő, 2000. június 27. Kézirat 1-7.
120. **A negyedik parancsolat.** Előadás a Vajai Ifjúsági Napokra. Vaja, református templom, 2000. 07. 27-re. Kézirat. 1-8. (Betegség miatt nem tudtam elmondani).

121. „A magyar nemzet jövője csak az egyház segítségével biztosítható...” Beszéd István király szoboravatásakor. Kézirat. Előadás. 1-3. Vásárosnamény, Hősök tere. 2000. augusztus 20.
122. **Vásárosnaményi Kiss Sándor /1918 - 1982/ egyházi tevékenysége. I. rész: Gyermekkora és Sárospatakon.** Kézirat 1-11; Tanulmány. Előadás. Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekciója. Bp., Ráday Kollégium, 2000. augusztus 29. Cikk. (1.) RE 2001. 90-91; Cikk (2.) RE 2001. 116-118.
123. **A Soli Deo Gloria Református Diákszövetség a Sárospataki Tanítóképzőben.** Kézirat 1-5. Tanulmány. Vásárosnamény, 2000. 09. 16. Cikk. Magyar Református Nevelés /folyóirat/ 2000. I. évf. 7. sz. 3-5.
124. **Egy felesleges tanácskozás.** Előadás Gal 1,11-16 alapján a Bethánia CE őszi országos csendesnapján Budapesten a Salétrom utcai református templomban. Bp., 2000. szeptember 23.
125. **Hiszem és vallom: - magyar református keresztyén vagyok.** Vásárosnamény, 2000. szeptember 30. Kézirat 1-3; Cikk a Tanítvány /a Vásárosnaményi Református Egyházközség időszaki lapja./ 2000. októberi számába. II. évfolyam, 2. szám 1-3.
126. **Prédikációvázlat Máté 5,13-16 alapján. Küldetésünk a világban.** 2001. január 7. Cikk. RE 2000. 269.
127. **Tanulmányi előadói jelentés a Szabolcs-Beregi Református Egyházmegye Közgyűlésén.** Előadás. Kisvárdá, 2000. november 20. Kézirat. 1-4.
128. **Antal Géza /1866-1934/ - a pedagógus, egyháztörténész és egyházkormányzó.** /Dunántúli szolgálatait és holland kapcsolatait/. Kézirat. 1-8. Tanulmány. Vásárosnamény, 2000. november 09. Theologiai Szemle 2001. 4. sz. 210-214. /2001. december 10./. Közlésre átadtam a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola Évkönyve szerkesztőjének.
129. **Prédikáció a sírnál (Dr. Helmut Angermeyer).** Fordítás. Kézirat. 1-10. Vásárosnamény, 2000. december 16.
130. **Dr. Tóth Endre az egyházépítő professzor. Különös tekintettel dunántúli szolgálataira.** Disszertáció. Könyv. 1-413. Kiadta a Pápai Református Teológiai Akadémia 1-500 példányban. Bp., 2000. december.
131. **Tóth Lajos /1872-1944/ főiskolai ének- és zenetanár a Pápai Református Kollégiumban.** Kézirat 1- 5. Tanulmány. Vásárosnamény. 2001. január 24. Cikk. Magyar Református Nevelés 2001. II. évfolyam. 1. sz. 2-4.
132. **Jézus Krisztus méltóságjelzői tükrében. I. rész.** /A krisztológia kialakulása; Dávid Fia; Isten Fia./. Fordítás és előadás (Eduard Lohse: Neutestamentliche Theologie im Grundriß alapján) katechéta konferencián Beregszászban, 2001. február 10-én. Kézirat. 1-7.
133. **Jézus Krisztus méltóságjelzői tükrében. II. rész.** /Emberfia; Messiás/. Fordítás és előadás (Eduard Lohse: Neutestamentliche Theologie im Grundriß alapján) lelkeszek konferenciáján Beregszászban, 2001. február 10-én. Kézirat 1-7.
134. **Prédikációvázlat ApCsel 2,11/b. alapján pünkösdre. Látjuk - halljuk Isten felséges dolgait!** Kézirat. 1- 6. Vásárosnamény, 2001. 03. 02. Cikk. RE 2001. 103-104.

135. **Evangélizációs sorozat a Szabolcs - Beregi Református Egyházmegye Lelkigondozói Konferenciáján „Családunkkal Isten színe előtt”** címmel (1./ Nőé és családja /1Móz 6,5-14./; 2./ Lót és családja /1Móz 12,1-4./; 3./ Zakariás és Erzsébet /Lk 1,5-25./; 4./ Egy család Betániában: Márta, Mária és Lázár /Lk 10,38-42./). Tanulmány. Előadás. Berekfürdő, 20001. március 5-10.
136. **Családunkkal Isten színe előtt: Akvilla és Priscilla** /Acs 18,1-4./). Előadás a Szabolcs-Beregi Református Egyházmegye Lelkigondozói Konferenciáján. Berekfürdő, 2001. március 9.
137. **Az igehirdető Bullinger.** Kézirat 1-7. Tanulmány. Előadás. Vásárosnamény, 1997. Tanulmány. Előadás a Debreceni Hittudományi Egyetemen a Kistanácsteremben „Volt Ösztöndíjasok Találkozóján.” 2001. 03. 1; Előadás a Szabolcs-Beregi Református Egyházmegye lelkésztestületi gyűlésen Kisvárdán 2001. október 29-én; Cikk. RE 2002. 11-13.
138. **Bibliamagyarázatok a Bibliaolvasó Kalauz 2002. 15. hetére /2002. április 7 - 13./ a Gal 1,10 - 3,18-ig.** Kézirat 1-3. Könyvben. Bibliaolvasó Kalauz. Bp., 2002. 34-35.
139. **Lelkigondozás az ifjúsági munkában /kitekintéssel a nevelési - pszichológiai tanácsadásra/.** Kézirat. 1-18. Tanulmány. Előadás, mely készült a Nevelőtanárok Konferenciájára. Tivadarfalva, 2001. Elküldtem közlésre a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola Évkönyv szerkesztőjének.
140. **Ifjúkori válságok - lelkigondozói tanácsok.** Kézirat 1-9. Tanulmány, mely készült 1./ A Kárpátaljai Magyar Református Misszionáriusok Találkozója. Tivadarfalva, 2001; 2./ Nevelőtanárok Konferenciájára. Tivadarfalva, 2001.
141. **Pázmány Péter, mint író, politikus és pedagógus.** Kézirat 1-14. Tanulmány és előadás. Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola. 2001. május 8-án.
142. **Az ifjú lélektana, nevelési - pszichológiai tanácsadása.** Kézirat 1-9. Vásárosnamény, 2001. 05 25. Elküldtem közlésre a Kárpátaljai Köznevelés című újság szerkesztőjének.
143. **Gyermeklelektani fogalom- és névtár. I-II. rész.** Kézirat. 1-14. Vásárosnamény, 2001. július 02.
144. **Kiss Sándor és a szegedi diákmozgalmak.** Magyar Református Nevelés. Református pedagógiai szaklap. III. évfolyam. 2001. 1. szám. 15-18.
145. **Vásárosnaményi Kiss Sándor egyházi tevékenysége II. rész. Szegeden.** Kézirat 1-31. Tanulmány. Elküldtem közlésre a RE szerkesztőjének 20001. augusztus 8-án.
146. **Vásárosnaményi Kiss Sándor Szegeden (1./ Egyház és iskola; 2./ A diákmozgalmakban).** Kézirat, 1-10. Tanulmány. Előadás a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekciójában Budapesten a Ráday Kollégiumban 2001. augusztus 22-én.
147. **Prédikációvázlat Náhum 2,1 alapján adventre. Jön már a hegyeken az örömhírt hozó!** Kézirat. 1-5. Vásárosnamény, 2001. október 13. Cikk. RE 2001. 247k.
148. **Tanulmányi előadói jelentés a Szabolcs - Beregi Református Egyházmegye közgyűlésén.** Kisvárdá, 2001. november 26. Kézirat. 1-6.
149. **Becsüljük meg szellemi értékeinket!** Dr. Csohány János: Életpályák. - Publicisztikai írások - . Fábíán Bt. 2001. Könyvismertetés. Kézirat 1-3. Vásárosnamény, 2002. január 10.

c./ Munkáiról

- Gustaw - Adolf - Werk braucht mehr Hilfe. Barmer Vertreterversammlung für 1985 tagte in Gemarke. Rheinische Kirche. Zeitung. 1985. 01. 25. A GAW ösztöndíjasaként beszámolót tartottam a magyarországi egyházakról.
- Sz. K. M.: A hét embere. A lelkész. Kis Kelet. /A Kelet-Magyarország c. napilap regionális melléklete./ 1995. január 5. 8. lap.
- Hörcsik Richárd: Bírálati jelentés doktori értekezésről. Kézirat 1-3. Debrecen, 1997. április 14.
- Barcza József: Bírálati jelentés doktori dolgozatról. Kézirat 1-2. Debrecen, 1997. április 14.
- Horváth Erzsébet. Opponensi vélemény a disszertációról. Kézirat 1. Budapest, 1997. szeptember 22.
- Kövy Zsolt: Dr. Tóth Endre az egyházépítő professzor /Különös tekintettel dunántúli szolgálataira/: Recenzió doktori disszertációról. RE 1997. 286 - 287.
- Rácz Lajos: „Pótor Imre: Dr. Tóth Endre az egyházépítő professzor - különös tekintettel Dunántúli szolgálataira. Teológiai dolgozat. 1996.” Nagykőrös, 1997. Kézirat 1-4.
- Hörcsik Richárd: Laudáció. Elhangzott doktoravatáskor a Debreceni Református Hittudományi Egyetem dísztermében. Kézirat 1-3. Debrecen, 1998. április 28.
- Korszakhatár és mérőföldkő. /Doktoravatás a teológián./ Hajdú - Bihari Napló Debrecen, 1998. április 29. 1. oldal.
- Új doktoraink. Reformpress 1998. 05 - 06. 6-7. lap.
- Doktoravatás a debreceni teológián. Reformátusok Lapja 1998. 06. 07. 1 és 7. lap.
- Csohány János: Egyháztörténeti Szaktanfolyam Miskolcon. Református Tiszántúl. 1998. 3. sz. 13. (Új doktorként Dr. Gacsályi Gáborral először tartottam előadást e tudományos tanácskozáson).
- Dr. Csohány János beszámolója az Egyháztörténeti Szekció 1998. évi munkájáról. (Benne ismerteti a „Magyar gyermekmentő akció Hollandiában” című, 1998-ban a Doktorok Kollégiumában elmondott írást is.)
- Dr. Szathmáry Sándor: A Doktorok Kollégiuma bemutatkozik. Beszámoló a DK munkájáról 25 éves jubileuma kapcsán. RE 2000. 175.
- Bodnár István: Az indíttatást a gyerek korán kapja meg. Pótor Imre lelkész a közelmúltban nyerte el a PhD fokozatot. Kelet-Magyarország. 2001. január 17. 5.
- Felhősné Dr. Csiszár Sarolta: Dr. Tóth Endre, az egyházépítő professzor. Könyvismertetés a disszertációról). Kézirat. 1-2. Vásárosnamény, 2001. 04. 04. Közölte: Új Beregi Élet 2001. májusi szám. 2. lap.
- Dr. Csohány János: Dr. Tóth Endre, az egyházépítő professzor (Különös tekintettel dunántúli szolgálataira. Dr. Pótor Imre, Pápa, 2000.) RE 2001. 145-146.
